UDK - 008

ISSN 0459 - 1070

ЛЕСКОВАЧКИ

ЗБОРНИК

LIII

Лесковац 2013

207
008

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК
LIII

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЛЕСКОВАЦ

UDC - 008

YU ISSN 0459-1070

NATIONAL MUSEUM - LESKOVAC

LESKOVAČKI ZBORNIK

(the annual of the National Museum)

LIII

Editor in chief

JOVAN RANĐELOVIĆ

Redaction committee

Jovan Ranđelović, prof. dr Momčilo Pavlović,
prof. dr Aleksandar Kadijević, prof. dr Dušan Janjić,
prof. dr Vujadin Ivanišević, dr Ivan Becić, Živojin Tasić (secretary)

Redaction address: Stojana Ljubića 2
tel: 016/212-975

Leskovac 2013.

УДК - 008

YU ISSN 0459-1070

НАРОДНИ МУЗЕЈ - ЛЕСКОВАЦ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

(издање Народног музеја)

LIII

Одговорни уредник

ЈОВАН РАНЂЕЛОВИЋ

Редакциони одбор

Јован Ранђеловић, проф. др Момчило Павловић,
проф. др Александар Кадијевић, проф. др Душан Јањић,
проф. др Вујадин Иванишевић, др Иван Бецић, Живојин Тасић (секретар)

Адреса редакције: Стојана Љубића 2
тел: 016/212-975

Лесковац 2013.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ВЕЛИКО ПОПОВИЋ
Лесковац
Инв.бр. 207
Сигнатура 008

У финансирању овог броја учествовали су: *Министарство културе и информисања Републике Србије и Град Лесковац*

САДРЖАЈ

Извештај о раду 14. научног скупа Културно-историјска баштина југа Србије 8

Александар Булатовић, Александар Капуран, ПРАИСТОРИЈСКИ ЛОКАЛИТЕТИ НА ТРАСИ АУТОПУТА Е 75 – ПРЕТХОДНИ ИЗВЕШТАЈ 11

Вујадин Иванишевић, Соња Стаменковић, РАЗГРАДЊА ФОРТИФИКАЦИЈЕ АКРОПОЉА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА 21

Иван Бугарски, НОВ НАЛАЗ ВИЗАНТИЈСКЕ УЗЕНГИЈЕ ИЗ РУЈКОВЦА 33

Иван М. Бецић, РАДОВИ СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА НА ПОЉУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ НУМИЗМАТИКЕ 49

Душан А. Јањић, ЛЕСКОВАЧКИ КНЕЗ МОМИР СТОЈАНОВИЋ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И У КЊИЖЕВНОСТИ 65

Јасмина Милановић, СТАРА СРБИЈА У УСПОМЕНАМА ДЕЛФЕ ИВАНИЋ 77

Владимир Стојанчевић, ОСЛОБОЂЕЊЕ МЕТОХИЈЕ 1912. ГОДИНЕ 87

Добросав Ж. Туровић, ПРИПРЕМЕ ЗА ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ И ГРАНИЧНИ СУКОБИ 1912. ГОДИНЕ 93

Хранислав А. Ракић, УЧЕШЋЕ БОРАЦА ЛЕСКОВАЧКЕ МОРАВЕ И БАБИЧКЕ ГОРЕ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912, У САСТАВУ ДРУГОГ ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА „КЊАЗ МИХАИЛО“ 119

Љубодраг Поповић, ПРИВРЕДА И ФИНАНСИЈЕ ЛЕСКОВЦА У 1912/13. ГОДИНИ 127

Владимир Петковић, ГРЧКЕ РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 151

Слађана Здравковић, ДВЕ ПОЛЕМИКЕ О КУМАНОВСКОЈ БИЦИ 169

Живан Стојковић, СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ О БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА 181

Беноа По, МИСИЈА ГЕНЕРАЛА ПОА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ 1915. ГОДИНЕ 195

Александар Кадијевић, ЕКСПРЕСИОНИСТИЧКИ УПЛИВИ У МЕЂУРАТНОЈ АРХИТЕКТУРИ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ – ЗАПОСТАВЉЕНА ТЕМА ИСТОРИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА 205

Игор Борозан, СЛИКА МОЋИ: ТРИЈУМФАЛНИ УЛАЗАК КРАЉА ПЕТРА КАРАЂОРЂЕВИЋА И ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА У СКОПЉЕ 219

Марко Стојановић, СПОМЕНИК НА ЗЕБРЊАКУ – РАЗЛИЧИТА ТУМАЧЕЊА ЈЕДНЕ АРХИТЕКТУРЕ 233

Биљана С. Црвенковић, Ђорђе Стошић, СПОМЕНИЦИ У ИСТОРИЈИ КОНСТРУКЦИЈЕ ПАМЋЕЊА И ГРАЂЕЊА КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА 245

Александра Стаменковић, ХАНЗЕНАТСКИ ЕЛЕМЕНТИ У АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА У СУРДУЛИЦИ 267

Ивана Женарју, СПОМЕН-ХРАМ СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА У ШТИМЉУ 277

Божица Славковић, РАД ПРИЗРЕНСКЕ БОГОСЛОВИЈЕ 1929-1937. ГОДИНЕ 293

Небојша Стамболија, КОМАНДА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ ОКРУГА ЛЕСКОВАЧКОГ 1942–1944 305

ПРИКАЗИ

Добросав Туровић, ПРОСЛАВЉЕНИ СРПСКИ ПУК 313

Мирослав Радивојевић, СТАРА СРБИЈА - ИЗВОРИШТЕ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА 315

Бранка Иванић, СУДБИНА САВРЕМЕНОГ УМЕТНИКА ИЛИ: ДА ЛИ ЋЕ СВЕТ ДА СТАНЕ? 319

РЕПУБЛИКА СРБИЈА

У LIII свесци Лесковачког зборника објављени су радови учесника 14. бијаналног научног скупа Културно–историјска баштина југа Србије, који је, у организацији Народног музеја у Лесковцу и Института за савремену историју у Београду, одржан 23. и 24. новембра 2012. године у Лесковцу. Бијенални Научни скуп био је посвећен стогодишњици Првог балканског рата, стогодишњици ископавања Царичиног града и стогодишњици рођења Сергија Димитријевића. Поздравни телеграм учесницима Научног скупа упутио је академик Владимир Стојанчевић:

Народни музеј Лесковац

Научном скупу Културно-историјска баштина југа Србије,
23/24. новембра 2012.

ТЕЛЕГРАМ

У дугој традицији држања Научног скупа Културно историјска баштина југа Србије у Народном музеју у Лесковцу – осећам се дужним – као вишегодишњи сарадник овога музеја – да изразим задовољство што се та славна традиција о културно-националној прошлости одржава и ове године.

Уверен сам да ће и овога пута научни скуп са темом *Први балкански рат – 100 година после* са успехом извршити своју традиционалну намену.

У прослављању ове годишњице Балканског рата 1912. године сећамо се, не без великог поноса, великих успеха ослободилачке српске војске која је донела слободу нашем народу у Старој Србији и Маћедонији, али и успомена на погинуле хероје ове завршне вековне борбе Србије у извршавању аманета завештаног од генерација предака по освећању Косова 1389. године.

Београд.
23. новембар. 2012.

Академик
Владимир Стојанчевић

Народни музеј у Лесковцу
Институт за савремену историју Београд

Извештај Председништва 14. научног скупа Културно-историјска баштина југа Србије

23–24. новембар 2012. године у Народном музеју у Лесковцу

Циљ овог кратког извештаја председништва је да се направи пресек и сумира рад 14. научног скупа Културно-историјска баштина југа Србије.

Програм скупа направљен је према пријављеним радовима којих је према изворном плану било 26. Из личних разлога 3 аутора се нису појавила нити доставила радове. 3 аутора који су били спречени да присуствују доставили су радове и они су у облику извештаја представљени скупу. Један рад је накнадно достављен, уважен и презентован.

Основна тема скупа била је Први балкански рат – сто година после, а две подтеме 100 годишњица почетка ископавања Царичиног града и 100-годишњица рођења Сергија Димитријевића. Непосредно са основном темом повезано је 11 излагања, једно се односи на Први светски рат, о историографији и преиспитивању дела Сергеја Димитријевића била су 2 излагања, док се 8 радова односило на теме из области археологије, историје уметности, локалне историје, историје Косова и Метохије и музеологије. Једно излагање презентовано је на француском језику, тако да је скуп попримио и међународни карактер.

Мислимо да председништво скупа није у заблуди када сматра да је општи утисак да је скуп успео да одговори задатим темама и да су се, поред полемика о већ утврђеним чињеницама, појавили радови који освежавају дати проблем и указују на то да приче које се сматрају испричаним – нису завршене или да уврежена мишљења не морају бити недодирљива. Тиме се и једна од основих премиса науке, стално проверавање и преиспитивање усвојених мишљења, остварује на најисправнији начин. Отворена су питања о реалном исходу Кумановске битке, заслугама за постигнуту победу српске војске, одговорности за пропусте, искоришћавања тековина ратова за личне и у политичке сврхе, достигнућима свих учесника ратова, са посебним освртом на учешће Лесковчана у њима. Део излагања представља ретроспективу или пак надградњу ранијих истраживања, носе у себи талас преиспитивања уврежених мишљења, што је веома важно за науку и изнова подсећа на то да је допринос научника пут до научне истине, а да искључивост

и предубеђење зачаурују науку и враћају уназад њен ниво постигнућа. Свако ново сазнање или чак хипотеза, уколико је научно аргументована, освежава и отвара путеве напретка. На овај начин, избегнуто је да се на скупу презентују истраживања чија је једина сврха „нагомилавање знања", различитих врста информација. Учесници скупа су у доброј мери одговорили на озбиљно питање како се поставити у науци према непојмљивој количини веома специфичних остатака прошлости.

Постављена питања на скупу обавезују организаторе да убудуће додатно поведу рачуна и о захтевима који се односе на актуелна питања српске и европске историографије и да се на том пољу, можда, уведе једна константна рубрика која би се бавила тзв. горућим питањима. Тиме би и овај скуп, који се само по називу односи на југ Србије, носио додатну вредност и усудио се да решава питања која се избегавају и на институцијама номинално јачим од Народног музеја у Лесковцу и његових сарадника.

Лесковац,
24. 11. 2012.

Извештај саставио
др Иван Бецић

Др Александар Булатовић,
Археолошки институт, Београд
Др Александар Капуран,
Археолошки институт, Београд

УДК 902.2(497.11)“2011/2012“
903“634/638“(497.11)

ПРАИСТОРИЈСКИ ЛОКАЛИТЕТИ НА ТРАСИ АУТОПУТА Е 75 – ПРЕТХОДНИ ИЗВЕШТАЈ

Заштитна археолошка истраживања на траси аутопута Е 75 између Грабовнице код Лесковца и Левосоја код Бујановца обавили су Археолошки институт у Београду и Одељење за археологију Филозофског факултета у Београду, од августа 2011. до новембра 2012. године. Том приликом истражено је 28 локалитета, од чега је девет из праисторијског периода. Занимљиво је да се сви праисторијски локалитети налазе јужно од Грделичке клисуре, а да на траси аутопута кроз ову клисуру није констатован ниједан археолошки локалитет.

1. Ранутовац, локалитет Меаниште, Врање

Локалитет се налази на југоисточној периферији села, око 5 km северно од Врања, на западној тераси Јужне Мораве од које је удаљен око 600 m (карта 1/1).[1] На локалитету су откривени некропола спаљених покојника из раног бронзаног доба и насеља из раног гвозденог и старијег гвозденог доба. Остаци покојника на некрополи похрањивани су на земљу и у већини гробова покривани посудама, а затим кружном конструкцијом од ломљеног камена (фото 1). Истражена су укупно 23 гроба, и у њима су констатовани прилози у виду посуда, минијатурних модела пећи од печене земље, као и животињских костију (остаци од даће), а у једном гробу је евидентирана и камена перфорирана секира-чекић. Према стилско-типолошким карактеристикама посуда (сл. 1-4), као и минијатурних модела пећи, некропола се може определити у Арменохори групу, чија је матична територија била у северној Грчкој и Пелагонији.[2]

Од насеља из раног гвозденог доба истражене су две земунице са више пратећих укопа (трапови, отпадне јаме). Налази из тих објеката (сл.

[1] Руководилац истраживања био је А. Булатовић из Археолошког института, Београд.

[2] Sanev 1999, 127-136; Булатовић, Станковски 2012. Т. LX/15-17, Т. LXIII/45, Т. LXIX LXX..

5-7) указују на период доминације канелованe керамике, који се у јужном Поморављу датује у период од краја На А2, према средњоевропској хронологији, до почетка развијеног гвозденог доба.[3]

Трећи, најмлађи хоризонт на локалитету представљају остаци насеља из позне фазе развијеног гвозденог доба, односно периода VI/V века пре н.е. Реч је, заправо, о самој периферији насеља, са бројним отпадним јамама и јамама за складиштење хране (*butroi*), а осим керамичких форми које су аутохтоне, у јамама су констатоване и посуде израђене на витлу под јаким културним утицајима са југа (сл. 8-10). Керамика има извесне паралеле са сличним керамичким формама са локалитета Хисар у Лесковцу, као и старијом керамиком из тог периода на локалитету Кале у оближњој Кршевици.[4]

2. Доњи Нерадовац, локалитет Голо ребро, Врање

Локалитет се налази око 4 km јужно од Врања на тераси Јужне Мораве (карта 1/2).[5] На периферији античког насеља које је констатовано на овом локалитету, у слоју речног наноса нађен је један фрагмент ручно израђене праисторијске посуде (сл. 11). Према вертикалној стратиграфији на локалитету, фрагмент је овде доспео ерозијом са оближњег брда или га је нанела Јужна Морава са другог локалитета. Према аналогијама керамике са локалитета у доњем Повардарју, фрагмент са Голог ребра припада раном бронзаном добу.[6]

3. Павловац, локалитет Ковачке њиве, Врање

У селу Павловац које се налази 7 km јужно од Врања истражена су три локалитета.[7] Локалитет Ковачке њиве смештен је на источној периферији села, на тераси удаљеној око 300 m северозападно од Јужне Мораве (карта 1/3). На локалитету су евидентирани остаци насеља из средњег неолита (старчевачка култура), позног неолита (винчанска култура - сл. 11, 12), раног бронзаног доба и гвозденог доба (фото 2). Налази из раног бронзаног доба указују на културне утицаје са севера (Бубањ-Хум III група) и југа (Арменохори група), на заједнице које су насељавале овај простор у то време, док керамика из гвозденог доба (сл. 14, 15) припада хоризонту

[3] Bulatović 2009, 66, Tab. 1

[4] Stojić 2009, 175-189; Антић, Бабић 2005, Т. I-VIII.

[5] Руководиоци истраживања били су Г. Јеремић и В. Филиповић из Археолошког института, Београд (Јовановић 1966, 316; Филиповић, Јеремић, Булатовић 2012, 133-152).

[6] Aslanis 1985, taf. 27/12, 69/9.

[7] Руководиоци истраживања на локалитету Ковачке њиве били су Ј. Вуковић са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду и А. Булатовић из Археолошког института, Београд.

доминације канеловане керамике, односно раном гвозденом добу, као и почетку развијеног гвозденог доба (На А2-В2).

4. Павловац, локалитет Чукар, Врање

Локалитет Чукар налази се у продужетку локалитета Ковачке њиве према југозападу, односно сеоском потоку (карта 1/4).[8] На локалитету су откривени остаци насеља из неолита (старчевачка и винчанска култура) и раног гвозденог доба.[9]

5. Павловац, локалитет Гумниште, Врање

Овај локалитет се наставља на југозападну периферију локалитета Чукар и заузима највећу површину од ова три праисторијска локалитета у Павловцу (карта 1/5).[10] Према резултатима истраживања, на овом локалитету су егзистирала насеља из средњег и позног неолита.[11]

6. Давидовац, локалитет Црквиште, Врање

Давидовац се налази око 10 km југозападно од Врања, а локалитет Црквиште заузима средишњи део села, између сеоске цркве и старог асфалтног пута Врање-Бујановац (карта 1/6).[12] Осим касноантичких гробница, на локалитету су констатовани остаци насеља из раног гвозденог доба.[13] Откривени су остаци две девастиране надземне куће и неколико пратећих укопа, са мноштвом керамичких уломака и оруђа од печене земље, кости и камена. Према стилско-типолошким карактеристикама керамике (сл. 16-23), насеље је опредељено у период На А2-В2, према средњоевропској хронологији.

7. Давидовац, Градиште, Бујановац

Локалитет Градиште простире се југозападно од локалитета Црквиште и заузима површину од неколико хектара (карта 1/7).[14] Осим насеља и некрополе из касноантичког периода, на локалитету су евидентирани

[8] Руководиоци истраживања били су С. Перић из Археолошког института у Београду и Ј. Вуковић са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

[9] Локалитете Гумниште и Чукар први пут помиње Фјукс (Fewkes 1934, 43), а затим су локалитете обишли М. и Д. Гарашанин (1951, 32). Упоредити: Булатовић 2007, 150-152 и цитирана литература.

[10] Руководилац истраживања био је С. Перић из Археолошког института, Београд.

[11] Fewkes 1934, 43; М. и Д. Гарашанин 1951, 32; Булатовић 2007, 150, 152-163 и цитирана литература.

[12] Руководиоци истраживања били су В. Иванишевић и П. Шпехар из Археолошког института, Београд.

[13] Гарашанин, М., Гарашанин, Д. 1965, 11, 12; Јовановић 1966, 322.

[14] Руководиоци истраживања били су С. Петковић и А. Булатовић (праисторијски хоризонт) из Археолошког института у Београду.

налази из потпуно девастираних праисторијских културних слојева који припадају позном бронзаном и раном гвозденом добу.[15] Налази из позног бронзаног доба припадају брњичкој групи (сл. 24, 25), док керамика из раног гвозденог доба припада хоризонту канелованe керамике (сл. 26-28). На југозападној периферији локалитета откривена је мања кружна плитка јама у којој је нађено неколико целих посуда из раног бронзаног доба на којима је приметан интензиван културни утицај EBA III (рано бронзано доба III) из северне Грчке.

8. Карадник, локалитет Камењарке, Бујановац

Карадник се налази западно од Давидовца, а на његовој југоисточној периферији ситуиран је локалитет Камењарке (карта 1/8).[16] На овом локалитету откривени су остаци насеља из касноантичког периода и из раног гвозденог доба.[17]

9. Осларе, локалитет Вучјак, Бујановац

Осларе је удаљено око 4,5 km јужно од Бујановца, а локалитет Вучјак је позициониран око 1,5 m североисточно од центра села, на тераси Моравице, у близини места где река формира благи меандар (карта 1/9). На локалитету је евидентирано неколико укопа из гвозденог доба.[18] Према налазима керамике локалитет се може определити у хоризонт канелованe керамике раног гвозденог доба и почетак старијег гвозденог доба у Поморављу.[19]

Очито је да највећи број налазишта из праисторијског периода припада раном гвозденом добу, чијој популацији су очигледно одговарале терасе Јужне Мораве, али на потесима удаљеним неколико стотина метара од данашњег тока реке. То је, заправо, изохипса од које се терен благо уздиже према западу, и вероватно је представљала некадашњу западну обалу Јужне Мораве после чијег повлачења је остало веома плодно тло, погодно за земљорадњу. У гвоздено доба је ова река текла много ближе тим локалитетима, што је и потврђено слојевима наплавине на већини локалитета. Сличан водостај Јужне Мораве је, вероватно, био у неолиту, јер су насеља из тог периода позиционирана на сличним локацијама као

[15] Случајни праисторијски налази са локалитета публиковани су у: Булатовић 2007, 167-169.

[16] Руководиоц истраживања био је С. Ђуричић са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

17 Јовановић 1966, 313; Булатовић 2007, 173, 174, са цитираном литературом.

[18] Руководилац истраживања био је М. Јанковић са Одељења за археологију Филозофског факултета у Београду.

[19] Локалитет се у литератури помиње као антички (Јовановић 1967, 320-321).

и она из гвозденог доба, чак се често и преклапају. Иако су истраживања била обимна, нису откривена насеља из енеолитског периода, али је, према ранијим истраживањима, познато да су ови локалитети смештени искључиво на тешко приступачним узвишењима. Претпоставља се да су разлог таквим топографским одликама енеолитских локалитета била несигурна времена узрокована кретањима популација са севера према југу, али није искључено да је реч о природним узроцима (већи водостај реке, промене климе).

Археолошка истраживања на траси аутопута Е 75 су, на неки начин, дала известан образац насељавања по коме се убудуће могу идентификовати праисторијска насеља на овом поднебљу, бар када је реч о неолиту и гвозденом добу.

БИБЛИОГРАФИЈА

Антић, И., Бабић, С., 2005, Прелиминарни резултати типолошко-статистичке обраде керамичког материјала са локалитета Кале – Кршевица, *Зборник Народног музеја* XVIII-1 археологија, Београд, 213-227.

Aslanis, I., 1985, *Kastanas, die Fruhbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Berlin.

Булатовић, А., 2007, *Врање - културна стратиграфија праисторијских локалитета у Врањској регији,* Београд-Врање.

Bulatović, A., 2009, South Morava basin in the transitional period from The Bronze to the Iron Age, *Старинар* н.с. LVII/2007, Београд 2009, 57-82

Булатовић, А., Станковски, Ј., 2012, *Бронзано доба у басену Јужне Мораве и у долини Пчиње/Бронзено време во басенот на Јужна Морава и долината на Пчиња,* Београд-Куманово.

Гарашанин М., Гарашанин Д., 1951, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд.

Гарашанин, М.., Гарашанин, Д., 1965, Из археологије врањске области, *Врањски гласник* I, Врање, 1-18.

Јовановић, М..., 1966, Археолошка истраживања у 1965. години, *Врањски гласник* II, Врање, 313–326.

Јовановић, М., 1967, Археолошка истраживања у 1966. и 1967. години, *Врањски гласник* III, Врање, 313–335.

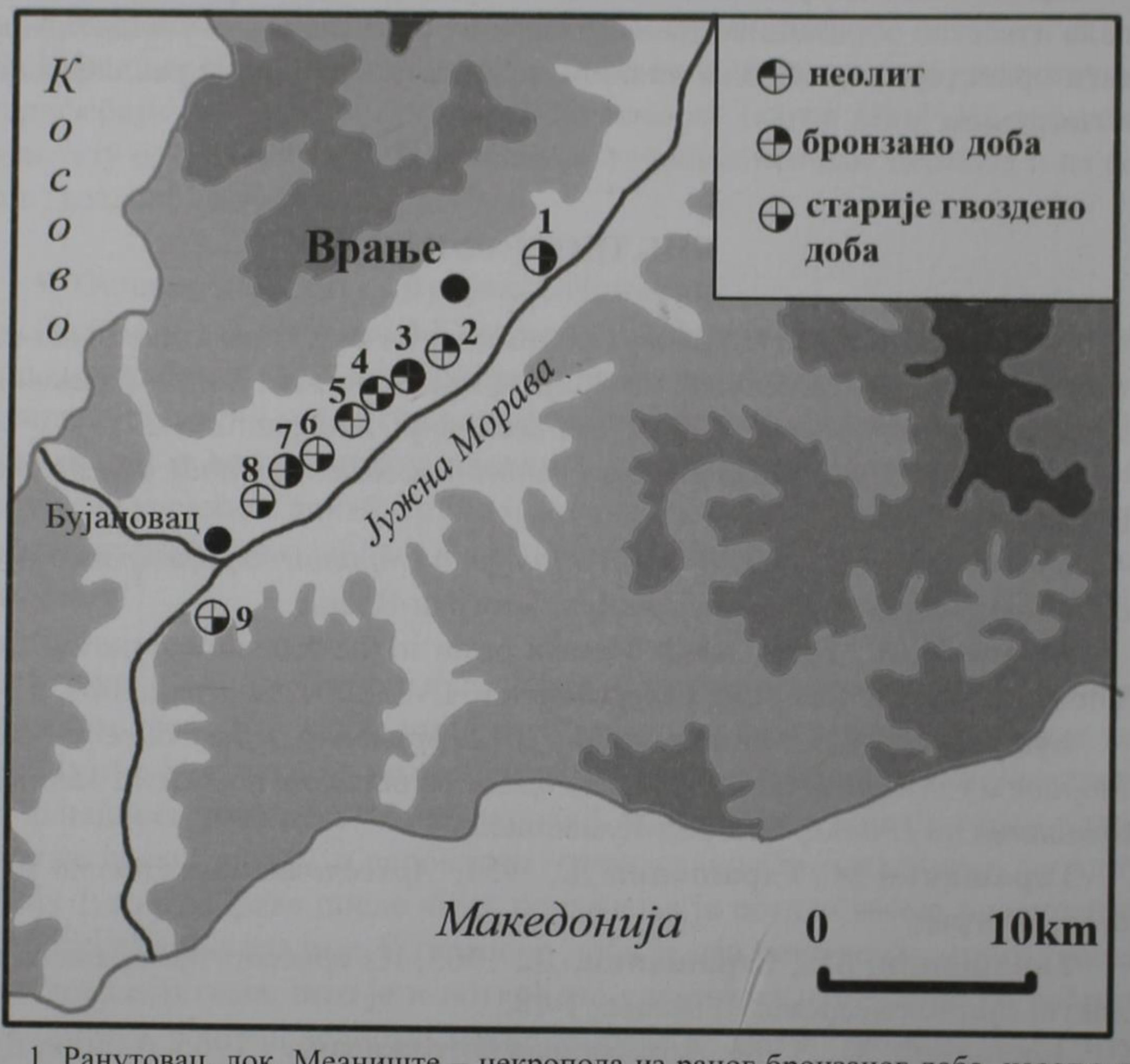
Филиповић, В., Булатовић, А. и Јеремић, Г., 2012, Прелиминарни резултати археолошких ископавања на локалитету Голо ребро у селу Доњи Нерадовац код Врања, *Гласник САД* 28, 133-152.

Sanev, V., 1999, Pottery in Favour of Designating the Cultural Borders of the Early Bronze Age in Macedonia, *In: Macedonia and the Neighbour-*

ing Regions from 3rd to 1st milenium b.c., Papers presented at the International Symposium in Struga 1997, Skopje, 127–136.

Stojić, M. 2009, Hisar in Leskovac at the end of the Early Iron Age, *Старинар* н.с. LVII/2007, 175-189.

Fewkes, W. J., 1934, Archaeological reconnaissance in Yugoslavia, season 1934, *Bulletin of the American School of Prehistoric Research* 10, 43.

1. Ранутовац, лок. Меаниште – некропола из раног бронзаног доба, насеље из гвозденог доба; 2. Доњи Нерадовац, лок. Голо ребро- рано бронзано доба; 3. Павловац, лок. Ковачке њиве – насеља из неолита, бронзаног доба и гвозденог доба; 4. Павловац, лок. Чукар – насеља из неолита и гвозденог доба; 5. Павловац, локалитет Гумниште – насеља из неолита; 6. Давидовац, лок. Црквиште – насеље из гвозденог доба; 7. Давидовац, лок. Градиште – рано бронзано доба, насеље из гвозденог доба; 8. Карадник, лок. Камењарке – насеље из гвозденог доба; 9. Осларе, лок. Вучјак – насеље из гвозденог доба

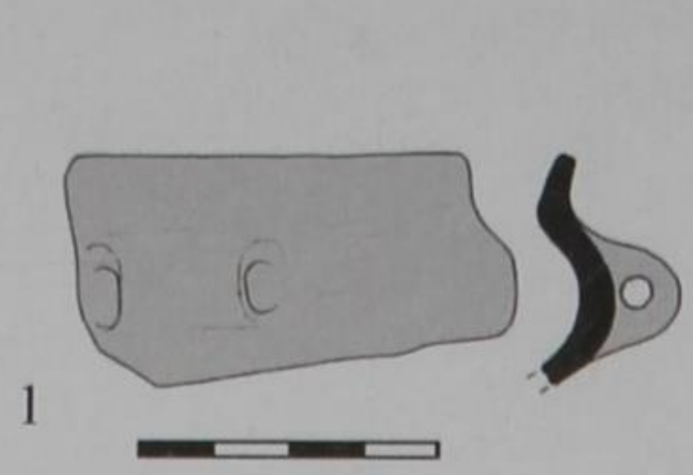
Слика 1

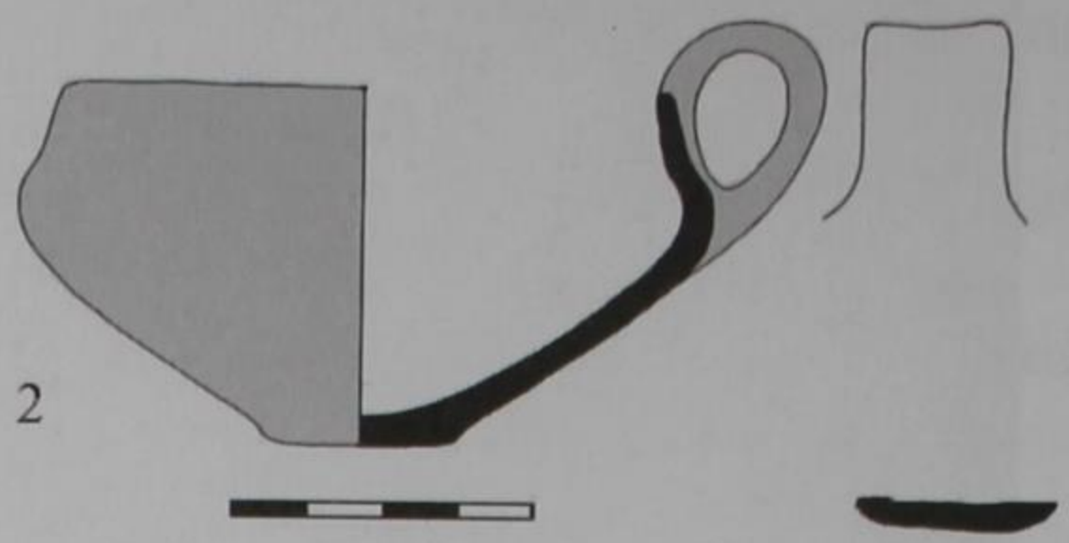
Слика 2

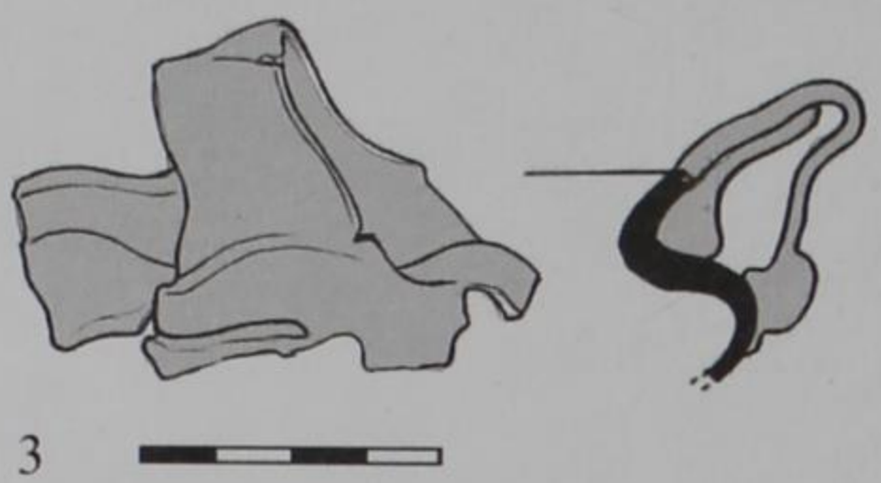
Слика 3

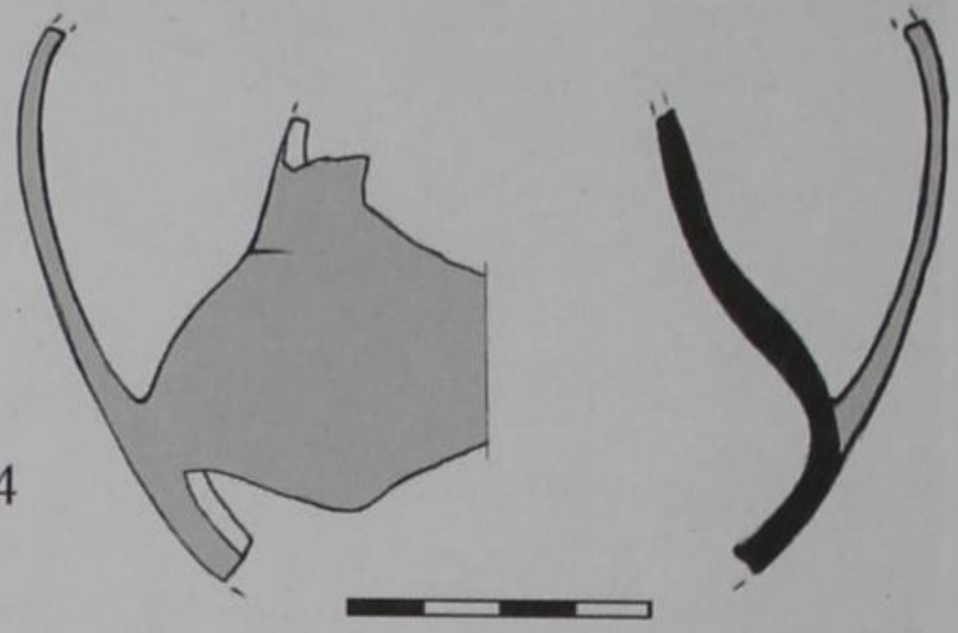
1

2

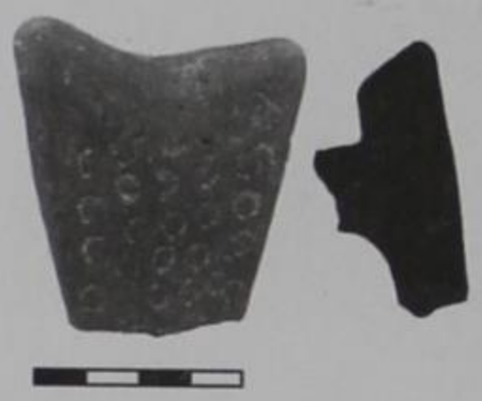
3

4

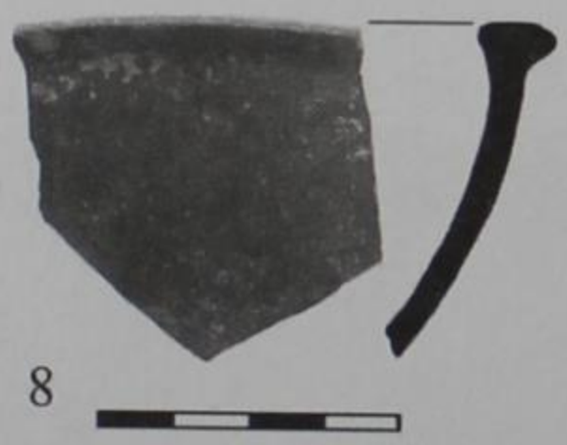
5

6

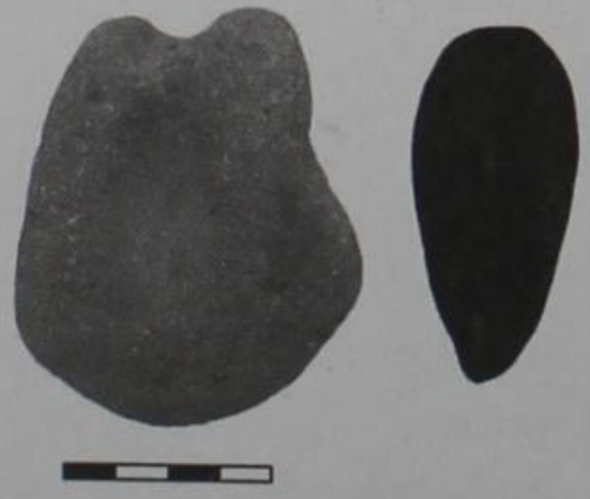
7

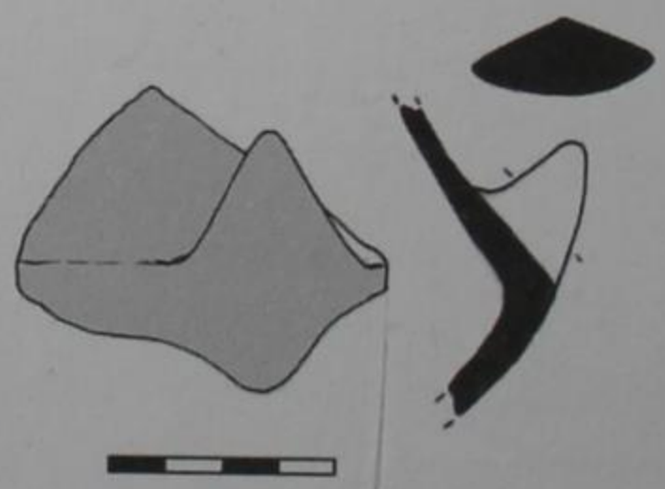
8

9

10

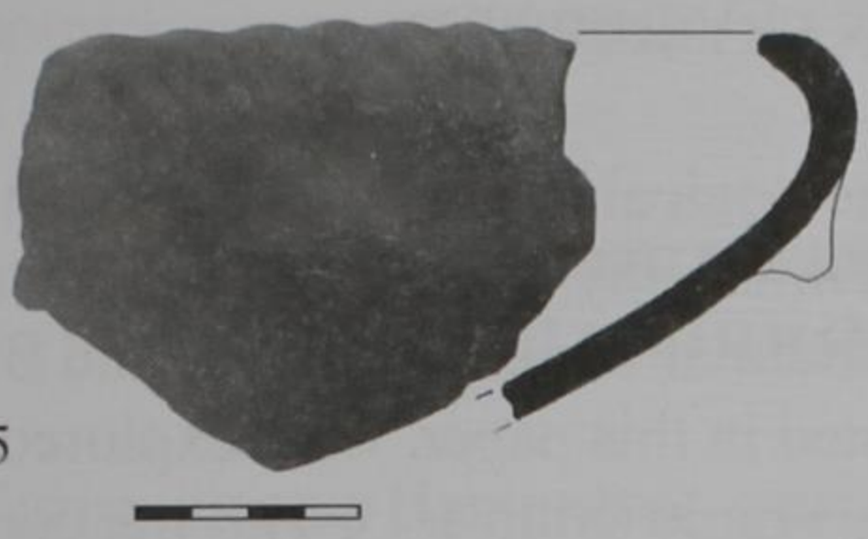
11

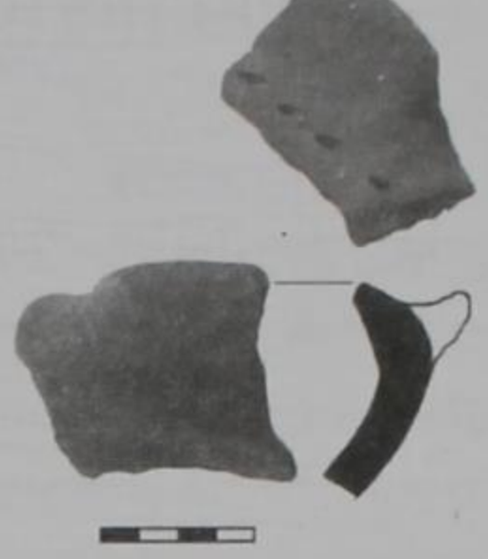
Слика 4

12

13

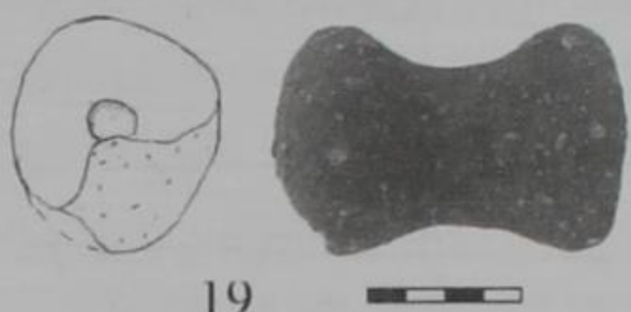

14

15

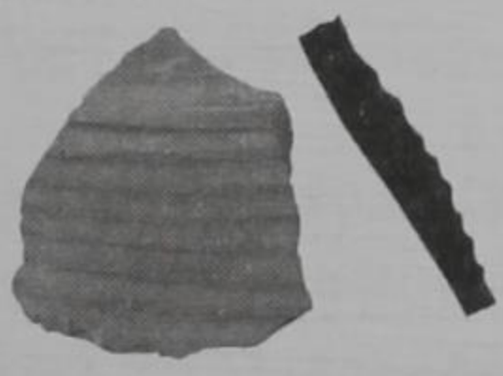

16

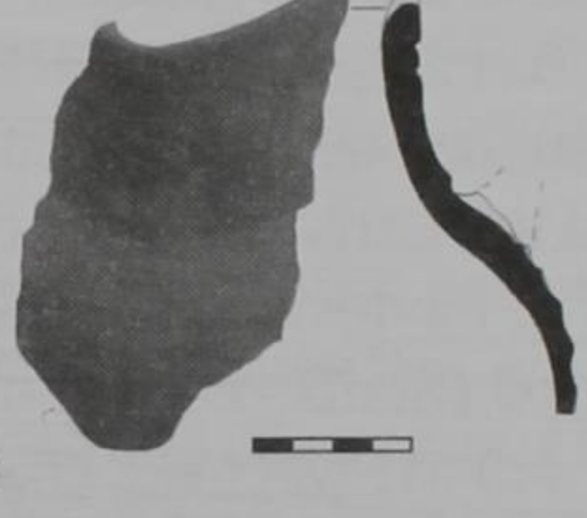

17

18

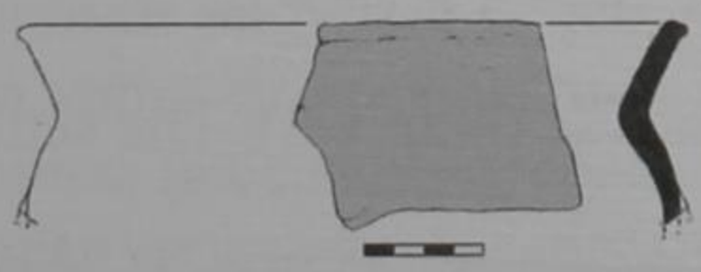

19

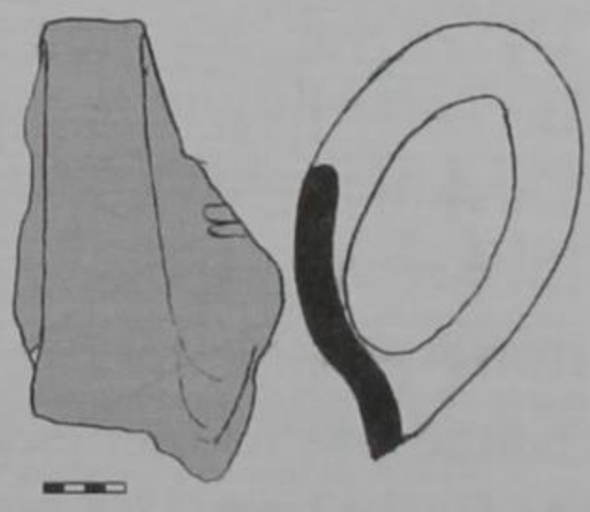

20

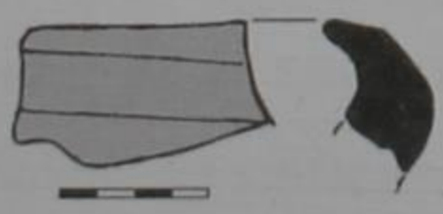

21

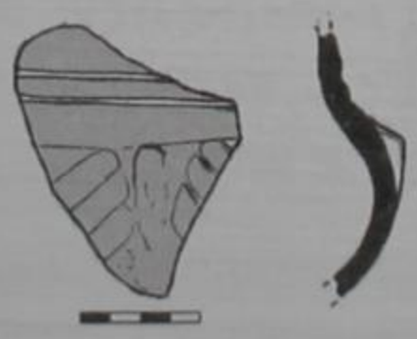

22

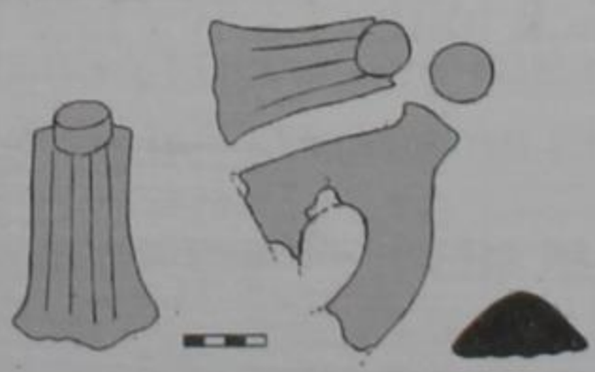

23

24

25

26

27

28

Слика 5

Summary

Aleksandar Bulatović
Aleksandar Kapuran

PREHISTORIC SITES ALONG HIGHWAY 75 E - A PRELIMINARY REPORT

During the 2011 - 2012 The Archaeological Institute, Belgrade and the Department of Archaeology, Faculty of Philosophy in Belgrade conducted rescue excavations on a section of the E 75 Grabovnica near Leskovac and Bujanovac in Levosoj. Nine prehistoric sites, listed in this paper, were explored.

1. Ranutovac, Meanište arch. site, Vranje (Map 1/1). The site contains the remains of people burned in funeral pyres, dates back to the Early Bronze Age(photo 1, Fig. 1-4), the village from the Early Iron Age (Fig. 5-7) and the settlement from the late phase of the early Iron Age (fig. 8-10).

2. Donji Neradovac, Golo rebro arch. site, Vranje (Map 1/2); remains dates back to the Early Bronze Age(Fig. 11).

3. Pavlovac, Kovačke njive site, Vranje (Map 1/3; 2 photos). Settlements from the Neolithic period (Starčevačka and The Vinča culture - photos 11, 12) and the Early Iron Age (Fig. 14, 15).

4. Pavlovac, site Čukar, Vranje (Map 1/4). Settlements from the Neolithic period (Starčevačka and The Vinča culture) and the Early Iron Age.

5. Pavlovac, site Gumnište Vranje (card 1/5). Settlements date back to the Middle and Late Neolithic.

6. Davidovac, location site of the church, Vranje (Map 1/6). The settlement from the Early Iron Age (fig. 16-23).

7. Davidovac, Gradište, Bujanovac (card 1/7). The burial dates back to the early Bronze Age settlements from the Late Bronze Age (fig. 24, 25) and the early Iron Age (fig. 26-28).

8. Karadnik, Kamenjarke arch. site , Bujanovac (map 1/8). The settlement from the Early Iron Age.

9. Oslare, Vučjak arch. site , Bujanovac (Map 1/9). The settlement dates back to the Early / late Iron Age

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
„Д[illegible]ковић,
Инв.бр. 207
Сигнатура 008

Вујадин Иванишевић
Археолошки институт Београд
Соња Стаменковић
Археолошки институт Београд

УДК 902.2(497.11)“2011/2012“
904:711.42“652/653“(497.11)

РАЗГРАДЊА ФОРТИФИКАЦИЈЕ АКРОПОЉА ЦАРИЧИНОГ ГРАДА

Истраживања Царичиног града из године у годину обогаћују наша сазнања о развоју урбанизма овог јединственог рановизантијског града. Захваљујући ископавањима која се одвијају паралелно са конзерваторским радовима на фортификацији Акропоља, добијени су нови подаци о изградњи бедема, кула, потерни и степенишних прилаза.[1] Посебно су важна сведочанства која се односе на трајање и коришћење фортификације. Дуго се сматрало да су бедеми и куле Акропоља, али и целог града, били у функцији од настанка Царичиног града до гашења живота у њему.[2]

Међутим, нова истраживања, која се изводе у различитим деловима града, посведочила су да је фортификација подлегла променама, које се огледају у поправкама на бедемима, кулама и пратећим објектима. Први овакви захвати констатовани су у Доњем граду, на угаоној југоисточној кули, а затим и на јужном бедему Акропоља. Овде су откривени темељи куле разграђене још за живота града, на чијим је основама подигнута мања грађевина. Поред овога, источни степенишни крак стављен је ван функције. Изградњом поменутог објекта на месту куле, који је био прислоњен на јужни бедем Акропоља, у потпуности је негирана одбрамбена улога фортификације Акропоља. Ова изградња, уједно, сведочи о значајном насељавању града *intra muros*.

Један од кључних одбрамбених објеката града, југоисточна угаона кула Доњег града, услед лошег фундирања или можда земљотреса, почела је врло брзо након изградње да слеже. Кула је посебно консолидована са спољне стране високим слојем насипа жуте и мрке глине, висине од при-

[1] Радове на конзервацији и рестаурацији бедема Акропоља изводи Завод за заштиту споменика културе из Ниша.

[2] V. Kondić, V. Popović, *Caričin Grad, utvrđeni grad u vizantijskom Iliriku*, Beograd 1977; Đ. Mano-Zisi, *Caričin Grad - Iustiniana Prima*, Leskovac 1979; B. Bavant, V. Ivanišević, *Ivstiniana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003; Leskovac 2006.

ближно једног метра, насутим уз њену источну, северну и вероватно јужну страну. Цео подухват представљао је заправо део већег грађевинског захвата са циљем ојачања њене основе (Слика 1). Ови радови се могу прецизно датовати у прве године владавине Јустина II (565-578), будући да је примерак раног ковања полуфолиса овог владара нађен у слоју насипа, а већи број полуфолиса откривен је у одговарајућим слојевима унутар града, где је терен такође био насут ради спречавања сливања воде у кулу. Том приликом изграђен је нови канал који је воду спроводио кроз накнадно пробијени отвор у источном бедему Доњег града. Током ових радова затрпан је и одбрамбени ров, који је са источне стране штитио прилаз кули. Сви ови радови, спроведени у време Јустина II, имали су за циљ учвршћивање куле - бастиона, једног од најважнијих одбрамбених објеката у фортификацији Царичиног града.[3]

Најупечатљивији пример разградње једног одбрамбеног објекта на Царичином граду представља рушење потковичасте куле на јужном бедему Акропоља и изградња једног мањег објекта на њеним темељима.

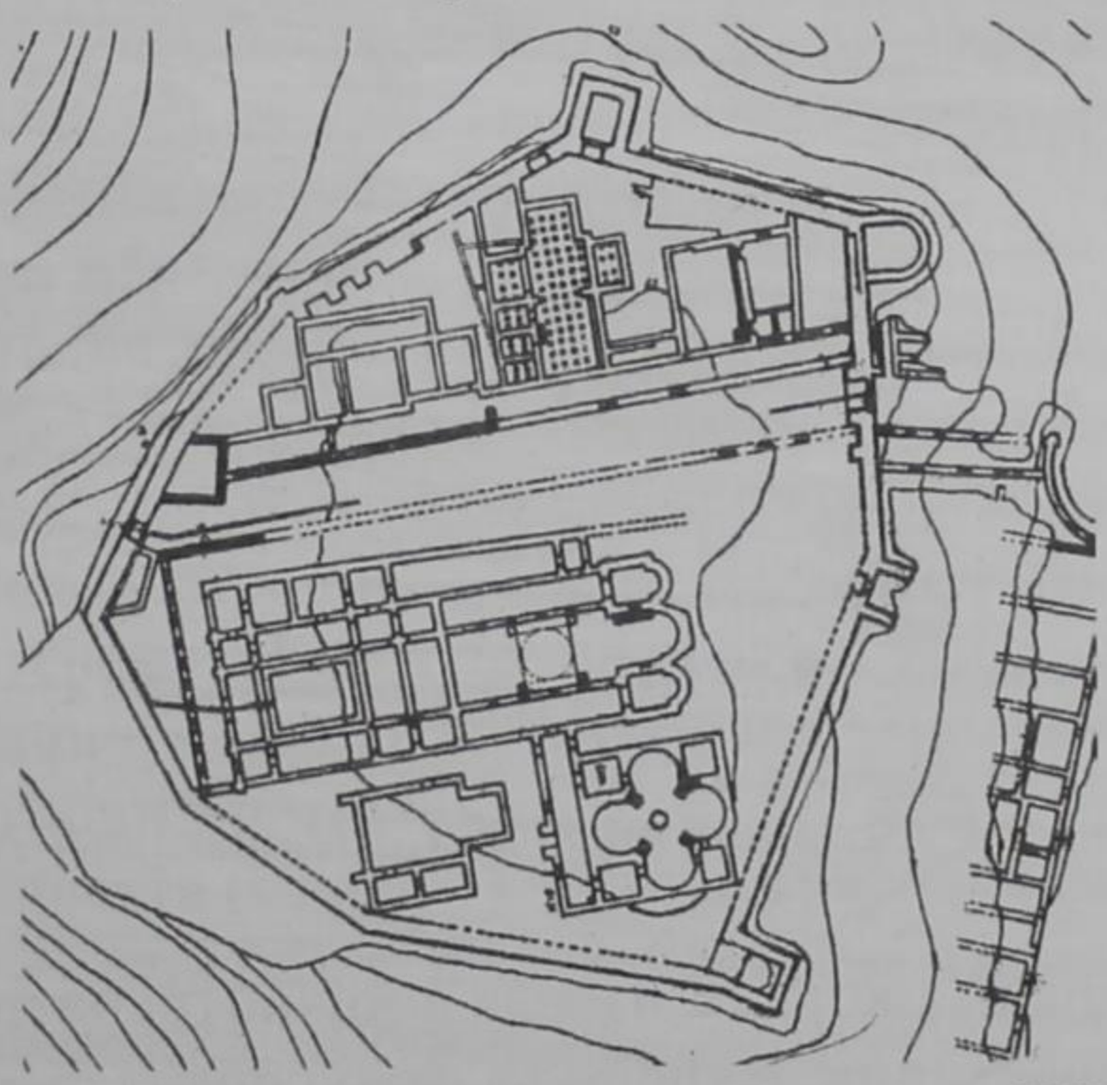

Слика 1: Доњи град: југоисточна угаона кула са ојачањем у виду насипа

Ова кула представљала је један од „најзагонетнијих“ фортификационих објеката на Акропољу, будући да је, иако је фортификација Акропоља

[3] V. Ivanišević, S. Stamenković, S. Greiff, „Glass“ Workshop from Caričin Grad (Iustiniana Prima), In: *Glass along the Silk Road from 200 BC to AD 1000*, Eds. B. Zorn, A. Hilgner, Mainz 2010, 39-52.

истражена још далеке 1938,[4] она унета у план града тек 2010. године (кула e)[5] (Слике 2 и 3). Приликом првих радова на фортификацији Акрополља у потпуности су дефинисане основе правоугаоне куле на северном бедему (кула c), северне потковичасте куле на источној куртини (кула b) и правоугаоне куле на јужном бедему Акрополља (кула f). Осим овога, истражени су и улаз и задњи део јужне потковичасте куле на источној куртини (кула g). Ови подаци се могу извући из прве објављене основе Акрополља у Старинару за 1939. годину, као и из штурих извештаја са истраживања.[6] Пре ових ископавања, В. Петковић је сматрао да је највиша тераса брега (Акрополь) на коме лежи Царичин град опасана бедемима са по једном кулом на сваком од четири угла.[7] Потковичаста кула на северном бедему (кула d) откривена је тек 1982. године, приликом ревизионих ископавања на Акрополју.[8] На њено постојање указивали су и остаци степеништа уочени још 1938. године. Тада се претпоставило да на јужном бедему Акрополља, аналогно ситуацији на северном, постоји још једна кула, будући да су овде током осамдесетих година прошлог века спроведена мања истраживања током којих су констатовани остаци степеништа, као и део довратника куле.[9]

Слика 2: Основа Акрополља (Старинар 1939)

[4] В. Петковић, Ископавање Царичина Града код Лебана 1938. године, *Старинар* 14, 141-143, слика 2 и табла I.

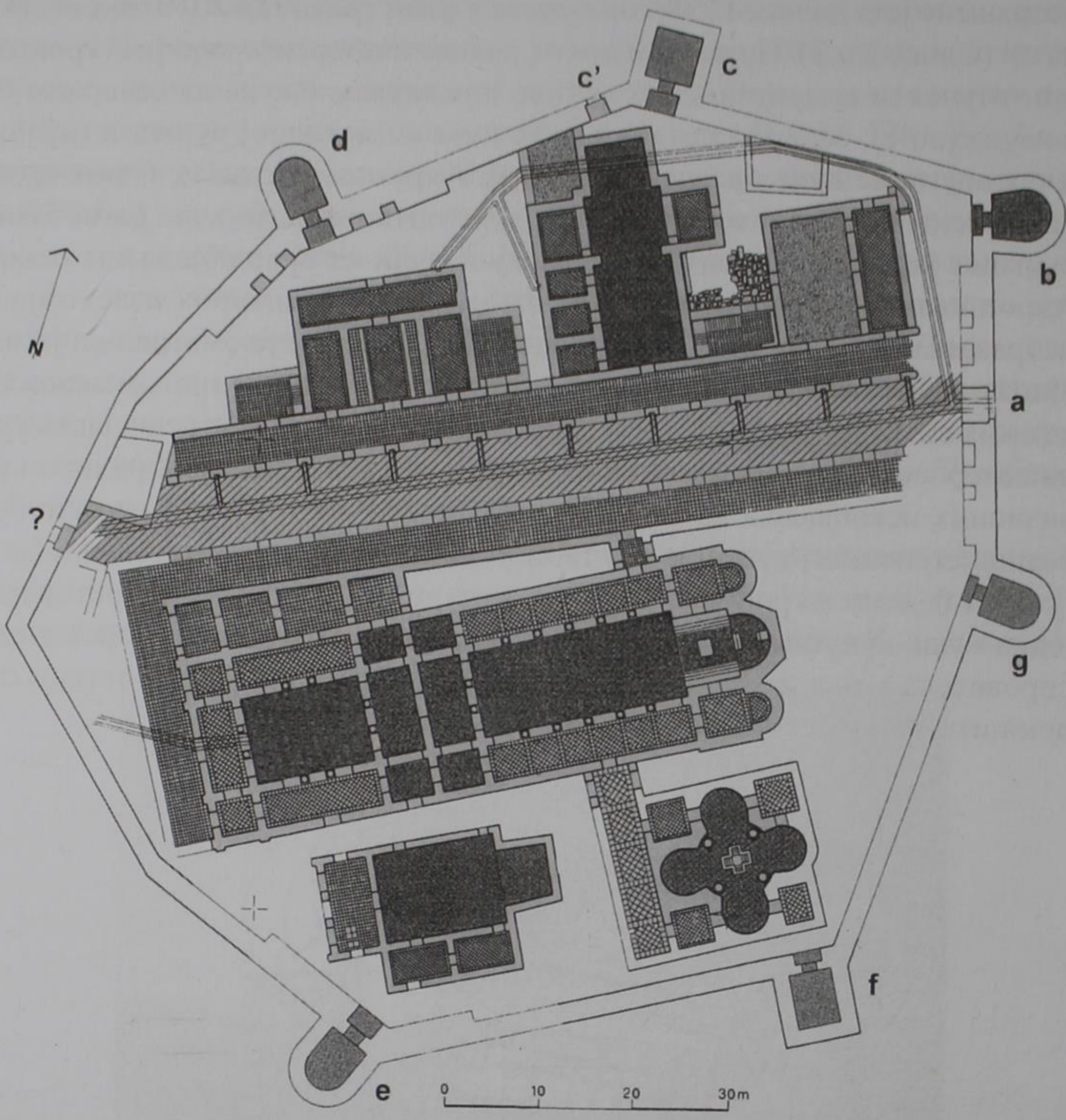
[5] J.-P. Caillet, N. Duval, Č. Vasič, Le rempart de l'Acropole, in: *Caričin Grad III, L'Acropole et ses monuments*, éds. N. Duval, V. Popović, Rome - Belgrade 2010, Fig. VIII, 4.

[6] В. Петковић, *наведено дело*, 141-143.

[7] В. Петковић, Извештај о ископавању Царичина Града код Лебана за: 1936, 1937 и 1938 г., *Годишњак Српске краљевске академије* 38, 1938, 335.

[8] J.-P. Caillet, N. Duval, Č. Vasič, *наведено дело*, 600 и 606-607.

[9] J.-P. Caillet, N. Duval, Č. Vasič, *наведено дело*, 604 и 607.

Слика 3: Основа Акропоља (Caričin Grad III 2010)

Нова истраживања која се изводе због потреба конзервације и реституације фортификације Акропоља фокусирана су на откривање спољњег лица бедема, степенишних прилаза и кула, као и испитивања унутрашњости кула. Током 2011. и 2012. године истражен је простор на јужном бедему, где су се очекивали трагови потковичасте куле. Тада су посведочени остаци бедема, пиластри источног и западног степеништа, део зазиданих врата куле и негатив потковичасте куле. Осим овога, на месту куле, откривени су зидови једног објекта подигнутог у сухозиду, а са његове источне стране откривен је западни зид друге грађевине, такође рађене у сухозиду.

Слика 4: Акропољ: Јужни бедем са негативом потковичасте куле и објектом подигнутим на њеним темељима

Од куле су остали сачувани само делови зидова уз сам бедем, док су остали поваћени све до темељне јаме. Очувани су само делови источног зида, ширине од 1,65 м и дужине од 1,40 м на споју са јужним бедемом, и делови западног зида у дужини од 0,90 м. Његова ширина није могла бити утврђена због оштећења. На дну темељне јаме, укопане у стеновито тло, налазе се, спорадично, малтер и камен као последњи остаци зидова куле. Занимљиво је да су они у потпуности поваћени и да је простор насут ради подизања мањег објекта (Слика 4). Кула је врло слична паралелној кули на северном бедему (кула d), с тим што су њене димензије нешто мање. Дужина потковичасте куле на јужном бедему износи 5,38 м, наспрам 5,96 м, колика је дужина потковичасте куле на северном бедему. С друге стране, ширина куле на јужном бедему је 4,65 м, а куле на северном бедему 4,35 м. Дебљина зидова кула је иста и износи 1,65 м. Кула на јужном бедему је мања највероватније због самог терена који се у овом делу нагло спушта ка југу. Да је реч о паралелним објектима указују степеништа која су по решењима врло слична, са по три пиластра степеништа са сваке стране. Степенишни прилаз је слично решен код свих степеница у виду издуженог правоугаоног ступца димензија од 5,83 м до 4,40 м. Остали пиластри који су прихватали потпорне лукове и степенице су знатно мањих дужина, од 1,91 до 1,99 м. Ширина ових пиластара је такође врло слична, и креће се у распону од 1,24 до 1,31 м. Ове мере указују на то

да је реч о истом пројекту. Важно је истаћи да бедеме Акропоља, као и зидове кула краси *opus mixtum* са четири реда опека, у чему се истиче посебност ове фортификације у односу на остале с Царичиног града. Према Ч. Васићу, она је подигнута као последица промене првобитног плана.[10] Посматрајући спољна лица бедема, уочава се јединствен слог и ритам, који је на ретким местима прекинут другачијом алтернацијом камена. Промена ритма и слагање камена у косим редовима запажена је на југозападном бедему у непосредној близини потковичасте куле на јужном бедему (кула е). Ово указује на могуће оправке бедема. Осим тога, бедем је у овом делу постављен директно на неприпремљену стену (Слика 5). Неправилности у зидању бедема уочене су код западног крака поменуте куле. Наиме, приликом истраживања 2012. године запажено је да су пиластри степеништа, а делом и бедем, фундирани на слоју шута, а не, како је то уобичајено, на чврстој подлози, на стени или слоју кампактне глине. Уједно је установљено да је на овом делу стена била усечена и припремљена за постављање темељне стопе бедема и пиластра степеништа. Уместо да се бедем постави на чврсту подлогу, цео део је насут прво шутом са мањим уломцима камена и опеке, а затим крупнијим каменом и опеком. На овом нестабилном шуту, висине од 1 м, постављени су темељи за унутрашњу страну бедема и пиластар степеништа (Слика 6). Лоше зидање које је запажено на траси јужног бедема, код потковичасте куле, може бити и узрок рушења саме куле, након чега је она разграђена и на њено место подигнута мања грађевина. У прилог овој претпоставци иде и плитка темељна стопа саме куле, која је на појединим местима висока свега десетак центиметара.

Слика 5: Акропољ: спољно лице југозападног бедема код потковичасте куле

[10] Č. Vasić, La plan d'urbanisme de la Ville haute, in: *Caričin Grad II, La Quartier Sud-Ouest de la Vulle Haute*, éds. B. Bavant, V. Kondić, J.-M. Spieser, Rome Belgrade 1990, 313.

Слика 6: Акропољ: јужни бедем - темељна стопа западног степенишног прилаза

Разградњу куле пратило је стављање ван функције источног степеништа. Наиме, степенишни источни прилаз је, као и кула, повађен. Његов негатив се јасно оцртава у основи истражене сонде, али пре свега у унутрашњем лицу јужног бедема, које је разграђено на месту споја степеништа са бедемом. Источни степенишни пиластар је извађен због ограђивања простора између објекта познатог као „Консигнаторијум“ и јужног бедема Акропоља. У ту сврху подигнут је зид управан на јужни бедем и на југоисточни угао јужног крила „Консигнаторијума“ (Слика 7). Читав простор око потковичасте куле на јужном бедему Акропоља је преуређен. На основу запажања о стављању степеништа ван функције, слична ситуација може се испратити и код степеништа на источном бедему Акропоља, код северне потковичасте куле (кула b). Наиме, ни овде није откривен северни степенишни прилаз који је, сасвим је извесно, разграђен, а у унутрашњем делу бедема остала је рупа. Свакако је реч о редуцирању прилаза бедему у оквиру фортификације на Акропољу.

Слика 7: Акропољ: јужни бедем - зид подигнут на месту источног степенишног прилаза

Највеће измене су изведене са спољне стране, на простору саме куле. Како смо већ раније истакли, зидови куле су повађени и цео простор је нивелисан ради подизања једног мањег објекта у габариту куле. Објекат је постављен управно на улаз у кулу, који је том приликом зазидан, а сам бедем је доживео мање трансформације. Наиме, у северном углу објекта он је делимично разграђен и у његовој ос-

нови подигнута је мања, вероватно хлебна пећ са озиданим венцем од опека трапезоидне форме (Слика 8). Објекат је неправилне правоугаоне основе са зидовима рађеним у сухозиду. Унутрашње димензије његових зидова су следеће: источног 7,09 м, јужног 5,03 м и западног 5,14 м, са по два већа отвора на источном и западном зиду ширине 2,02 и 1,48 м. Велики отвори на зидовима, на објекту који је високо постављен у односу на околни терен, указују на то да је можда реч о комуникацији која је ишла подно самог јужног бедема и пролазила кроз објекат. Подница у објекту била је од набијене земље. О његовом пролазном карактеру говори и мали број откривених предмета у унутрашњости грађевине. Свакако да најзанимљивији налаз представљају фрагменти руком рађеног лонца откривеног у горњим слојевима рушења објекта.

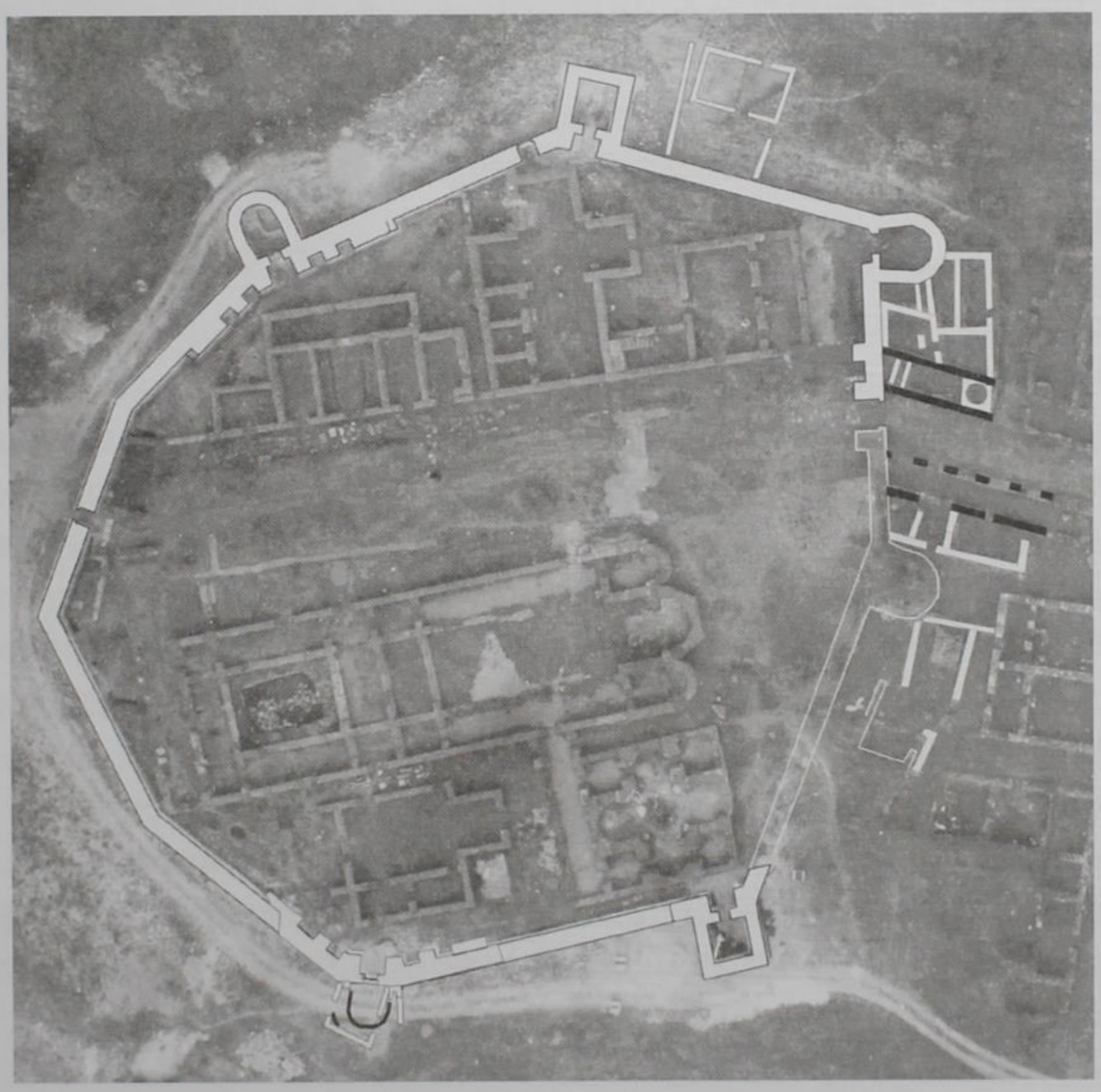

Слика 8: Акрополь: објекат подигнут на темељима потковичасте куле на јужном бедему

Уз спољно лице западног зида, недалеко од споја са бедемом, откривена је основа једне мање пећи са гарежи и подницом рађеном од опека. Она можда припада другој просторији која је била прислоњена на југозападни крак бедема и могла је да чини целину са грађевином подигнутом на темљима потковичасте куле.

Са источне стране откривени су делови још једног зида у сухозиду, свакако другог објекта, који је био постављен управно на сам јужни бедем. Откривен је само његов западни зид у дужини од 4,70 м, који се наслања на остатке источног зида куле дужине од 1,40 м.

Судећи према резултатима истраживања потковичасте куле на јужном бедему, може се закључити да је на овом потесу постојао читав низ објеката који су били прослоњени на бедем. Подизање грађевина уз бедеме Акропоља констатовано је и током ранијих ископавања. Први овакви објекти су откривени још далеке 1938. године, приликом откопавања фортификације Акропоља. На плану из Старинара за 1939. годину виде се објекти прислоњени уз источни бедем, између источне капије Акропоља и северне потковичасте куле (кула b) (Слика 2). Слични објекти откривени су и код друге јужне куле источног бедема Акропоља (кула g).[11] Друга групација откривена је 2012. године на северном бедему, источно од правоугаоне куле (кула ц). Овде је истражена већа грађевина са мањим двориштем и атријумом прислоњеним на бедем. Судећи према откривеним грађевинама уз јужни, источни и северни бедем, могу се очекивати и бројни објекти уз спољну страну бедема и кула Акропоља. (Слика 9)

Слика 9: Ортофото снимак Акропоља са истраженим деловима фортификације и грађевинама подигнутим уз спољне стране бедема

[11] V. *Popović, Desintegration und* Ruralisation der Stadt im Ost-Illyricum von 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr. In: *Palast und Hütte*, D. Papenfuß - V.M. Strocka (Hrsg.), Mainz 1982, 545-566.

На крају овог описа истраживања потковичасте куле (кула е) на јужном бедему Акропоља потребно је поменути изузетне налазе архитектонске пластике. Приликом ископавања на простору улаза у кулу, као и код источног степенишног прилаза, откривена су четири уломка стуба рађених од камена познатог као „зелени тесалски камен“ у античким изворима или „*verde antico*“ код савремених аутора, кога карактерише вишебојност од основне зелене до беле и црне боје (Слика 10). У питању је изузетно цењен камен који је експлоатисан у рудницима у Хасанбанлију у Тесалији, 12 км североисточно од Ларисе. Коришћен је посебно у доба Византије за израду архитектонске пластике у црквеним и луксузним објектима. Јустинијанова Света Софија у Константинопољу богато је декорисана зеленим тесалским каменом. Опис унутрашњости цркве оставио је Прокопије у делу *О грађевинама*: „зелени расцветали стубови сјајно се упарују са црвеним, пурпурним и белим стубовима, а сама унутрашњост цркве се доима као диван цветни врт“. Овим каменом декорисан је велики број важних касноантичких споменика.[12] Откривени уломци стубова од зеленог тесалског камена припадају, свакако, унутрашњој каменој пластици катедралне цркве, највероватније деловима богато украшеног циборијума.

Слика 10: Фрагмент стуба од зеленог тесалског камена - verde antico

Археолошка истраживања Царичиног града, и поред своје дуготрајности, сваке године обогаћују наша сазнања о животу града. Овде су приказани детаљи везани за промене улоге фортификације Акропоља и подизања низа грађевина уз бедеме Акропоља у време коренитих политичко-економских промена у северном Илирику.[13]

---

[12] V. Melfos, “Green Thessalian Stone”: The Byzantine quarries and the use of a unique architecture material from Larisa area, Greece. Petrographic and geochemical characterization. *Oxford Journal of Archaeology*, 27(4), 2008, 387-405.

[13] V. Kondić, V. Popović, *наведено дело;* B. Bavant, V. Ivanišević, *наведено дело.*

Summary

Vujadin Ivanišević and Sonja Stamenković

DECONSTRUCTION OF THE CARIČIN GRAD FORTIFICATIONS

Year after year, archaeological research of Caričin Grad advances our knowledge of the urbanism of this unique Early Byzantine city. Thanks to the excavations which follow conservation works at the Acropolis fortification, new data are gained regarding the construction of the ramparts, towers, posterns, and stairways. Especially important to us are the clues for establishing the time and manner of use of the fortifications. It is commonly believed that the ramparts and towers of the Acropolis had fulfilled their function from the very beginning of Caričin Grad until the termination of life in the city.

However, new findings show that in different parts of Caričin Grad the fortifications underwent considerable changes, such as repairs of the ramparts, towers, and other facilities. These interventions have been recorded on the Lower Town's southeast corner tower, and on the southern rampart of the Acropolis too, where during the lifespan of the city even the foundations of the ruined tower were deconstructed to make room for a minor building erected in its place. Apart from this, the eastern stairways lost their function. With the erection of the building leaning on the southern rampart of the Acropolis, at the place where the tower used to be, the defensive role of the fortification was completely suspended. Along with this, the building testifies to a considerable intramural settlement.

It is important to mention that in the debris layers of this area four fragments were found of a column made out of „Green Thessalian Stone", or verde antico, undoubtedly originating from the internal decorative program of the Episcopal Basilica, most probably from the ciborium.

Translated by Ivan Bugarski

Иван Бугарски
Археолошки институт Београд

УДК 904:739.033.2(497.11)
902.6(497.11)

НОВ НАЛАЗ ВИЗАНТИЈСКЕ УЗЕНГИЈЕ ИЗ РУЈКОВЦА

Питање појаве и употребе узенгија у Византији већ низ деценија заокупља пажњу истраживача. Тај проблем се посматра у светлу историјских извора, ликовних представа и археолошких налаза, који неретко представљају једине опипљиве трагове њиховог коришћења у различитим заједницама од далеког Истока до Европе.

Употреба узенгија код Ромеја у позном 6. веку посведочена је у византијском спису о тактици познатом под именом Стратегикон Псеудо - Маврикија,[1] који је написан пред крај владе цара Маврикија[2] и досад је, уз осврт на супротно мишљење,[3] потцртана публикацијом два налаза из Царичиног града (Сл. 1).[4]

На овом месту остаће по страни, иначе веома интересантна, разматрања о пореклу и генези металних узенгија. Обично се сматра да их у Европу доносе Авари. Објављивањем рада о узенгијама са Царичиног града, наведимо само толико, тај проблем није решен, јер се оне у приличној мери разликују од истовремених раноаварских. Два су могућа објашњења. Прво, примерци са Царичиног града могли су да представљају почетне покушаје Ромеја да израде стремен по угледу на Аваре.[5] С друге стране, архаичне црте примерака са нашег локалитета[6] могу ићи у прилог једне друге могућности, која за сада није поткрепљена било историјским, било ликовним или археолошким доказима, да су Ромеји за гвоздене узенгије могли знати и пре доласка Авара.[7]

Рановизантијске узенгије типа *Царичин град*, дакле, јасно се разликују од раноаварских које се сврставају у два основна типа. Први је

[1] Maurice.
[2] Lazaris 2005, 53.
[3] Werner 1984; *cf.* Милинковић 2006, 259-260; Curta 2008, 307, 310.
[4] Ivanišević, Bugarski 2012, 135-136, Fig. 1.1-2.
[5] Бугарски 2007, 262.
[6] Ivanišević, Bugarski 2012, 136-138.
[7] Daim 2008, 413.

најчешће округлог облика, са благо повијеном стопом и издуженом правоугаоном ушицом а други са савијеном, тзв. омега петљом за ремен (Сл. 2). Њихово порекло је јасно и може да се прати од далеке Кине, па преко евроазијских степа до Европе. Крајем 6. и почетком 7. века оне улазе у ширу употребу, и током наредна три столећа ће се користити у сличним облицима на широком простору од Далеког Истока до Европе.[8] Опште сличности са (рано)аварским узенгијама, које, по свој прилици, проистичу из заједничког порекла, имају и одређени познији стремени, којима је посвећен овај рад.

С друге стране, као што није јасно порекло првих ромејских узенгија типа *Царичин град*, тако се не располаже ни бројнијим подацима о томе какви су се стремени користили на балканском тлу у „мрачно доба" након пада ромејске власти, а пре поновног византијског запоседања тих области. Малобројни налази наговештавају прављење стремена налик на оне раноаварске са извученом правоугаоном ушицом за ремен, о чему ће бити речи, док на узенгије типа *Царичин град* наликују поједини удаљени налази из прабугарског или хазарског контекста 7. века.[9] Те узенгије су могле бити прављене по узору како на старије источне, тако и на наше ромејске предлошке. Узенгије типа *Царчин град*, тако, према досадашњим знањима, представљају прве и последње ромејске стремене на централном Балкану. Њихова производња је прекинута с распадом византијске власти у првој половини 7. века.

О обнови те продукције такође сведоче неки налази са нашег тла. У Рујковцу, селу у Јабланичком округу на југу Србије, на око 50 километара југозападно од Ниша, смештено је једно од бројних утврђених висинских налазишта на том простору. О значају саме позиције утврде, пре свега у заштити комуникација и рударских ревира, сведочи то што су на локалитету препознати трагови из различитих епоха, од антике, преко рановизантијског доба до средњег века.[10] Будући да налазиште није систематски истраживано, сазнања о његовој повести почивају на увиду у случајне налазе, пре свега нумизматичке, који се нижу од ковања цара Валентинијана до ромејског владара Јустина II. За даља разматрања посебно је важан налаз фолиса цара Лава VI, који сведочи о обнови живота на Градишту с краја 9. и почетка 10. века.[11]

Сем нумизматичких налаза, познат је и садржај једне, како се чини, растурене оставе, из које поред комада оруђа, који се по правилу могу широко датовати, потичу и три гвоздене, коване узенгије, које су недавно

[8] Ivanišević, Bugarski 2012, 138.

[9] Рашев 2007, 79, 98; Комар 2006, 168, Рис. 40/5, 6; *cf.* Ivanišević, Bugarski 2012, 138, n. 31, 32.

[10] Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.

[11] Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.

публиковане (Сл. 3, 4.1).[12] У међувремену, појавила се и четврта узенгија из Рујковца[13] коју, уз сажет приказ претходних анализа, објављујем на овом месту (Сл. 4.2).

Иако сродне и сличних, уобичајених димензија, три претходно објављене рујковачке узенгије међусобно су различите. Код свих примерака ушице за ремен су слабо извучене. Један стремен је масивнији, са оквиром који се скупља према ушици и ребрасто профилисаним упориштем стопала. Друга два налаза су крушколиког облика, са равним стајним плочама. Од карактеристичних детаља, издвајају се и проширења на спојевима оквира и упоришта два стремена.[14]

Нов налаз узенгије са Градишта код Рујковца такође је од гвожђа, кован, висине 15,7 cm и ширине 13,2 cm. У основи, реч је о предмету врло сличном претходним, али се у одређеним детаљима ипак разликује од њих. Крушколика форма овде је највише изражена, будући да је упориште стопала, благо ребрасто профилисано, заобљено. На споју са оквиром правоугаоног пресека нема украсних проширења. Правоугаона ушица за ремен је и у овом случају слабо наглашена. Делује изгледно да је и овај стремен преостао из растурене оставе из које највероватније потичу и претходне три узенгије.

Одговарајући налази ван централног Балкана добро су познати и проучени. После неколико контроверзних радова[15] и осврта на сличне балканске налазе,[16] пре свега захваљујући писању Валерија Јотова, стекли су се јаснији оквири за њихово тумачење на овом тлу.[17] Публикација претходних рујковачких налаза донела је још неке погледе,[18] који ће на овом месту бити поновљени и допуњени.

Рујковачке узенгије не могу да се датују у односу на контекст налаза, као ни посредно, у односу на временско одређење налазишта, јер је оно вишеслојно. Због тога је прецизније одређење изведено само у односу на аналогне налазе. Типолошки и територијално, најближе аналогије потичу из оставе гвоздених предмета из Стрежева код Битоља, у БЈР Македонији, али је и временско одређење те оставе носило извесне недоумице. Њено прерано датовање довело је и до погрешне интерпретације.[19]

---

[12] Ivanišević, Bugarski 2012, 138-140.

[13] Након обраде, случајни налази из Рујковца биће предати Народном музеју у Лесковцу.

[14] Ivanišević, Bugarski 2012, 138-140, Fig. 7.

[15] Јанакиевски 1980; Бугарски 2007.

[16] Микулчиќ 1996, 93, нап. 31; Микулчиќ 1999, 289, нап. 3; Mikulčić 2002, 280-283; Милинковић 2006, нап. 51.

[17] Йотов 2004, 135, 140-142; Йотов 2007.

[18] Ivanišević, Bugarski 2012, 138-140.

[19] Бугарски 2007.

Стрежевска остава обрађивана је у литератури у више наврата, свакако због свог несвакидашњег садржаја. Најпре ју је, у оквиру рада о рановизантијском утврђењу у Стрежеву, објавио Томе Јанакиевски,[20] који наводи да је остава била укопана покрај базилике у насељу. На основу резултата археолошких истраживања, аутор је цело налазиште датовао у 6. век. Ипак је том приликом остава, у којој је поред оруђа, кључева, процесијског крста и жвала, нађено и 18 узенгија, од којих једна носи јасне одлике раноаварског типа, повезана са догађајима из 626. године.

Међу осталих 17 примерака препозната су четири пара, уз девет појединачних налаза (Сл. 5). Поред „раноаварског" стремена, који је можда био тауширан, или украшен урезивањем на начин који подражава тауширање[21] и којег Јанакиевски опредељује у тип *a*, остале налазе аутор сврстава у тип *b – узенгије кружне форме нешто издужене у горњем делу*, и тип *c – узенгије крушколике форме*.[22] Чињеница је да стремен типа *a* (Сл. 5.1) веома наликује на раноаварске узенгије, од којих се ипак у неким детаљима разликује, пре свега по изразито широкој стајној плочи, као и по томе што су бочне стране ушице за ремен елипсоидног, а не трапезоидног облика.[23] Управо на том месту је изведен украс у истом мотиву и вероватно истој техници као на раноаварским примерцима које је обрадила Оршоја Хајнрих-Тамаска.[24] Рујковачки налази пак налик су на представнике типова *b* и *c* из Стрежева.[25]

После Јанакиевског, оставом из Стрежева се у неколико наврата бавио Иван Микулчић, чији су закључци од прилике до прилике потпуно различити.[26] На овом месту треба навести само да је аутор у својој књизи о средњовековним градовима и тврђавама у Македонији, позивајући се на мишљење Joахима Вернера, тврдио да узенгије, а тиме и остава, припадају времену 10-11. века.[27] Путем аналогних крушколиких узенгија (*birnenförmige Steigbügel*), Метхилд Шулце-Дерлам је стрежевски налаз такође датовала у 10. век.[28] Најпозније датовање нуди Тодоровски, тврдећи да остава потиче из 11-12. века. Исти аутор, иначе, помиње и најкаснији налаз из Стрежева, бакарни скифат из 13-14. века.[29]

---

[20] Јанакиевски 1980.

[21] Бугарски 2007, 256.

[22] Јанакиевски 1980, 103-109, Т. 5-7.

[23] Бугарски 2007, 255-256.

[24] Heinrich-Tamaska 2005, 24, 110, Abb. 3, 65, 70.

[25] Ivanišević, Bugarski 2012, 139.

[26] в. нап. 16; *cf.* Бугарски 2009, 121, нап. 48; Ivanišević, Bugarski 2012, 139, n. 36-38.

[27] Микулчиќ 1996, 93, нап. 31; *cf.* Бугарски 2007, 260, нап. 16.

[28] Schulze-Dörrlamm 1991, 422-423, n. 168, 169.

[29] Тодоровски 2002, 97, 98.

У новије време, остава из Стрежева поново је заокупила пажњу истраживача. Најпре је узгредно споменута у контексту налаза тзв. команске групе 7. и 8. века,[30] да би јој 2007. године били посвећени радови у публикацијама два научна скупа. Док је у раду потписника овог прилога остава датована у 6. век и повезана с догађајима око Солуна из 585-586. године,[31] Валериј Јотов ју је датовао у другу половину 10. и прву половину 11. века.[32]

Чланак Валерија Јотова о стрежевској остави заправо представља најављену, проширену дискусију из његове књиге о бугарском средњовековном наоружању и војној опреми.[33] Аутор сматра да се остава не може датовати у односу на узенгију раноаварског типа, за коју и сам наводи да би ван контекста могла да буде опредељена у то време,[34] већ према преосталих 17 узенгија које одговарају његовом типу 5, који датује од краја 9. до почетка 11. века. Узенгије различитих типова које Јотов приказује, ипак, често су нестратифициране, па су нека датовања арбитрарна и, можда, неодговарајућа.[35]

Једна од две узенгије раноаварског типа са извученом плочицом за ремен које је Јотов обрадио, случајан налаз из североисточне Бугарске, датована је у 8. век, као и за нас посебно интересантан одговарајући налаз из тврђаве Кракра (средњовековни Перник) у западној Бугарској (Сл. 6).[36] Налаз из Перника потиче из раносредњовековног насеља које је никло на развалинама ромејског утврђења, за које се наводи да је пострадало крајем 6. века. Стремен је приписан Словенима или, можда, Прабугарима и датован најраније од краја 7. и почетка 8. века.[37]

У датовању стрежевског ансамбла Јотов се позива и на остале предмете из оставе,[38] међутим они углавном нису посебно хронолошки осетљиви, па је у некима од њих тражено упориште за знатно раније датовање, што се, пре свега, односи на оруђе и кључеве.[39] Од веће важности је дискусија о налазима жвала из стрежевске оставе (Сл. 7). Валериј Јотов их према изгледу псалија приписује свом типу 1, варијанти *B*, с датовањем од краја 9. до 11. века.[40] Аутор их повезује и са типом *Csorna* Метхилд Шулце-

---

[30] Милинковић 2006, 261, нап. 51.
[31] Бугарски 2007, 262-263.
[32] Йотов 2007, 177-178.
[33] Йотов 2004, 140-142, нап. 34.
[34] Йотов 2007, 175.
[35] Ivanišević, Bugarski 2012, 139, n. 45.
[36] Йотов 2004, 140-142, Кат. 753, 754, Обр. 80, Т. LXXI/753, 754.
[37] Чангова 1992, 181, 205, Обр. 168/1.
[38] Йотов 2007, 174-175.
[39] Бугарски 2007, 259-260.
[40] Йотов 2004, 135.

Дерлам.[41] Иако није реч о идентичним налазима, жвале из Стрежева свакако представљају, уз велику већину узенгија, ваљано упориште за позније датовање оставе, које је пренебрегнуто у мом ранијем раду,[42] а прихваћено у публикацији рујковачких налаза.[43] Сличне жвале, складно датоване у време 10-11. века, потичу и из једне оставе из Гамзиграда.[44]

Проблем датовања стрежевске оставе, а тиме и узенгија из Рујковца, лежао је превасходно у томе што је реч о скуповима утилитарних предмета. У свим осврtима на стрежевску оставу, са изузетком прве публикације,[45] уочена је упадљива сличност већине узенгија са мађарским материјалом 10-11. века.[46]

Слична форма стремена среће се и у јужноуралској области, још у 9. и почетком 10. века (Сл. 8).[47] Наведено је да „су мађарске узенгије, па и јужноуралске, изникле из истог источног корена као и старије, раноаварске... те да задовољавајућа форма неких предмета може, релативно неизмењена, претрајати дуго, на широком простору“.[48] Исто се односи и на жвале и, посебно, оруђе. Без обзира на позније датовање оставе из Стрежева, та примедба остаје на снази. Она највероватније сведочи, могуће уз налазе из Бугарске, о продуженом коришћењу раноаварског облика узенгија, што се може извести из писања Валерија Јотова и што је наговештено у уводу овог рада.[49]

У односу на исправно датовање оставе из Стрежева, може се закључити да су балкански ковачи 10-11. века прихватили мађарску форму стремена, али и, што је посебно интересантно, да су још у то време производили модификоване узенгије типа који је старији неколико векова, па их и украшавали према старој моди.[50] У том кључу би могло да се узме у разматрање поменуто датовање сродних налаза из Бугарске, сврстаних у тип 1.[51] Ти налази су сасвим блиски раноаварском типу, будући да имају знатно ужу стопу, тако да је ипак изгледније раније датовање, пре свега нестратифицираног налаза. С тим у вези би требало поменути и налаз из Гамзиграда, датован у 11. век,[52] што је доведено у питање,[53] који нема

[41] Schulze-Dörrlamm 1991, 416-417, Abb. 42, 43.

[42] Бугарски 2007, 258-259.

[43] Ivanišević, Bugarski 2012, 140.

[44] Јанковић 1990, 44, 88, Кат. 39.

[45] Јанакиевски 1980.

[46] *e.g.* Točík 1968, Taf. X/1, 2, XVI/30, 31, XXIV/1, 3, LII/16, 17, LXI/1, 3; Schulze-Dörrlamm 1991, 422-423, Abb. 47; Révész 2003.

[47] Мажитов 1981, 81, Рис. 55/62, 63.

[48] Бугарски 2007, 261-262.

[49] Йотов 2004, 140-142.

[50] Ivanišević, Bugarski 2012, 140.

[51] Йотов 2004, 140-142, Кат. 753, 754, Обр. 80, Т. LXXI/753, 754.

[52] Живић 2003, 153, Кат. 309.

[53] Бугарски 2007, 258, нап. 12.

изразито широко упориште стопала а по извученој ушици за ремен налик-
ује раноаварском типу, посебно једном стремену из Будимпеште.[54] На-
жалост, тај предмет потиче са старих ископавања која нису била вођена
према стратиграфским начелима.

Рујковачки налази подупиру утисак да су узенгије мађарског типа –
сматра се да су сличне „трапезасте“ (*Trapezförmige*) узенгије мађарског
порекла[55] - правили и други. У крајњој линији, њима је увећан број
места из унутрашњости Балкана на којима су такви предмети нађени и,
вероватно, произвођени. Поред стрежевских узенгија, и једног новог на-
лаза из Големог градишта код Коњуха у Македонији,[56] из Бугарске потиче
13 примерака које је Валериј Јотов сврстао у тип 5, варијанте *A-C*, и то
углавном са различитих налазишта - непознатих, тврђава или насеља.[57]
Налази из Рујковца одговарају узенгијама варијанти *A* и *C* тог типа. Због
тога је оправдано противљење аутора да је реч о „специфично“ мађарском
типу. Тај облик се у другим контекстима може објаснити у склопу „моде“
свог времена. Аутор објашњава да се појава ових узенгија може тумачити
кретањима Мађара јужно од Дунава, трговинским контактима, али и ло-
калном производњом (Сл. 9).[58]

Једну од потврда првог или другог феномена можда би представљала
аналогна узенгија из Београда, нађена у кориту Саве, која је у публикаци-
ји рано датована и приписана Словенима.[59] Тај налаз припада групи пре-
дмета који се чувају у београдским музејима, који по оцени Чанада
Балинта могу бити мађарског порекла, или израђени у бјелобрдском
контексту по мађарском узору, али свакако потичу са јужне мађарске
границе 10. века.[60]

Локална производња, истакнуто је, неспорно је потврђена далеко на
југу, у Стрежеву,[61] а врло вероватно и у Рујковцу. Гвожђарска продукција
и сам просторни распоред налазишта у извесној мери упућују на обна-
вљање металуршких активности, што је тема од ширег значаја, која, сва-
како, захтева прикупљање већег броја података. Изразита сличност ин-

---

[54] Nagy 1998, Taf. 110/21.

[55] Kovács 1986, 223.

[56] Налаз је приказан у оквиру презентације „Local Industry and Trade Connections at Golemo Gradište, Konjuh“ коју је Керолин Снајвли поднела на научном скупу *Early Byzantine City and Society. Conference Dedicated to the Centenery of Archaeological Research in Caričin Grad, October 3 to October 7, 2012, Leskovac, Serbia.* На овом месту захваљујем госпођи Снајвли која ми је одобрила да споменем необјављен стремен.

[57] Йотов 2004, Кат. 773-785.

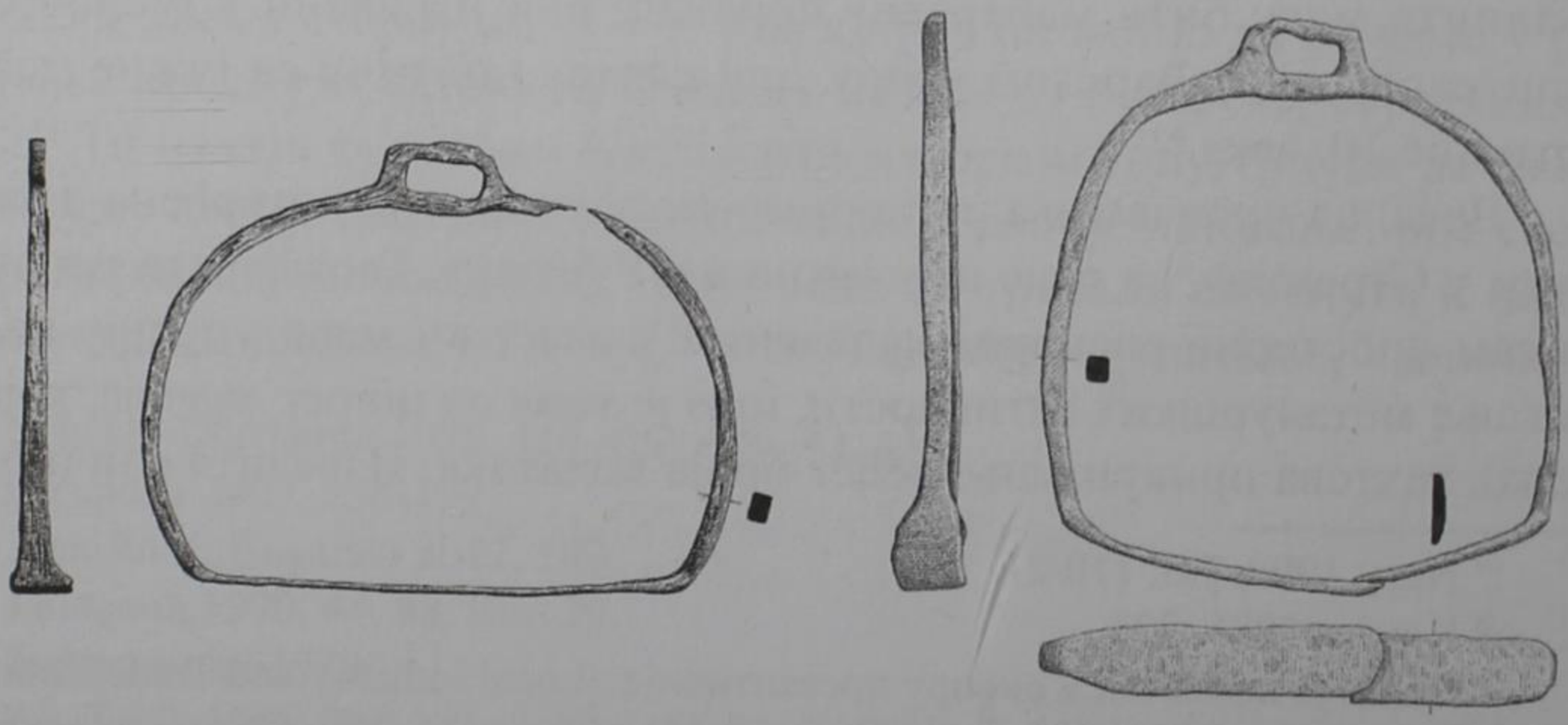
[58] Йотов 2004, 151, 152, 209.

[59] Тодоровић *et al.* 1956, 86-87, Сл. 22; *cf.* Бугарски 2007, 258, нап. 13.

[60] Bálint 1991, 105, Taf. XXXIII, XXXIV.

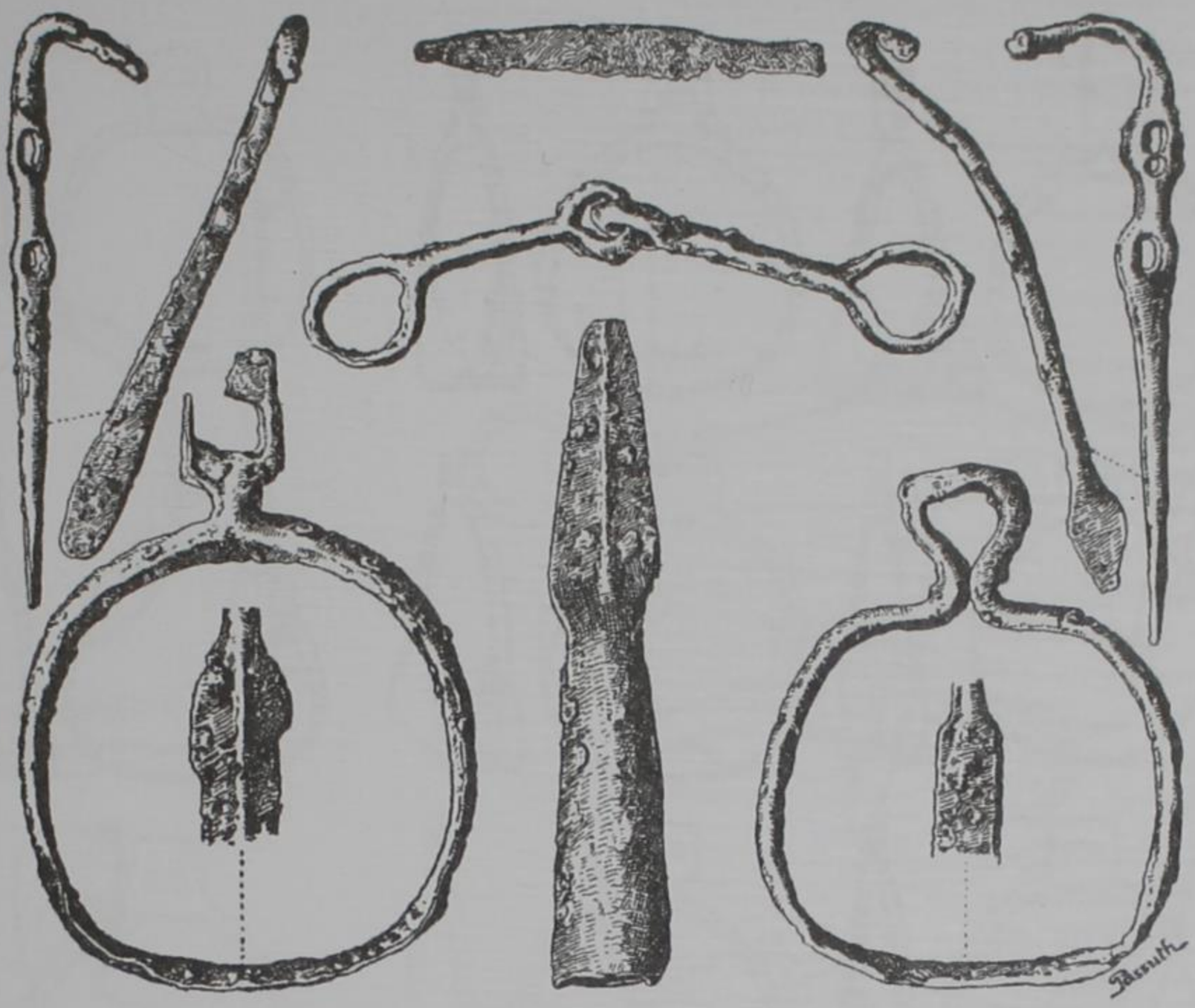
[61] Ivanišević, Bugarski 2012, 140.

вентара две оставе потцртава и питање чијој производњи, односно којој војсци би се могли приписати стрежевски и рујковачки налази. Имајући у виду историјска догађања у другој половини 10. и првој половини 11. века, ти налази би могли да се повежу са Бугарима или Византинцима. У разматраном периоду, бугарска контрола средњег Балкана била је нешто краћег века. Самуилова држава трајала је од око 976. до 1018. године.[62] Да су Византинци држали Рујковац у ранијем периоду, можемо претпоставити захваљујући споменутом налазу новчића цара Лава VI (886-912). После Симеонове смрти 927. године, византијски утицај на Балкану расте, тако да су они могли држати наше утврде барем до почетка владавине цара Василија II, а засигурно и после његове победе над Самуилом 1014. године. Иако се због свега наведеног ваља уздржати од дефинитивног закључка, утисак је да су наше узенгије, како рујковачке тако и стрежевске, византијске.[63] Могућност да су оставу из Стрежева похранили Мађари насељени у вардарској области од средине 10. века, који се касније помињу у својству византијских сабораца против Бугара,[64] тако ипак остаје у домену теорије.

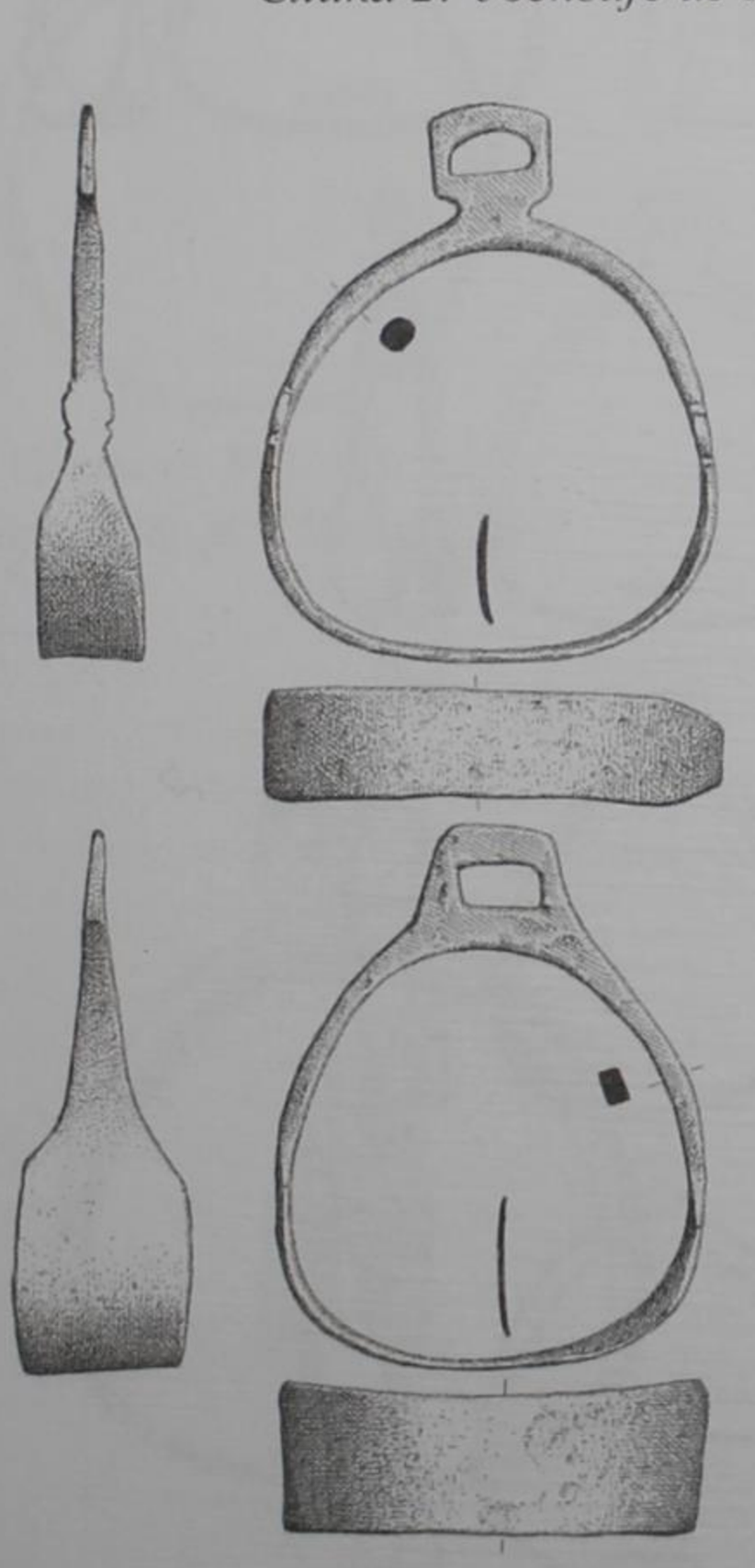

Слика 1: Узенгије са Царичиног града, P. 1:3, Ivanišević, Bugarski 2012.

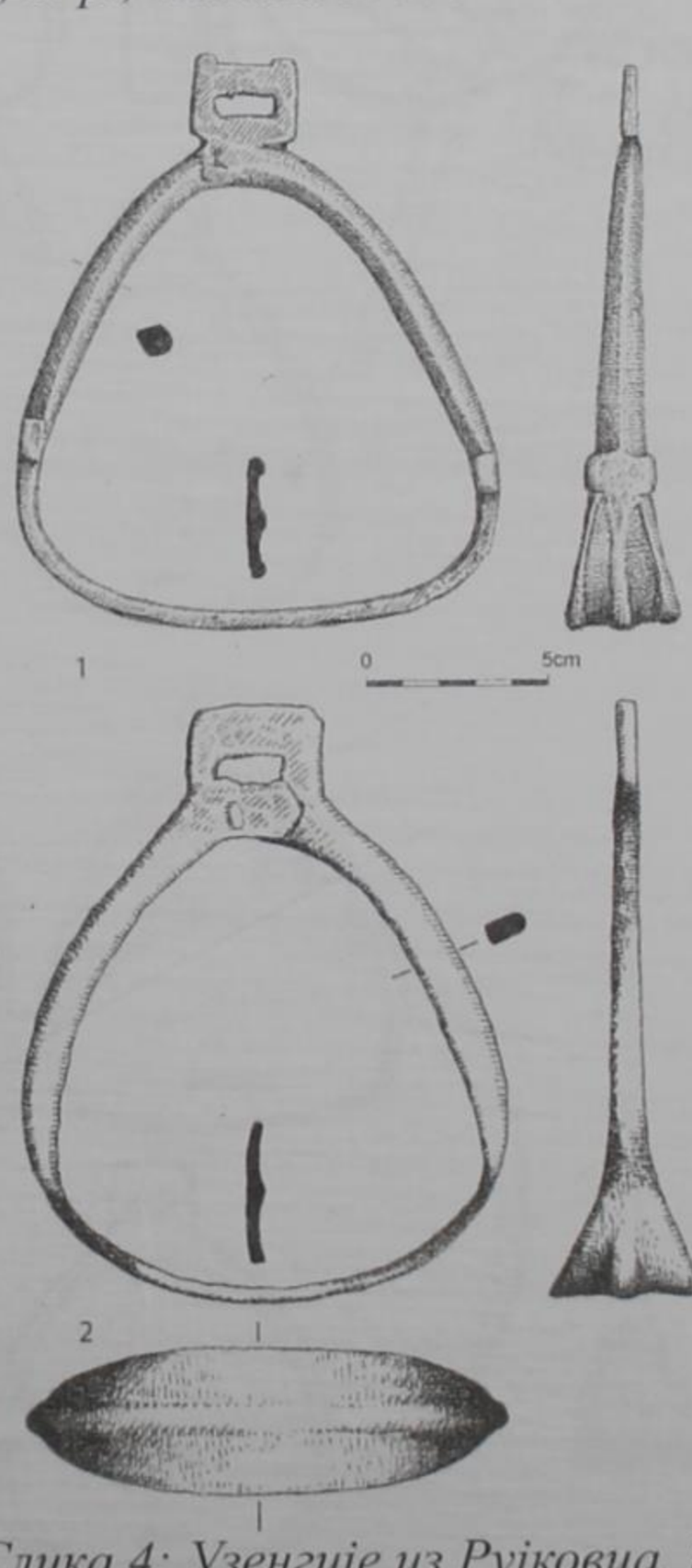
[62] Острогорски 1998, 286-300.
[63] Ivanišević, Bugarski 2012, 140.
[64] Йотов 2007, 175, 177-178.

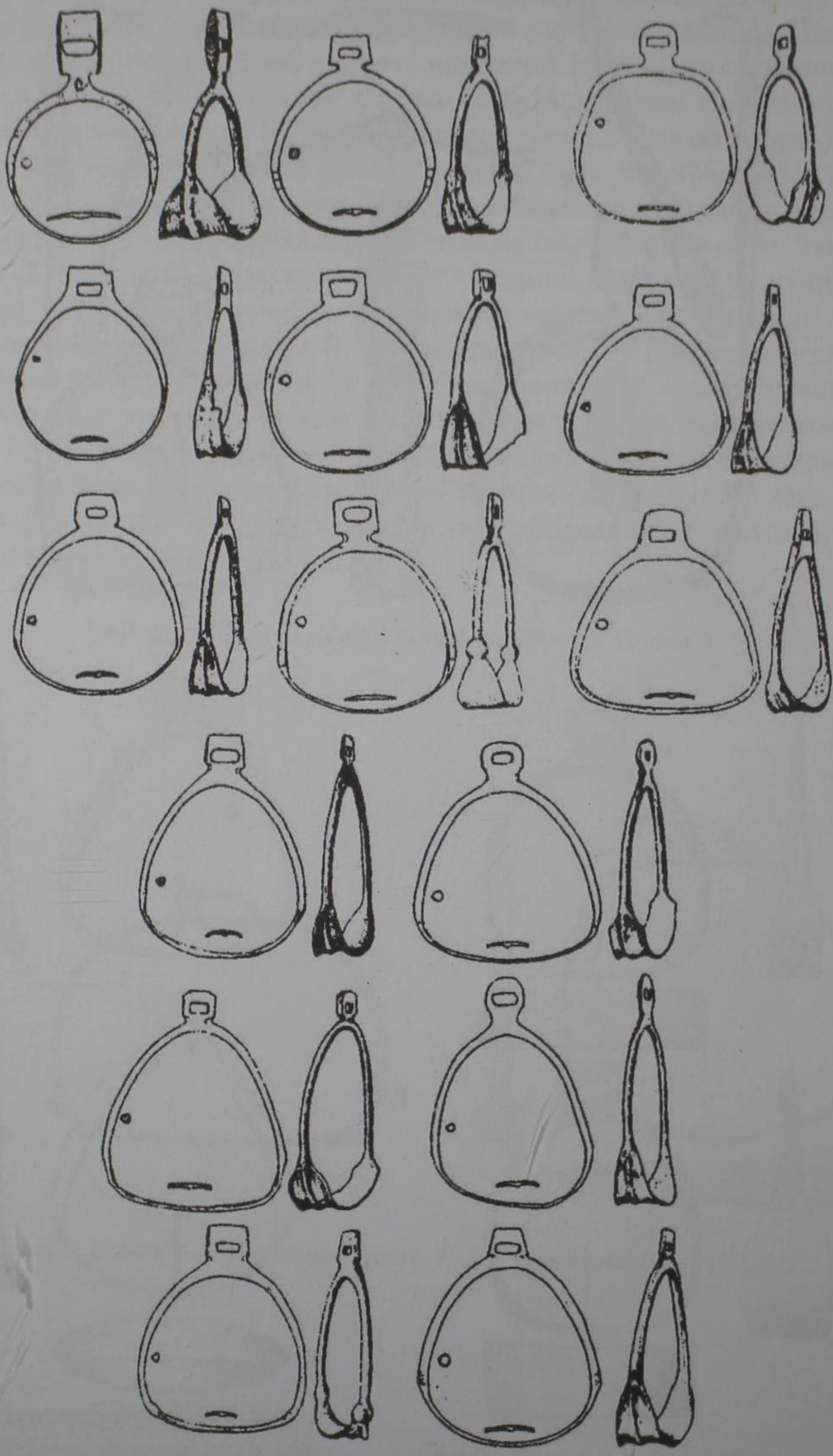
Слика 2: Узенгије из Малог Иђоша, б. р., Gubitza 1907.

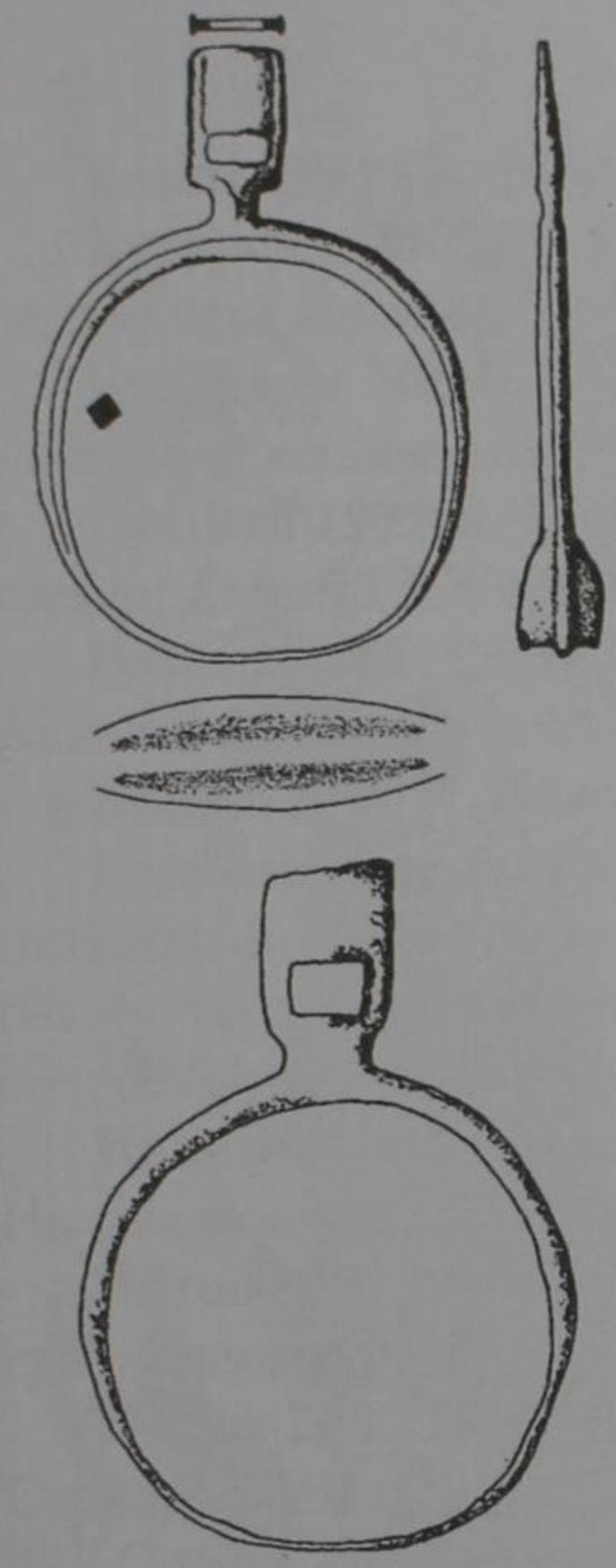
Слика 3: Узенгије из Рујковца, Р. 1:4, Ivanišević, Bugarski 2012.

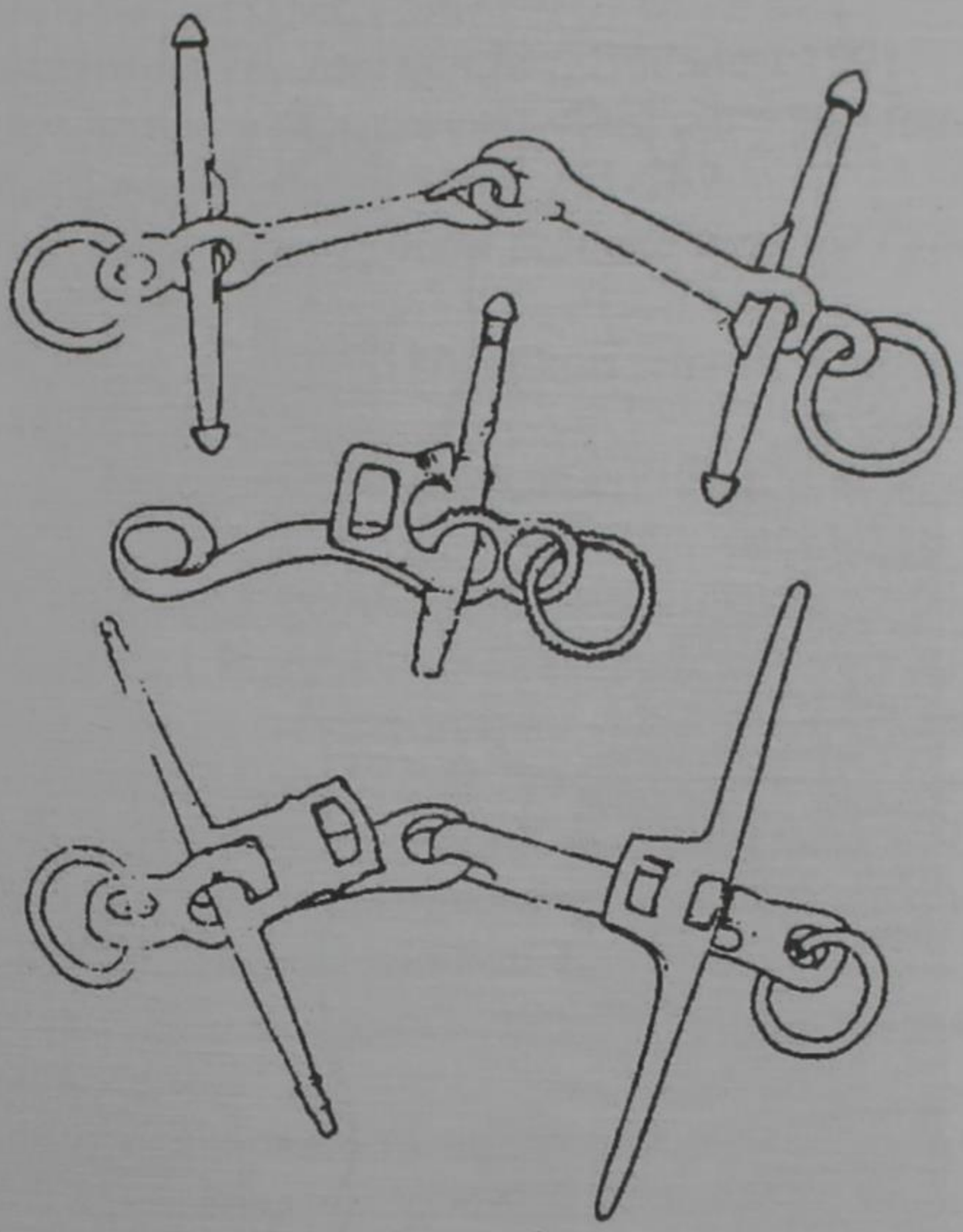
Слика 4: Узенгије из Рујковца, Р. 1:4, 4.1 Ivanišević, Bugarski 2012; 4.2 цртеж Ања Суботић

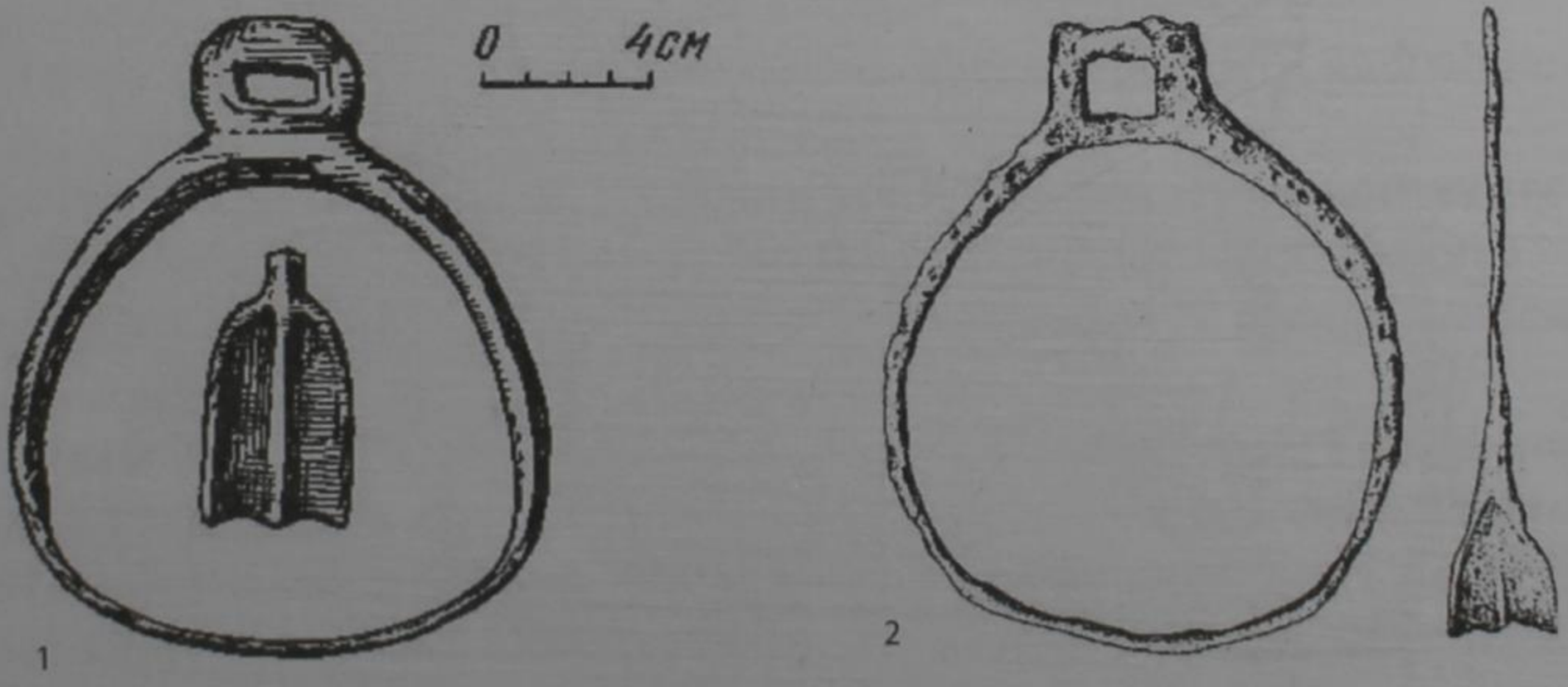
Слика 5: Узенгије из Стрежева, б. р., Јанакиевски 1980.

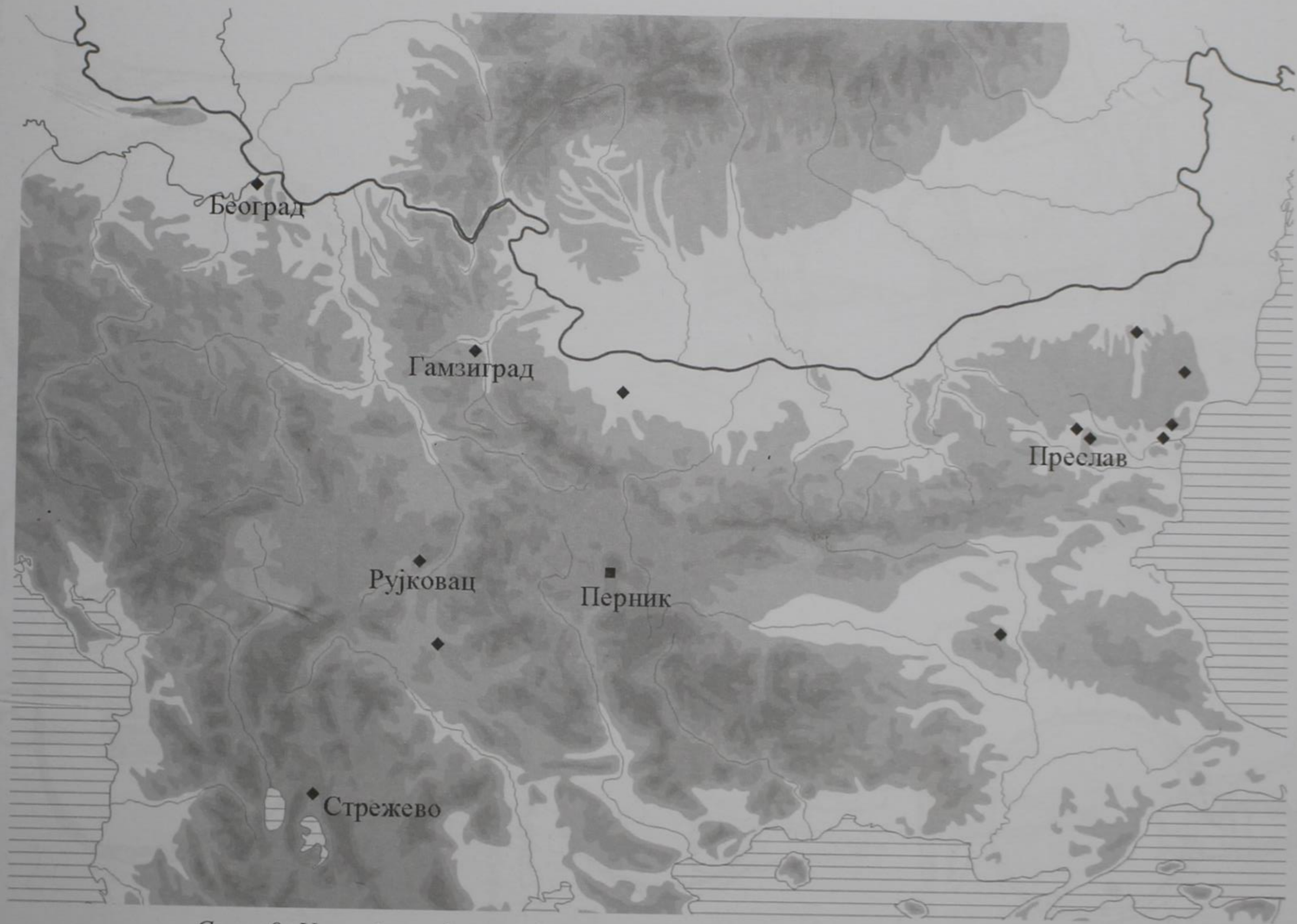
Слика 6: Узенгије из Бугарске, б. р., Йотов 2004.

Слика 7: Жвале из Стрежева, б. р., Јанакиевски 1980.

Слика 8: Јужноуралске и мађарске узенгије, 7.1. Мажитов 1981; 7.2, б. р., Révész 2003.

Слика 9: Узенгије „мађарског“ типа јужно од Дунава, Ivanišević, Bugarski 2012.

Библиографија:

Bálint 1991 Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest 1991.

Бугарски 2007 И. Бугарски, Остава из Стрежева: узенгије у рановизантијском контексту, *Ниш и Византија V*, Ниш 2007, 251-267.

Бугарски 2009 И. Бугарски, *Некрополе из доба антике и раног средњег века на локалитету Чик*, Београд 2009.

Gubitza 1907 K. Gubitza, A Kishegyesi régibb középkori temető, *Archaeologiai Értesítö* XXVII, 1907, 346-363.

Daim 2008 F. Daim, The Avars, *Rome and the Barbarians. The Birth of a New World*, Venice 2008, 413-417.

Живић 2003 М. Живић, *Felix Romvliana, 50 година одгонетања*, Зајечар 2003.

Ivanišević, Bugarski 2012 V. Ivanišević, I. Bugarski, Les étriers byzantins : la documentation du Balkan central, *Le cheval dans les sociétés antiques et médiévales. Actes des Journées d'étude internationales organisées par l'UMR 7044 (Etude des civilisations de l'Antiquité), Strasbourg, 6-7 novembre 2009,* Turnhout 2012, 135-142, 272-277.

Иванишевић, Стаменковић 2010 В. Иванишевић, С. Стаменковић, Налази новца 5. века из Рујковца, *Лесковачки зборник* L (2010), 60-84.

Йотов 2004 В. Йотов, *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие VII – XI век*, Варна 2004.

Йотов 2007 В. Йотов, Относно датировката на сборната находка от Стрежево, Битолско, *Проблеми на прабългарската история и култура 4-2*, София 2007, 171-180.

Јанакиевски 1980 Т. Јанакиевски, Кале, С. Стрежево – Битолско, извештај од заштитно археолошко истражување, *Macedoniae Acta Archaeologica* 6, 1980, 97-110.

Јанковић 1990 М., Ђ. Јанковић, *Словени у југословенском Подунављу*, Београд 1990.

Kovács 1986 L. Kovács, Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit, *ActaArchHung* XXXVIII/1-2, 1986, 195-225.

Комар 2006 А. В. Комар, Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы – VII – нач. VIII в., *Степи Европы в эпоху средневековья 5. Хазарское время*, Донецк 2006, 7-244.

Lazaris 2005 S. Lazaris, Considérations sur l'apparition de l'étrier: contribution à l'histoire du cheval dans l'Antiquité tardive, *Les équidés dans le monde méditerranéen antique. Actes du colloque organisé par l'École française d'Athènes, le centre Camille Jullian, et l'UMR 5140 du CNRS – Athènes, 26-28 Novembre 2003,* Lattes 2005, 275-288.

Мажитов 1981 Н. А. Мажитов, Южный Урал в IX – начале X в, *Степи Евразии в эпоху средневековья,* Москва 1981, 80-82.

Maurice *Mauricii Strategicon, Das Strategikon des Maurikios* (ed. G. T. Dennis, trans. E. Gamillscheg), Wien 1981.

Микулчиќ 1996 И. Микулчиќ, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996.

Микулчиќ 1999 И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, книга 8, Скопје 1999.

Mikulčić 2002 I. Mikulčić, *Spätantike und Frübyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte – Vici – Refugien - Kastelle,* München 2002.

Милинковић 2006 М. Милинковић, Осврт на налазе времена сеобе народа са југа Србије и из суседних области, *Ниш и Византија IV*, Ниш 2006, 245-264.

Nagy 1998 M. Nagy, *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadgebeit von Budapest. Teil I-II*, Budapest 1998.

Острогорски 1998 Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1998.

Рашев 2007 Р. Рашев, *Прабългарите през V-VII век (четвърто допълнено издание)*, Велико Търново 2007.

Révész 2003 L. Révész, Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezbéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials, *CommArchHung* (2003), 137-170.

Schulze-Dörrlamm 1991 M. Schulze-Dörrlamm, Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken, *JRGZM* 35-2 (1988), 1991, 373-478.

Тодоровић *et al.* 1956 Ј. Тодоровић, В. Кондић, М. Бирташевић, Археолошка налазишта у Београду и околини, *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956, 75-98.

Тодоровски 2002 С. Тодоровски, *Археолошки наоди од среден век во ареалот на Битола*, Скопје 2002.

Točík 1968 A. Točík, *Altmagyarische gräberfelder in der Südwestslowakei,* Bratislava 1968.

Heinrich-Tamaska 2005 O. Heinrich-Tamaska, *Studien zu den awarenzeitlichen Tauschierarbeiten,* Innsbruck 2005.

Curta 2008 F. Curta, The earliest Avar-age stirrups, or the 'stirrup controversy' revisited, *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, Vol. 2*, Leiden - Boston 2008, 297-326.

Чангова 1992 Ј. Чангова, *Перник III*, София 1992.

Werner 1984 J. Werner, Ein byzantinischer «steigbügel» aus Caričin Grad, *Caričin Grad I,* Belgrade – Rome 1984, 147-155.

Summary

Ivan Bugarski

A NEW FIND OF A BYZANTINE STIRRUP FROM RUJKOVAC

By the village of Rujkovac in southern Serbia, one of numerous local hillforts is situated. Since it has not been systematically explored, our knowledge on its history leans on an insight into the chance finds. On this occasion, I have opted to depict the new find of an iron sturrup, probably coming from a damaged hoard that have already produced three such objects, apart from the findings of tools that may be widely dated. In all the three cases loops are small and two stirrups are pear-like in shape. On two stirrups there are characteristic widenings by the edges of the foot-rests. The fourth stirrup is similar to those finds. It is also pear-like in shape, measuring 15,7 cm x 13,2 cm. Similar finds from outside the Central Balkans are well studied, but there were misinterpretations of their occurrance in this territory.

The Rujkovac stirrups could not be dated according to the context of the find, but only thanks to analogies. Both typologically and territorially, the closest finds come from a hoard of iron objects found at Streževo by Bitola, FYR Macedonia, but the presented estimations of its date caused certain confusion. On the basis of archaeological research, T. Janakievski dated the site to the sixth century, while the hoard was connected to the 626 events, consisting of tools, keys, processional cross, snaffle bits and a total of eighteen stirrups, one of which closely resembling the Early Avar tipe with oblong loop.

Apart from the "Early Avar" stirrup, that seems to has been decorated with incised ornaments, the other stirrups were grouped in those of round and pear-like forms. The first stirrup is very much like the early Avar ones, but differeing from them in great width of its foot-rest. Finds from Rujkovac resemble to the stirrups of the other two types from Streževo.

On the basis of the appearence of the pear-shaped stirrups, M. Schulze-Dörr-lamm dated the Streževo find to the tenth century, and recently the hoard has again attracted the attention of archaeologists. While in my 2007 paper the hoard was dated to the sixth century and tied to the 585/586 events around Thesalonika, V. Jotov dated it to the second half of tenth and the first half of the eleventh centuries.

In dating of the Streževo find, V. Jotov analyses the other objects too, but they could not be very precisely dated. This is mostly relevant for tools. However, the discussion on the snuffle-bits from Streževo is more important, attributed to the *Csorna* type by M. Schulze-Dörrlamm. Similar findings from the Gamzigrad hoard were dated to the tenth – eleventh centuries.

So in the previous publication of the Rujkovac sturrups the arguments in favour of a later date for the Streževo hoard were excepted. Then it may be concluded that in the course of the tenth-eleventh centuries the Balkan smiths adopted Hungarian form of stirrups and, what is particularly interesting, that they were still producing the stirrups of a modified, few centuries earlier type and decorating them in the old fashioned way.

From the present-day Bulgaria come thirteen more specimens, which seems to justify the reservations of V. Jotov regarding the "specifically" Hungarian nature of the finds in question. The same is true with a new find from FYR Macedonia. However, no record exists as to which army they belonged to. Given the historical framework, it is stated, though with some reservations, that both the Rujkovac and Streževo finds come from a Byzantine context, testifying to the renewal of life and metallurgical activities in the tenth and eleventh centuries in the southern part of the Central Balkans.

Translated by Ivan Bugarski

Др Иван М. Бецић, научни сарадник
Институт за српску културу
Приштина – Лепосавић

УДК 737.1(497.11)“04/14“

РАДОВИ СЕРГИЈА ДИМИТРИЈЕВИЋА НА ПОЉУ СРПСКЕ СРЕДЊОВЕКОВНЕ НУМИЗМАТИКЕ[1*]

Сергије Димитријевић припада оним посленицима струке чији радови у појединим областима историје и појединим научним дисциплинама не губе од актуелности и значаја, без обзира на сазнања до којих се у међувремену дошло. Иако рођен пре једног века у Пироту, Димитријевић је знатан део свог научног рада посветио историји Лесковца, граду у коме је завршио основну школу и гимназију.

Дипломирао је на правном факултету у Београду 1934. године, а потом, у Паризу, завршио студије на Институту високих међународних студија, као и Високе студије на Правном факултету. Похађао је и двоструки курс Академије међународног права у Хагу. Због активног рада у Комунистичкој партији Југославије, ухапшен је 1939. године, а током Другог светског рата налазио се у концентрационим логорима у Француској и Немачкој. Боравио је чак у шест логора: Ролан Гарос, Верне, Лагиш, Рецебеде, Ное и Бухенвалд, одакле се по ослобођењу вратио у Југославију.[2]

По повратку у земљу био је професор политичке економије на Правном факултету у Београду од 1946. до 1952. и директор Економског института Привредног савета владе ФНРЈ од 1946. до 1951. године. Докторирао је 1957. са темом „Страни капитал у привреди бивше Југославије”, радом који је својевремено био од великог значаја за проучавање привредне историје Краљевине Југославије. Радио је као научни сарадник Економског института НР Србије, историјског одељења Института друштвених наука, Историјског института САНУ и Института за изуча-

[1*] Рад је рађен у оквиру Пројекта Материјална и духовна култура Косова и Метохије (Ев. бр. 178028) који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[2] Сергије Димитријевић, Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића, Београд 2001, VII.

вање радничког покрета (данас Институт за савремену историју). Умро је у Београду 1987. године.[3]

Иако правник по струци, највише трагова његове научне делатности остало је у историографији. У тој области Димитријевић своја изучавања није сводио на једну научну дисциплину и једно временски одређено подручје националне историје, па стога умногоме у себи носи обележја полихистора. Објавио је већи број научних радова чије тематике припадају историји српског и југословенског радничког покрета, привредној историји Југославије, локалној историји, односно историји Лесковца, социологији, етнологији, политичкој економији, економској географији, архивистици, нумизматици, а бавио се и прикупљањем и објављивањем историјске грађе. Оставио је иза себе велики број књига, студија, чланака, расправа и прилога, тако да опус његових научних и стручних радова броји око 430 библиографских јединица. Многи од његових радова носе обележје времена и система у којем су настали, те је неопходан озбиљан критички приступ приликом сагледавања датих тумачења, али су радови о нумизматици остали један од најпоузданијих ослонаца за сваког ко се бави овом научном дисциплином или користи њена сазнања за стварање потпуније слике о српском средњовековном друштву и држави.

Димитријевић је нумизматиком почео да се бави, уз помоћ родитеља, још као дечак, а сакупљање српског средњовековног новца, његово проучавање и објављивање радова о њему, били су један од Димитријевићевих најважнијих научних послова. Веома обилно ковање новца средњовековне Србије, до којег је дошло њеним јачањем и напретком трговине, као и коришћењем рудника, првенствено оних богатих сребром, трајало је све до пред крај средњег века и пада под турску власт. Димитријевић је био један од десеторице оснивача Српског нумизматичког друштва јануара 1956. године. Био је потпредседник Друштва до 1966. године, затим председник до 1969. године, а потом поново потпредседник до 1972. године. Учествовао је на међународном конгресу у Риму 1961. године и одржао је велики број предавања о античкој и средњовековној нумизматици у Српском нумизматичком друштву, Музеју града Београда, на Коларчевом народном универзитету и у Хрватском нумизматичком друштву. Највеће дело које је припремао током свог бављења науком било је Corpus nummorum medievalorum Serbiae, са чак 18.000 снимака новчића и 72.000 копија документоване грађе.[4]

[3] Никола Цветковић, *Човек на звезданом трагу будућности, Прилог за биографију Сергија Димитријевића*, Живот и дело др Сергија Димитријевића, Лесковац 1989, 113–125.

[4] Станиша Новаковић, *Научни рад Сергија Димитријевића на подручју нумизматике*, Нумизматичар, 2, Београд 1979, 233–234.

Српски историчари који се баве националном медиевалистиком у недовољној мери користе радове нумизматичара, иако признају њихов значај, или пак, када их користе, то раде на недовољно адекватан начин. Осим недовољног познавања материје од стране историчара, разлози се налазе и у начину на који нумизматичари обрађују радове, јер их често карактерише површно познавање историје и неукључивање релевантних историографских сазнања. Очито да на овом пољу недостаје корелација, па се ова научна дисциплина стога готово у потпуности налази под окриљем археологије. С друге стране, у радовима нумизматичара најчешће се даје само опис новчића, док се историјски контекст готово не помиње или је крајње скроман. Значај нумизматике посебно се огледа приликом изучавања привредне историје, али није мали ни када се односи на политичка питања, која се отварају приликом анализе представа и натписа на новцу. Очито да савремени научни приступ захтева интердисциплинарно сагледавање нумизматике, и то из угла економије, владарске идеологије, статистике, хемије, историје уметности, палеографије, теологије, хералдике.

Димитријевићеви радови су у осетној мери изменили приступ нумизматици као научној дисциплини и зато су од изузетног значаја. Уско су повезани са изучавањем националне историје, коју су у неким појединостима и обогатили. Димитријевић је откривао нове и непознате врсте и варијанте новца, систематски их објављивао и описивао, решавао проблеме везане за бројне групе новца (бакарни новац, новац са контрамаркама, фалсификати), атрибуирао и хронолошки сређивао поједине врсте, проучавао оставе са српским средњовековним новцем и осветљавао његово ковање. Зато његови радови служе као полазна основа за свако даље унапређивање ове научне дисциплине, која, нажалост, спада у једну од занемарених област наше медиевалистике.

Димитријевић је објавио преко 30 радова из нумизматике, готово искључиво везаних за српски средњи век. Сви су богато илустровани снимљеним примерцима новца и представљају праве мале каталоге. Радови су публиковани у следећим научним часописима, енциклопедијама и монографијама:

- *Проблеми српске средњовековне нумизматике* I[5]
- *Проблеми српске средњовековне нумизматике* II[6]

У ова два рада Димитријевић је анализирао књигу Растислава Марића „Студије из српске нумизматике" која се појавила годину дана раније. У

[5] С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике* I, Историјски гласник, 1–2, Београд 1957, 69–99.

[6] С. Димитријевић, *Проблеми српске средњовековне нумизматике* II, Историјски гласник, 3–4, Београд 1957, 104–130.

њима је презентовао другачије ставове у вези са појавом ћириличких и латиничних натписа, изнео критеријуме које је сматрао за најваљиднији при разврставању спорних врста динара из периода краљевства, дао мишљење о потреби и обиму употребе римског бакарног новца у Србији, будући да се у Србији, осим у приморским градовима, ковао искључиво сребрни новац.

- Нове врсте српског средњовековног новца[7]

У овом раду први пут је објављена остава из села Коштуниħа код Чачка, откривена 1939. године. Димитријевић је, осим нових врста динара, анализирао и дотле неодређене врсте и дао аргументован коментар за оне које је сматрао погрешно сврстаним. Укупно је описао двадесет пет нових врста новца који су колали у XIV и XV веку. Представљен је новац цара Душана, царице Јелене (са грчким натписом), цара Уроша, деспота Јована и краља Вукашина, Вукашиновог сина Андреаша, великог жупана Николе Алтомановића, кнеза Лазара, кнеза и деспота Стефана Лазаревића и господина и деспота Ђурђа Бранковића. У раду је први пут обрађен новац деспота Балше II Балшића.

- Српски средњовековни бакарни новац[8]

Посебно место у средњовековној српској нумизматици заузима бакарни новац. Он се ређе појављивао и чак само у изузетним околностима код општедржавног српског новца и градског новца са територије данашње Србије. У овом раду Димитријевић се осврнуо не само на издања централне власти већ и аутономних градова у приморју. Осим познатих врста бакарног новца приморских градова, анализиран је и одређени број врста које носе одлике класичног српског сребрног новца. Своје мишљење Димитријевић је аргументовано изложио, са тезом да се ради о фалсификатима насталим у средњем веку, с обзиром на разлику у вредности бакра и сребра и да је фалсификовање тог типа било заступљено у читавој Европи. Сматрао је да је потреба за ситним новцем била незнатна. Паралелу за своје тврдње нашао је у чињеници да су све доскора у многим српским провинцијалним варошицама и на селу ситне куповине обављане трампом за пољопривредне производе. Неразвијеност робно-новчане привреде види се из чињенице да су први полудинари почели да се кују тек у доба царства, а сребро је имало апсолутну доминацију као метал за искивање новца.

---

[7] С. Димитријевић, *Нове врсте српског средњовековног новца*, Старинар, IX–X, Београд 1959, 137–168.

[8] С. Димитријевић, *Српски средњовековни бакарни новац*, Историјски часопис, VIII, Београд 1959, 27–45.

- Хронологија Душановог царског новца[9]

Основа за Димитријевићеве тврдње била је анализа остава. Међу многим нерешеним питањима српске средњовековне нумизматике видно место заузима утврђивање редоследа по коме је емитован различит новац појединих владара. Ово питање нарочито је сложено код цара Душана чије су новчане врсте многобројне, а многе од њих јако обимне. У овом чланку покушано је, на основу истраживања, да се временски одреди редослед ковања врста Душановог новца као цара. Разврстан је у четири периода и начин на који је приступљено проблему има, пре свега, економски приступ. Стални ратови и освајања неумитно су довели до интензивнијег ковања новца, што је изазвало инфлацију. Због потреба Душанов новац се „смањивао“ и тежио је свега трећину у односу на новац са почетка његове владавине. Димитријевић је поново обрадио тзв. Косовску оставу и оставу из Босанске Раче, на чијим је примерима образложио своју тезу о опадању тежине динара током времена.

- Контрамарке на средњовековним српским и босанским динарима[10]

У нумизматици се под контрамарком подразумева испупчен или удубљен отисак начињен на новцу, после његовог ковања, а помоћу специјалног жига, ради верификације ваљаности новца за употребу. На основу оставе из села Руждавице код средњовековног Велбужда (данашњи Ћустендил), Димитријевић је отворио питање порекла контрамарки, дао оцену очуваности прегледаних примерака новца и размотио смисао на којим подручјима је овај новац колао. Одабрао је ову оставу јер је у њој пронађено преко 82% укупно до тада познатих српских средњовековних динара. Такође, ухватио се у коштац са одгонетавањем загонетке о томе како се босански новац нашао у остави на самој источној граници Србије, проблемом датирања оставе и разматрања латиничних врста новца цара Душана. Истовремено, осврнуо се на постојање бугарског контрамаркираног новца, који је до тада био непознат у науци.

- Заједнички новац царева Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина[11]

Приликом прегледавања средњовековне збирке новца румунске Академије наука, Димитријевић је открио дотада непознати новац царева Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина. За разлику од представа на новцу средњовековне Србије, међу којима су многе урађене по узору

[9] С. Димитријевић, *Хронологија Душановог царског новца*, Историјски часопис, IX–X, Београд 1960, 113–138.

[10] С. Димитријевић, *Контрамарке на средњовековним српским и босанским динарима*, Историјски часопис, XII–XIII, Београд 1963, 91–150.

[11] С. Димитријевић, *Заједнички новац царева Јована V Палеолога и Јована VI Кантакузина*, Зборник радова византинолошког института, VIII, Београд 1964, 47–52.

на страни новац, у овом случају истакнут је утицај представа на новцу цара Душана на једну врсту византијског новца. Уочавање овог утицаја помогло је да се период ковања заједничког новца византијских царева хронолошки одреди.

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, I[12]

Једна од карактеристика Димитријевићевог рада је систематско објављивање нових врста новца средњовековне Србије. У овом чланку описано је и коментарисано шеснаест нових врста следећих емисера: краља Милутина, цара Душана, царице Јелене, цара Уроша, великаша Ђурђа I Балшића, кнеза Лазара, кнеза Стефана Лазаревића, деспота Ђурђа Бранковића, деспота Лазара Бранковића, војводе Иваниша и града Улциња.

- Нумизматика – Србија, Збирке[13]

Као осведочени стручњак, Димитријевић је добио могућност да у Енциклопедији Југославије да објашњења за два термина. У одељку о нумизматици, у насловима *Србија* и *Збирке*, детаљно је описана нумизматичка библиографија српског срењовековног новца, побројане су све релевантне збирке, првенствено оне које садрже српски или босански новац.

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, II[14]

У овом чланку аутор је описао оставе са локалитета Чука и из Софије. Описао је десет нових врста новца које су ковали: цар Душан, цар Урош, краљ Вукашин, краљ Марко, жупан Андрија Гропа, господин Вук Бранковић, кнез Стефан Лазаревић и великаш Јаков.

- Српски средњовековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду[15]

Као највећи српски средњовековни град, у коме се налазила и ковница новца, Ново Брдо је изузетно значајан археолошки и историјски локалитет. Димитријевић је описао тридесет седам врста новца пронађених у Новом Брду, међу којима је тринаест нових. Новац је припадао емисијама цара Душана, цара Уроша, кнеза Лазара, господина Вука Бранковића, кнеза

[12] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, I*, Старинар, XV–XVI, Београд 1966, 119 – 138.

[13] С. Димитријевић, *Нумизматика – Србија, Збирке*, Енциклопедија Југославије, 6, Загреб 1965, 318–320.

[14] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, II*, Старинар, XVII, Београд 1967, 77–89.

[15] С. Димитријевић, *Српски средњовековни новац нађен у току ископавања на Новом Брду*, Зборник радова Народног музеја, 5, Београд 1967, 271–308.

и деспота Стефана Лазаревића, господина и деспота Ђурђа Бранковића и великаша Јакова. За новац који је кован са натписом града Смедерева, аутор је изнео претпоставку да је кован у Угарској, у периоду од првог пада Србије 1439. године до обнове деспотовине 1444. године.

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, III[16]

Димитријевић је у овом раду објавио дванаест нових врста које припадају емисијама цара Душана, цара Уроша, неидентификованог краља из породице Мрњавчевић (Вукашин или Марко), севастократора Стефана, кнеза Лазара, господина Вука, деспота Стефана Лазаревића и патријарха (вероватно Данила III).

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, IV[17]

Овај чланак суштински је наставак претходног и у њему је обрађено још дванаест нових врста новца које припадају: краљу Радославу, цару Душану и царици Јелени, цару Урошу, деспоту Јовану Угљеши, кнезу Стефану Лазаревићу и војводи Драгосаву Прибишићу. Чланак је обогаћен и обрадом велике оставе са непознатог налазишта у којој се налазило преко 1000 комада новца које припадају врстама које је ковао Урош V као краљ.

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, V[18]

Пети наставак серијала о новим врстама српског новца садржи пет нових врста новца краља Владислава II, краља Милутина, деспота Стефана Лазаревића и неиндетификованог великаша.

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, VI[19]

У овом чланку обрађено је још осам дотада непознатих врста новца које припадају емисијама новца цара Уроша, господина Вука Бранковића, кнеза Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића.

- Новац града Смедерева[20]

Једна од особености српског средњовековног новчарства је колање великог броја новчаних врста које су емитовали градови. Димитријевић

---

[16] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, III*, Старинар, XVIII, Београд 1968, 119–138.

[17] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, IV*, Старинар, XIX, Београд 1969, 203 - 223.

[18] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, V*, Старинар, XX, Београд 1970, 59–81.

[19] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, VI*, Старинар, XXI, Београд 1970, 71–80.

20 С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1971, 71–86.

се бавио карактеристикама оних градова који нису били на приморју, већ су се налазили унутар српске државе (Скопље, Призрен, Ново Брдо, Смедерево, Рудник, Рудишта). Посебну пажњу посветио је новцу града Смедерева који су ковали деспоти Ђурађ и Лазар Бранковић. Анализирана је и остава из Тополовника, хронологија ових врста новца, особености у односу на новац других градова који је кован у првој половини XV века, као и однос градског новца града Смедерева према укупном броју емисија које су издате у време деспота Ђурђа Бранковића.

- Новац кнеза Лазара[21]

Поводом шест векова од оснивања Крушевца, Димитријевић је издао књигу у којој је описао дотада пронађене двадесет две новчане врсте са именом кнеза Лазара са 830 примерака које је видео, регистровао и обрадио. Истраживања су обављена у преко 290 јавних и приватних збирки у Србији и иностранству, што је у то време био готово цео расположиви материјал. У новчане врсте уврштен је и новобрдски новац који се појављује управо у то време и новац који је издавао Лазарев вазал, Вук Бранковић. Све нађене врсте Лазаревог новца односе се на период када је он био кнез.

Димитријевић је навео тежину, величину, аутора претходне класификације, укупан број познатих комада и у којим оставама су пронађени. Дата је хронологија емисија новца, које су упоређене са емисијама других оновремених великаша. Обрађена је пажња и на ћириличке и латиничне натписе на новцу, коришћене представе, појава шлема са волујским роговима, као породичног грба, као и особености на реверсу новца.

- Новац кнеза Лазара[22]

У локалном часопису *Багдала* дата је скраћена верзија претходног рада, очито са циљем да се Димитријевићева сазнања о новцу кнеза Лазара представе што широј публици.

- Србија - Новац[23]

У новом издању *Енциклопедије Југославије* Димитријевић је дао резиме у вези са појавом и ковањем српског средњовековног новца, начинио комплетан преглед историјских личности и градова чија се имена јављају на српском сребрном новцу, док је бакарни новац приморских градова посебно обрађен. Констатовао је чињеницу да је по броју врста, подврста

---

[21] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Крушевац 1971, 128 стр.

[22] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара*, Багдала, 147–148, Крушевац 1971, 33–34.

[23] С. Димитријевић, *Србија – Новац*, Енциклопедија Југославије, 8, Загреб 1971, 1–4, 8–9.

и варијаната српска средњовековна држава спадала међу најбогатија нумизматичка подручја читаве Европе. Зато је дао преглед врста и варијаната, натписе на новцу, ковнице и кована, употребу и анализу његове вредности у периоду у којем је био у оптицају, као и новчане оставе.

- *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, VII*[24]

Нови наставак серијала означио је објављивање још девет новчаних врста које су емитовали: цар Душан и царица Јелена, цар Урош, деспот Стефан Лазаревић, деспот Јован Оливер и великаш Ђурађ I Балшић. Димитријевић је направио осврт на контрамаркиране примерке новца које је већ обрадио, као и оне које је Војислав Јовановић донео 1970. године из села Генерал Катарџијева код Варне. Димитријевићево мишљење било је да је реч о истој остави из Руждавице.[25]

- *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, VIII*[26]

Нови чланак серијала садржи анализу седам нових врста, које су ковране у другој половини XIV века. Садрже новац краља Марка Вукашиновића, кнеза Стефана Лазаревића, великаша Влатка Хранотића и неименованог патријарха. По већ устаљеном методу, представљени су састави Друге приштинске оставе и Зајечарске оставе, са почетка XX века.

- *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава*[27]

Истражујући нумизматичке збирке у румунским музејима и у Народном музеју у Будимпешти, Димитријевић је утврдио да је српски средњовековни новац нађен у седамнаест налаза и остава северно од Дунава. У овом раду дао је детаљан опис свих остава у којима се налази око 400 примерака српског новца. У анализи је утврдио да се српски новац појављивао у свим суседним областима, али, према броју остава, највише их је у северном делу Јадрана (северна Италија) и у Банату са околином. Тиме је утврдио да се робно-новчани промет средњовековне српске државе углавном оријентисао у два правца: преко Котора и Дубровника на северну Италију и преко Дунава на Банат са околином.

---

[24] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, VII*, XXII, Старинар, Београд 1974, 93–109.

[25] Јовановић је сматрао да анализа бугарске оставе није довољно искоришћена, па је свој рад и аргументе да је реч о различитим оставама објавио под именом *Остава средњовековних контрамаркираних динара из околине Варне (Бугарска)*. (Нумизматичар, 1, Београд 1978, 119–140)

[26] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, VIII*, Старинар, XXIII, Београд 1974, 91–106.

[27] С. Димитријевић, *Оставе српског средњовековног новца на северу од Дунава*, Историјски часопис, XX, Београд 1973, 89–124.

- Нова серија нових врста српског средњовековног новца, IX[28]

Објављено је још девет нових врста новца који припадају емисијама: краља Душана, цара Душана, краља Вукашина, вероватно краљице Јелене (Јевросиме) Мрњавчевић, неодређеног владара или великаша, као и полуфолара неког од српских приморских градова.

- Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара[29]

Поводом шест векова постојања Крушевца, издат је зборник радова са истоименог научног скупа. Димитријевић је у раду надоградио анализу новца кнеза Лазара, коју је већ урадио, и дао анализу новчаних врста феудалаца и градова које су издаване у време када је кнез Лазар ковао новац. Представљен је новац: краља Марка Мрњавчевића, вероватно краљице Јелене Мрњавчевић, краљевића Андреаша, деспота Јована Дејановића (Драгаша), деспота Костадина (Константина) Дејановића, господина Вука Бранковића, господина Гргура Бранковића, жупана Николе Алтомановића, жупана Андрије Гропе, жупана Рига, „дуке драчког" Балше II Балшића, челника Смила, великаша Ђурђа I Балшића, Ђурђа II Страцимировића, Влатка Хранотића, Драгосава Прибишића, Јакова, патријарха и градова Скопља и Призрена, као и Стефана Лазаревића (без титуле кнеза или деспота).

- Ковнице новца у Трепчиним рудницима[30]

У информативном листу радног колектива у Звечану, Димитријевић је дао кратак историјат постојања ковнице српског средњовековног новца при Трепчиним рудницима.

- Савремене ковање и пресоване имитације средњовековног српског новца[31]

Малобројност и реткост новца српске средњовековне нумизматике били су повод за његово фалсификовање. Највише фалсификата, уколико се изузме појава фалсификованог новца из Бугарске у последње две

[28] С. Димитријевић, *Нова серија нових врста српског средњовековног новца, IX*, Старинар, XXIV-XXV, Београд 1975, 67–77.

[29] С. Димитријевић, *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, О кнезу Лазару, научни скуп „Шест векова Крушевца" у Крушевцу 4–9. X 1971, Београд – Крушевац 1975, 185–221.

[30] С. Димитријевић, *Ковнице новца у Трепчиним рудницима*, Трепча, 4–5, Косовска Митровица 1975, 14–15.

[31] С. Димитријевић, *Савремене ковање и пресоване имитације средњовековног српског новца*, Старинар, XXVI, Београд 1976, 111–121.

деценије, рађен је у периоду између два светска рата. Димитријевић је у табелама које су текстуално пропраћене дао опис и приказ двадесет три врсте фалсификата, урађених у четрдесет једној варијанти. Ради бољег запажања фалсификованих примерака, дао је паралелно и опис и слике оригинала. Представљен је и степен реткости врста у времену када је Шиме Љубић, управник Археолошког института у Загребу, вршио њихову анализу и истакнут проблем објављивања фалсификата као оригинала.

Димитријевић је фалсификате поделио према специфичности и утврдио да постоји пет различитих група, за које је изнео претпоставке о пореклу и начину на који су дистрибуирани. Закључио је да су фалсификовани примерци углавном издања локалних господара, с обзиром на степен њихове реткости. Фалсификовани су примерци: деспота Стефана Лазаревића, господина Вука Бранковића, краљевића Андреаша Мрњавчевића, севастократора Бранка Младеновића, жупана Андрије Гропе, великаша Ђурђа I Балшића, жупана Рига, великаша Влатка Хранотића, челника Смила, великаша Јакова и градова Скопља и Призрена.

- Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина[32]

Особеност доласка на престо краља Милутина и каснија збивања и односи са братом Драгутином и братанцем Владиславом, као и устаљење ковања српског новца имали су за последицу тесну повезаност њихових новчаних емисија. Димитријевић је систематизовао и описао седам врста новца краља Драгутина, шест његовог сина Владислава и четрнаест краља Милутина. Сличност, готово истоветност појединих врста нагнала га је на размишљање о постојању заједничког новца краљева Драгутина и Милутина, док је анализиран и новац који се може приписати или Драгутину или краљу Карлу Роберту, а кованог за Србију. Приказане су и мере које су Дубровник и Млетачка република предузимале против српског новца у време краља Милутина, будући да је обиље динара рађених по узору на млетачке матапане преплавило Приморје. Експанзија српског новца била је толика да ју је пропратио и Данте Алигијери у *Божанственој комедији*.

- Динар цара Костадина Дејановића[33]

Властеоска породица Дејановић била је у блиском сродству са династијом Немањића. Константин (Костадин) Дејановић био је сестрић

[32] С. Димитријевић, *Новчане емисије краља Драгутина, Владислава II и краља Милутина*, Старинар, XXVII, Београд 1977, 125–150.

[33] С. Димитријевић, *Динар цара Костадина Дејановића*, Нумизматичар, 2, Београд 1979, 131–148.

цара Душана и носио је деспотску титулу, попут старијег брата Јована. Познате су две врсте његовог новца, при чему је на једној означена деспотска титула. Међутим, друга врста је кована у стилу како су то радили цар Душан, краљ Вукашин и краљ Марко „У ХРИСТА БОГА БЛАГОВЕРНИ“. Димитријевић је анализирао ову врсту и претпоставио да је тиме Константин Дејановић узео највишу, царску титулу, будући да је био најближи рођак светородне династије.

- Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године[34]

У својој анализи српског средњовековног новца из периода краљевства и царства, Димитријевић је утврдио да је до тог тренутка пронађено шездесет девет остава новца, обухватајући при том и оставе новца чији је садржај у потпуности или делимично утврђен. Да би међусобно упоредио оставе, поређао их је хронолошки, наравно, у оним случајевима када је располагао извесним поузданим или оријентационим елементима за такво разврставање. Примењена решења ослањају се на претходне радове који су разматрали део ове теме.

У раду је обрађено и присуство страног новца у оставама нађеним на територији средњовековне српске државе. Подаци о страном новцу груписани су према максимално могућем обиму и првенствено су обухваћене оставе чији је детаљни састав остао непознат. Изведени закључци дали су одличан увид у одређивања периода када се венецијански новац користио и у коме обиму, а када је био потиснут од српског динара.

- Грошеви типа матапана са натписом цар[35]

Постоје бројне врсте средњовековног новца XIII и XIV века на којима су представљене фигуре владара, који стоји на хералдички десној страни и прима заставу од свеца са десне стране. Овај новац кован је по угледу на млетачке матапане и разликује се међусобно по вертикалном натпису дуж заставе. Тип новца са натписом ЦАР код појединих нумизматичара изазвао је велико узбуђење, будући да је пронађен у збиркама српског новца и да се претпоставило да је у питању нова врста Душановог новца.

Димитријевић је анализирао ове новчиће на којима је представа светог Стефана, заштитника државе Немањића и дошао до закључка да

[34] С. Димитријевић, *Оставе које садрже српски средњовековни новац из периода до 1371. године*, Споменик Српске академије наука и уметности, CXXII, Београд 1981, 1–59.

[35] С. Димитријевић, *Грошеви типа матапана са натписом цар*, Нумизматичар, 6, Београд 1983, 117–125.

је, ипак, реч о бугарском новцу Михаила I Асена или његовог истоименог братанца, мада су ковани у српској ковници у Брскову.

- *Средњовековни српски новац*[36]

У постхумно објављеној књизи приказан је новац средњовековне Србије, као и његове основне јединице. Дат је преглед лица и градова који су ковали новац, а посебна пажња посвећена је богатству врста и варијаната сребрног новца, уз истицање да се српска средњовековна нумизматика по томе убраја међу најбогатије у Европи. Представљени су хералдички елементи који се јављају на аверсу и реверсу новца, ћирилички и латинични натписи и уметнички комбиновани монограми. Указује се и на ковнице новца, као и на велику научну, културну и естетску вредност српског новца.

- *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*[37]

Још за живота Димитријевић је планирао да објави каталог који би обухватио све до тада познате врсте српског средњовековног новца. Сачинио је збирку од 1800 примерака новчића, међу којима је и одређени број босанских новчића, које је одредио, определио и разврстао. У збирци се налази доста делова остава, чији примерци пружају увид у различите варијанте појединих представа. У случају недостатка одређене врсте или подврсте, допуњавао је каталог евидентирањем материјала из збирки музеја и приватних колекција. Фотографије примерака сопствене збирке допунио је фотографијама новчића из Археолошког музеја у Сплиту, музеја Ермитаж у Санкт Петербургу, Народног музеја у Београду, Народног музеја у Будимпешти, библиотеке Румунске академије наука у Букурешту, Археолошког музеја у Загребу, Народног музеја у Прокупљу, збирке Љ. Ковачевића и Љ. Недељковића.

Из наведене библиографије може се закључити да је Димитријевић публиковао три монографије, од којих су две објављене post mortem, а један рад је засебно брошириран и објављен. Научни чланци објављени су у часописима: *Старинар* (12), *Историјски часопис* (4), *Историјски гласник (2), Нумизматичар* (2), а по један у *Зборнику радова Византинолошког института*, *Зборнику Народног музеја у Београду*, *Зборнику радова Одељења друштвених наука САНУ*, *Зборнику радова о Кнезу Лазару*, *Трепчи*,

---

[36] С. Димитријевић, *Средњовековни српски новац*, Београд 1997, 145 стр.

[37] С. Димитријевић, *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, 502 стр.

Споменику САНУ, *Багдали*, док су два рада публикована у зборницима са научних скупова. Аутор је и три чланка о нумизматици објављених у *Енциклопедији Југославије*, док је више са њим обављених интервјуа о нумизматици објављено у *Вечерњим новостима*, *Ризници*, *Дуги* и часопису *Спорт и свет*.

Димитријевић је предложио и решио многе научне проблеме, што је изузетно битно за проучавање националне историје средњег века. Његова решења ослањају се на најјаче расположиве аргументе, али приликом њихове интерпретације био је, као истраживач и научник, свестан да су поједина представљена решења суштински хипотезе, тј. да нису до краја испричана прича и можда само етапа ка коначном решењу. Размотрио је велики број најважнијих питања из српске средњовековне нумизматике и дао импозантан број решења проблема. Најважнија питања односе се на решавање питања припадности већег броја спорних или недовољно одређених врста српског средњовековног новца; систематско објављивање нових, у дотадашњој литератури непознатих врста српског средњовековног новца (објавио је око 150 нових врста); систематска и детаљна обрада остава, посебно оних које су се налазиле ван простора средњовековне српске државе, северно од Саве и Дунава, што је захтевало истраживања у Мађарској и Румунији; као и систематска обрада остава од појаве српског динара у време краља Радослава, тридесетих година XIII века, па до смрти последњег српског цара Уроша V, 1371 године; успостављање хронологије ковања појединих врста српског новца; однос новца владара према новцу феудалаца или градова који су ковали новац у истом периоду.

Да би прибавио потребан материјал за радове и обогатио своје знање о српском средњовековном новцу, Димитријевић је прегледао и пописао преко 300 музејских и приватних збирки, што је број који обухвата готово све релевантне савремене оставе. Извршио је увид у све значајније музејске и приватне збирке како у Србији тако и у иностранству, а ван домашаја остао је невелики број приватних збирки и музејске збирке у Албанији, очито због недоступности.[38] На списку земаља које је посетио ради проучавања нашле су се: Аустрија, Белгија, Бугарска, Чехословачка, Данска, Енглеска, Француска, Финска, Грчка, Италија, Немачка, Норвешка, Пољска, Румунија, Шведска, Русија, Турска, Либан, Јордан, чак и Јапан.[39]

---

[38] С. Новаковић, *Достигнућа и перспективе научног рада Сергија Димитријевића на подручју нумизматике*, Живот и дело др Сергија Димитријевића, 108.

[39] С. Димитријевић, *Каталог збирке српског средњовековног новца Сергија Димитријевића*, VII.

Очито да је Димитријевић успео да уради оно за шта су најчешће потребни тимови стручњака и занесењака и да су његови радови допринели расветљавању неких момената српске националне прошлости и знатно су обогатили сазнања о њој. Завештање рада на проучавању српске средњовековне нумизматике огледа се у примењеним сазнањима до којих је дошао Димитријевић и састоји се у: открићу новца одређених личности српске историје, попут царице Јелене; динар тзв. цара Костадина Дејановића; ковање првих примерака новца великаша (попут војвода и севастократора); проналажење и сврставање новца појединих великаша, експлицитно Балше II Балшића; решавање дилеме које врсте новца су коване у периоду Душанове владавине као краља, а које као цара; односа цара Уроша и царице-мајке Јелене; царице Јелене и краља Вукашина и мењање дотадашње представе о структури и обиму оптицаја српског новца у средњем веку. Све наведено јасно показује да је допринос рада Сергија Димитријевића на истраживању српске средњовековне нумизматике немерљив.

Summary

Ivan M. Becić

SERBIAN MEDIEVAL NUMISMATICS IN THE WORK OF SERGIJE DIMITRIJEVIĆ

Sergije Dimitrijević belongs to the group of people who are not professional historian, but this scientific field presents the most profound mark of his scientific work.

Serbian medieval numismatics occupies a worthy place in works of Dimitrijević. Its importance is reflected not only in the number of papers, over 30, but also covered and determined many topics and gave various solutions or resolve many questions or set up foundation for future research.

He reviewed and cataloged over 300 relevant collections, while his collection of over 18,000 types of coins was bequeathed to the Serbian Academy of Sciences and Arts.

When offering specific solutions, he did not claim they were final but based on the current strongest arguments he could find out.

The most important results of Dimitrijević work are related to: resolving identity and belonging issues of a number of contentious or insufficiently de-

termined types of Serbian medieval coins, a systematic publication of new literature relating to previously unknown types of Serbian medieval coins; systematic and detailed analysis of coin storage; establish a chronology for identification the minting of some types of Serbian coins/mint timeline for some types of Serbian coins, inter - relations between coins of feudal rulers or cities that minted their coins during the same period.

Проф. др Душан А. Јањић
Лесковац

УДК 94(497.11)“1804/1813“:929
821.163.41-94

ЛЕСКОВАЧКИ КНЕЗ МОМИР СТОЈАНОВИЋ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И У КЊИЖЕВНОСТИ

АПСТРАКТ: Сврха овог рада је да покаже како је лесковачки кнез Момир Стојановић, учесник Првог српског устанка, представљен у нашој историографији, старијој и новијој, али и у књижевности, будући да се он у српској поезији и посебно у прозној литератури јавља и као књижевни лик. Указаће се, посебно, на контроверзе у вези са присуством кнеза Момира у нашој историографији и у књижевности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први српски устанак, кнез Момир Стојановић, српски историографи о кнезу Момиру, кнез Момир као књижевни лик, пригодна поезија, историјски роман

Момир Стојановић је, уз Илију Петровића Стрељу, најистакнутији учесник Првог српског устанка из лесковачког краја. Прикључио се устаницима крајем 1805. или почетком 1806. године и све до слома устанка 1813. био је Карађорђев сборац, пре свега као старешина Лесковчанима избеглим у ослобођене делове Србије.

Име кнеза Момира није остало непознато у српској историографији, најпре оној старијој. Тако, Лазар Арсенијевић Баталака, близак догађајима из Првог устанка (рођен је 1794), у својој *Историји српског устанка* на једном месту каже: „Било је још Срба који су се с преданошћу за општу ствар устанка, у сваком смотренију одликовали, на које је доцније Карађорђе вниманије своје обратио и наградио их“. Додељивао им је звање *војвода*. „Ovakових титуларних војвода“, пише Баталака, „с мањим и већим заслугама и призренијима било је више њих, као Момир Стојановић, војвода лесковачки...“[1] Миленко В. Вукићевић, аутор двотомне књиге *Карађорђе*, писао је о Момировом учешћу у боју на Сиђеву 1807. године[2],

[1] Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка II*, Београд 1899, стр. 216.
[2] Миленко В. Вукићевић, *Карађорђе* II, Београд, 1912, стр. 501.

а име лесковачког кнеза помињало се и у казивањима појединих учесника устанка (Петра Јокића, Саве Петровића).[3] О њему није писао Вук Стефановић Караџић, зачетник историографије о Првом и Другом српском устанку, али забележено је да је то намеравао да учини.[4] Подаци о кнезу Момиру налазе се, иначе, и у *Деловодном протоколу...Кара-Ђорђа Петровића*, објављеном 1848. године у Београду.

У новијој и савременој српској историографији Момиром Стојановићем се највише бавио академик Владимир Стојанчевић. Занимљиво је да су лесковачки проучаваоци Првог српског устанка, Драгољуб Трајковић и Сергије Димитријевић у првоме реду, у целини гледано, мало пажње поклањали кнезу Момиру. Није му био посвећен, колико је нама познато, нити један чланак. У једном од првих локалних историографских радова који су се тицали Првог српског устанка, у списку Драгољуба Трајковића *Први весници слободе* (из 1927. године), Момир се и не помиње. Нема о њему помена ни у *Лесковачкој енциклопедији* (из 1954) Сергија Димитријевића. Два студиозна, хвале вредна рада са првоустаничком тематиком, један Димитријевића[5], други Трајковића[6], дотичу се кнеза Момира тек местимице. Тако се у студији о Илији Стрељи, Момир Стојановић помиње као учесник боја на Сићеву, а преноси се и садржај шест писама из Карађорђевог деловодног протокола, за 1812. и 1913. годину, која се односе на кнеза Момира. Димитријевићева сазнања допунио је и проширио Драгољуб Трајковић са још два-три нова податка, али, уопште узев, занимање лесковачких историографа за једног од јунака Првог устанка чини се узгредним, недовољним. У средишту њиховог интересовања налазио се Илија Петровић Стрељa, и то се може разумети, јер је о овом лесковачком војводи, родом из власотиначког краја, било у историјској литератури и највише докумената, захваљујући првенствено Милану Ђ. Милићевићу који је Стрељи у *Поменику*[7] посветио опширан прилог. Ипак, остаје утисак да је Момир Стојановић заслуживао више места у локалној историографији, поготову и зато што се о неким другим

---

[3] *Причање Петра Јокића*, „Дело“, XXXII, стр. 323; *Грађа за историју првог српског устанка* (редакција Р. Перовића), Београд, 1954, стр. 127.

[4] У писму Димитрија Момировића, сина Момировог, упућеном Вуку Караџићу 1838. године, стоји и: „Ви ми пишете да за покојнога мојега отца нисте заборавили: прва се прилика догоди, казали сте, и ви ћете испунити ваше обећање и дужност“, Вукова *Преписка*, књига VI, Београд, 1912, стр. 445.

[5] Сергије Димитријевић, *Стрељa. Лесковчани у Првом српском устанку (историја и предање)*, Лесковац, 1954.

[6] Драгољуб Трајковић, *Први српски устанак и Јужно Поморавље*, у: *Из прошлости Лесковца и околине*, Лесковац, 1977. стр. 51-84.

[7] Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд, 1888.

устаницима са нашег подручја више говорило него о њему. Мислимо овде на Цветка Врановачког, Николу Мандрду, Саву Дедобарца.

За разлику од Трајковића и Димитријевића, Владимир Стојанчевић, наш уважени академик, дао је доста простора у свом научном раду кнезу Момиру Стојановићу. Написао је о њему два текста; један је објављен још 1961. године,[8] други 2010.[9] Помињао га је, осим тога, често у неким другим својим радовима.[10] Стојанчевић је једини од проучавалаца Првог српског устанка обратио пажњу на један документ који је бацио више светлости на личност кнеза Момира и на улогу Лесковчана у српској националној револуцији. Реч је о биографији кнеза Момира, саопштеној у једном писму Момировог сина Димитрија, писма упућеног из Русије Вуку Караџићу 1838. године.

Из писма[11], у коме је оцртан животни пут Момира Стојановића од рођења у Лесковцу 1762. године до смрти 1824. у Кишињеву, у руској Бесарабији, у коју је избегао после пропасти устанка 1813. године, сазнајемо, на основу казивања Димитријеве мајке Стане (Станике), да је Момир наследио свог оца Стојана, кнеза лесковачког, бератлије, кога је пред Први српски устанак погубио Шашит паша, са којим је пак кнез Момир једно време био у добрим односима. Сазнајемо и то да је, после бекства из Лесковца, учествовао у многим биткама, почев од оне код Прокупља и Куршумлије „свуд дизајући Србе на обрану Отечества", да је живео у Јагодини, где је „имао кућу и виноград", да је „постао главни заповедник од Нахије Лесковачке, Прокупачке, Куршумлијске и Крушевачке", да га је „Карађорђе почитовао, а тајни секретар његов, Јанићије, у љубави свагда држао", да је „у 1813. години последњи пут бранио отечество од Турака" и, „несрећан, после бегства Карађорђева, пребегао и он из Србије". У писму, односно делу писма који се тиче кнеза Момира, приказује се, најзад,

---

[8] Владимир Стојанчевић, „Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка", „Лесковачки зборник", I, Лесковац, 1961, стр. 6-16.

[9] Владимир Стојанчевић, „Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку", „Лесковачки зборник", L, Лесковац. 2010, стр. 153-158.

[10] Први део Стојанчевићеве књиге *Лесковац и лесковачка нахија у XIX веку (1804-1878)*, Лесковац, 1987, обележен је у доброј мери Момировом личношћу, а радови у којима је кнез Момир најчешће помињан су: „Први српски устанак и лесковачки крај" (1962), „Место и улога Лесковчана и лесковач-ког краја у национално-ослободилачкој борби српског народа од Турака (1967)" и „Друштвена и политичка карактеристика народних покрета у лесковачком крају у XIX веку, до 1877" (1978). Сва ова три рада изишла су у „Лесковачком зборнику".

[11] Вукова *Преписка*, књ. VI, Београд, 1912, стр. 445-447. Аутор писма, Димитрије Момировић, руски чиновник, познат је нашој историографији као писац *Кратке историје и географије Србије* која је штампана у Петрограду 1839. године на руском језику.

његов живот у избеглиштву, све до 23. децембра 1824, када је, „на 62 године од рођења“, „сирома од велики турски рана умро“ и „на гробишту Кишењевском, званом *Малина*, сарањен“.

Владимир Стојанчевић је у напису *Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије и кнежинску самоуправу у периоду Првог устанка*,[12] готово у целости, пренео наведену биографију из писма Димитрија Момировића и утврдио „да су његова саопштења углавном тачна“. Ово „углавном“ значи да је оценио, ипак, преувеличаним неке Момировићеве исказе о улози кнеза Момира у устанку, али, то не доводи у питање мишљење о писму као релевантном историјском извору. Стојанчевић је извео и важан закључак да је документ, „по истинитости казивања о лесковачком кнезу као бератлији несумњиво поуздан“. „Кнез Момир је, дакле, био“, каже аутор написа, „наследни носилац кнежевског достојанства, бератлија, пошто га је таквим титулисао и сам Шашит-паша око 1804/1805. године. Значи, био је не обичан, титуларни кнез, већ кнез постављен царским ферманом, односно бератом. Отуд је проистицао и његов углед и његова улога у прикључењу лесковачког краја Првом устанку, а по преласку у ослобођену Србију на томе се темељила и његова кнежинска власт над избеглим становништвом лесковачке нахије“. За ово становиште Стојанчевић је дао опширно образложење, износећи, ипак, једну малу ограду да би све било сигурно и „потпуно јасно ако би се, неким случајем или истраживањем у Цариграду, нашао оригинал или очувани препис берата“.

Драгољуб Трајковић је у својој, раније наведеној, студији *Први српски устанак и Јужно Поморавље*[13] оспорио Стојанчевићеву тврдњу да је Момир био кнез бератлија. По његовом мишљењу, Димитрије Момировић је, „свакако под утицајем средине у којој су живели он и његови родитељи после пропасти Србије (1813. г.), измислио готово све оно што је у писму изнео о свом деди Стојану и оцу Момиру.“ Трајковић, при том, сматра „да су и кнез Момир и остали кнезови и кметови Лесковачке нахије своја звања добили највероватније тек у ослобођеној Србији, после 1804. г.“ Но, и писац овог опсежног рада чини малу ограду истичући да „за тврдње да је Момир био некакав кнез бератлија треба потражити сигурније доказе у цариградском или у ком другом архиву“.

Када је писао студију о Илији Стрељи и Лесковчанима у Првом српском устанку, Сергије Димитријевић није очито знао за писмо Димитрија Момировића, са биографијом кнеза Момира, тако да се није ни могао изјашњавати о постојању установе кнезова бератлија у лесковачкој нахији.

---

[12] Овај текст објављен је и у Стојанчевићевој књизи *Југоисточна Србија у XIX веку (1804-1878*, Ниш, 1996, стр. 30-41.

[13] Ова Трајковићева студија ушла је у зборник радова *Историјски значај српске револуције 1804. године* (Научни скупови Српске академије наука и уметности , књ. XVIII, Одељење историјских наука , књ. 5), Београд, 1983.

Насупрот пак Трајковићу, он сматра да су „народни главари“ (дакле, кнезови па и кметови), који су учествовали у устанку, „задржали и даље своје функције“[14] што је став близак Стојанчевићевом који је категоричан у томе да је Момир дошао у слободну Србију са звањем кнеза.

Поред овде већ више пута помињаног Момировићевог писма, највише података о Момиру Стојановићу налази се у белешкама Карађорђевог *Деловодног протокола* за 1812. и 1813. годину. У првој, од 18. јуна 1812, кнез Момир се обавештава о неким пореским олакшицама за лесковачке избеглице којима је он био цивилни старешина. Остале белешке (шест, од 5. марта до 24. маја 1913) тичу се сукоба међу лесковачким главарима у последњој години устанка. На једној страни стајао је кнез Момир, на другој сви остали: војвода Стреља и други кнезови и кметови из лесковачког краја. Момир је оптуживан за непослушност према Стрељи, војном команданту лесковачке нахије, а од кнезова и кметова стизале су оштре оптужбе па је морао да се умеша и Карађорђе, а случај лесковачког кнеза доспео је и пред Правитељствујушчи совјет.

И Стојанчевић, и Трајковић, и Димитријевић пренели су дословце у својим радовима све белешке из *Протокола* које су се односиле на кнеза Момира. Димитријевић их није коментарисао, а Трајковић се само запитао због чега је стварно оптуживан Момир Стојановић: „да ли је, сем претпостављеног ривалитета, било и каквих других озбиљнијих узрока њиховој завађености, и у којој мери је лесковачки војвода био инспиратор читаве кампање против Момира“.[15]

Стојанчевић се, као што се и могло очекивати, најдуже задржао на тужбама против кнеза Момира. Овом питању посветио је готово две странице свог рада *Лесковачки кнез Момир Стојановић и Лесковчани у Првом српском устанку*.[16] Сматрао је да стварни узрок сукоба Момира и Стреље није довољно познат, али да се Карађорђе вероватно нашао на Стрељиној страни због већ напете војне ситуације пред инвазију турске војске, када су војне потребе имале приоритет над цивилним. У погледу тужби кнезова и кметова на Момирово понашање (у белешкама његове кривице нису наведене), Стојанчевић закључује да и овде узроци нису познати. Разлози за нерасположење становништва према Момиру могли су бити кнежева самовоља, осионост, па и злоупотреба, али могућ разлог за тужбе била би и претерана ревност главног цивилног старешине у извршавању обавеза прикупљања помоћи за војску, када се због великог разрезивања намета народ осетио материјално угроженим.

„Неизвесно је остало како се све ово завршило“, констатује писац чланка о кнезу Момиру. Случај је, сва је прилика, заташкан пред претећим

---

[14] Сергије Димитријевић, *Стреља...*, стр. 41.

[15] Драгољуб Трајковић, *Први српски устанак и Јужно Поморавље*, стр. 74.

[16] Владимир Стојанчевић, *Лесковачки кнез Момир...*, стр. 155-156.

налетом турске силе, а има основа и за тврдњу изречену у напису *Да ли је Лесковац имао кнезове бератлије* „да је Карађорђе био некако попустљив, односно није се показао наглим и плаховитим на тужбе против кнеза Момира у току ... 1813. године". Да Момир Стојановић није претрпео санкције за приписане му кривице и да се све мирно окончало, а омразе међу посвађанима нестале, потврђује на неки начин и казивање архимандрита Саве Петровића о томе како је он, као ђак, после слома Србије, водио по беспућу Антонија Пљакића и друге старешине међу којима су били Стрељa и Момир. „Изљубише се", вели Сава Петровић, „и сузама један другог залише по образу. Сваки на своју страну одоше". Ово дирљиво сведочанство забележио је у својој студији Драгољуб Трајковић.[17]

Ваља истаћи да је Владимир Стојанчевић, чини се, равноправно третирао Момира и Стрељу, сматрајући да су они два првоначелника лесковачке емиграције у време Првог српског устанка: први одговоран за цивилне послове, други за војне. Указујући на велики допринос Илије Стреље у борби за ослобођење Србије, Стојанчевић је истицао и заслуге кнеза Момира не само у организацији цивилне управе већ и на бојном пољу, због којих је, крајем устанка, понео атрибут и титуларног лесковачког војводе. У сваком случају, академику Стојанчевићу треба одати признање што се свестрано бавио личношћу лесковачког кнеза указујући на његову не малу улогу у српској националној револуцији.

Присутност Момира Стојановића у српској историографији не би било потпуније осветљена без навођења имена других аутора који су у својим радовима о Првом српском устанку помињали лесковачког баш-кнеза. Чинили су то, колико је нама познато, Светислав Петровић (*Понишавље и суседни крајеви за време првог српског устанка*, 1955), Станиша Војиновић (*Димитрије Момировић Стојановић*, 1985), Драгољуб Мирчетић (*Југоисточни фронт у Првом српском устанку*, 1991), Момчило Златановић (*Први српски устанак на југу Србији у историји и традицији*, 2004). Примерно место кнез Момир је добио у *Историји Лесковца* (1992) Живана Стојковића, Слободанке Стојичић и Хранислава Ракића, а у првој деценији XXI века посебну пажњу заслужују књига Живана Стојковића и Хранислава Ракића *Лесковачки крај у време Првог српског устанка* (2004) и рад Драгише Костића (*Поменик*) у књизи овог аутора и Мире Ниношевић *130 година ослобођења Лесковца и 200 година борбе код Дедобарског хана* (2007).

Интересантно је да се и наша књижевност бавила кнезом Момиром, тако да се он јавља и као књижевни лик. Треба, најпре, поменути да

---

[17] Трајковић га је преузео, у ствари, из књиге *Грађа за историју првог српског устанка* (у редакцији Р. Перовића), Београд, 1954, стр. 127.

је Тома Милиновић Морињанин, из Боке Которске, српски добровољац, испевао о Момиру Стојановићу једну песму. Милиновић је био, иначе, истакнута личност српског устанка: заповедник артиљерије српске војске, тополивац, војвода. Њему је Сима Милутиновић Сарајлија у *Сербијанки* посветио песму *Сербски арсенал* (чији почетни стихови гласе: *Тома из Мориња малог, / од Котора веледичне стране*), а уврштен је и у *Поменик знаменитих људи*. После пропасти Србије пребегао је у Русију, настанивши се у Акерману. Ту је, по Милићевићу, писао „што шта о Србији у стиховима и прози". Песме, посвећене познатим устаничким старешинама, сакупио је и штампао Сима Милутиновић у Београду 1847. године под насловом *Умотворине Томе Милиновића Морињанина*. За кнеза Момира Милиновић вели да је био велики јунак, али и миран, дружељубив и одан пријатељ. Ево тих стихова римованих у десетерцу:

Ej Момире од Лесковца кнеже,
Права љубав мене к теби веже,
Јер си био миран у дружини,
А големи јунак на Крајини.

Реч је, дакле, о краткој, пригодној песми чија је вредност за нас у томе што се њен јунак, Момир Стојановић, нашао у изабраном друштву виђених српских устаничких вођа.

Много је, међутим, занимљивије то што је кнез Момир ушао у један савремени српски роман, у дело Ивана Ивановића *Војвода од Лесковца*, објављеном 1994. године, у издању Матице српске. Овај роман је наишао на леп пријем код читалачке публике али и критике и несумњиво је да поседује знатне уметничке вредности, па није чудно што је ушао у ужи избор за Нинову награду, за најбољи роман године.

Особеност *Војводе од Лесковца* је у томе што није написан у првом или трећем лицу. Ивановић, наиме, у роману проговара кроз два главна лика: један је наратор, стодесетогодишњи старац Цека Власотинчанин, који као учесник Првог и Другог српског устанка прича догађаје из тог времена, и то, ради веће аутентичности, на староштокавском дијалекту, а други је коментатор, историчар Милан Ђ. Милићевић, чија је улога да, као стручњак, изриче своје мишљење о ономе о чему деда Цека приповеда. У вези са казивањем наратора, интересантан је отклон Ивановићевог коментатора који настоји да буде објективан, непристрасан: „... дошао сам до закључка да се нешто од онога што ми је повесник казивао може историографски потврдити, да за нешто нема никаквих фактографских доказа, а да у понечем повесник свакако греши".[18]

[18] Иван Ивановић, *Војвода од Лесковца*, стр. 97.

Ивановићево дело је, иначе, роман о лесковачком војводи Илији Стрељи, о чијем војевању, хајдуковању, и, у основи, трагичној судбини говори Цека Власотинчанин, Стрељин наводни саборац од првих устаничких дана. Кнез Момир Стојановић се појављује у роману као епизодна личност, али чија улога није нимало занемарљива. Присутан је у књизи на двадесетак страница као активни судеоник у радњи. Реч је, дакле, о историјском роману и ту се одмах поставља питање веродостојности, односно да ли се аутор држао историјских чињеница или је одступао, у већој или мањој мери, од њих, у корист фикције.

Што се тиче главног јунака романа, Стреље, и догађаја везаних за њега, основна веродостојност у погледу поштовања историјски утврђених факата не може се оспорити, наравно уз подразумевајућу фикционалност. При томе, Стрељa је у Цекиној повести приказан као неустрашиви командант на Јужном фронту устанка и организатор герилских акција у лесковачком крају, представљен је као личност правдољубива, непоткупљива, пркосна, на махове својеглава. Коментаторова појашњења и допуне не мењају много општи утисак. Може се рећи да је писац са Стрељом у роману успео да изгради један жив и књижевно убедљив лик.

Креирајући пак лик Момира, Ивановић је, чини се, добрано одступио од историјских чињеница, приказујући лесковачког кнеза у изразито негативном светлу, као сушту супротност Илији Стрељи. Кнез Момир је у роману, дакле, кукавица, издајник, подлац, вероломан, завидљив, похлепан. Ево неколико извадака из казивања наратора о догађајима у којима је Момир Стојановић био учесник.

Његов долазак у Деligрад, после бекства из Лесковца, Цека Власотинчанин овако доживљава: „Чим је дошал у Деligрад, војвода Петар Добрњац га је отправил у Топољак да се јави на Илију Стрељу и да се тури под његову команду. Кад је Момир стигал у Топољак, с још двојицу Лесковчана с који се некако пробил кроз турцку војску, Стрељa га је примил ко лесковачког кнеза. Боље да га је дочекал с пиштољ, јербо кад смо се договарали у Белкићеву ваљавицу у Црну Траву да дигнемо устанак, он и његов татко Стојан су били у развалицу и спречили ни да се договоримо за буну.“ Но, Стрељa је великодушно поставио Момира за буљукбашу. Наратор на то додаје: „Чим је Момир постал буљукбаша, одмах је почел да се големи и да се издваја изнад сељаци с његови Лесковчани. Мора да је још таг пуцал на Стрељино место да се начини на бимбашу.“ У Топољаку „Момир се је само кицошил и истицал у госпоцство. А кад су почеле борбе нигде га неје било“. Кад је кнез Момир, због свог коња настрадалог у боју, тужио Стрељу за штету код Петра Добрњца, овај га „испсује на сва уста и орезили да се Момир уђути. Зар ти имаш образ да тражиш да ти се штета плати, курво лесковачка!“[19]

[19] Нав. д. стр. 66-70.

У вези са бојем на Сићеву 1807. године, Цека Власотинчанин приписује Момиру највећу кривицу за пораз српске војске: „Кад је Момир стигал с његову чету у Сићево, де је имал да седи и да гледа да не наиђу Турци низ Нишаву, цел његов задатак је бил извршен. Ал лесковачки чорбаџија не гледа зашто је туј дошал, него се преобуче у турцко одело и отиде при некакву булу у Ниш. За тој време његова се војска распушти и удари по околна села у Црвену реку да се части и проводи ... Турци разбију и униште српску војску, што не потепају у бој посечу после бој, само Момир с неколико његови момака успе некако да побегне и спаси главу... Онија који је бил највећи кривац за српску пропас, неје смејал ни да дојде у Делиград, де би му војска пресудила. Лесковачки кнез Момир Стојановић, због чији курвалук је пробивен јужни вронт, побегал је у Београд где га је заштитил војвода Младен Миловановић.“[20]

Касније размирице и разилажења Стреље и Момира биле су такође предмет искричавих опаски Цеке Власотинчанина, Ивановићевог наратора. Око битке на Варваринском пољу 1810. године, на пример, када је избила свађа међу војводама „Стреља стане уз Миленка и Добрњца а Момир уз Младена ... Кад Младен преузме јужни вронт, Стрељу почне да ћушка надоле а Момира да диза нагоре. И кој знаје што би још тад било, није би се сами искрвили и не би ни требали Турци, да руска војска неје прешла Дунав.“[21]

Кулминација сукоба између Илије Стреље и Момира Стојановића избиће у последњој години устанка. Прича почиње доласком Момира у Топољак. Донео је две уредбе Совјета: „једну, да је на војводску скупштину он постављен за Лесковачког војводу а Стреља може да буде старешина само на Власинци, и, другу, да је од саг он комендант на Топољак ... Кад се је Момир појавил с тој артије пред Стрељу, овија му рекне да је Верховни вожд Карађорђа поставил за Лесковачког војводу њега, Илију Петровића Стрељу, и да га само он може смени, а никако не Младен који га за војводу неје ни прогласил; и да Топољак може да брани само онија који га је подигал, а не курва која се је преобличила у турцке аљине да побегне из Сићево. На то Момир рекне да је њега поставил Совјет, што је исто ко и Верховни вожд, а да се по јунаштво неје прославил ни Стреља у Просеченицу. И туј се заваду на мртво име, испцују се на пасја уста, Момир се увати за пиштољ, а Илија га онакав голем и јак каквог га је дал Бог довати и изврљи из шанац преко палисад на утрину.“ Уз Момира стао је, каже Цека, командант Јужног фронта Антоније Пљакић који је послао Милету Радојковића са пандурима да доведе Стрељу у Делиград да му се суди. „Кад Милета стигне у Топољак, дигнемо се сви није Јужноморавци,

---

[20] Нав. д. стр. 77-80.

[21] Нав. д. стр. 142-143.

цела војска, и рекнемо да ми Стрељу не дамо, да је он био и остао наш старешина, а да Момира не признајемо и нећемо да ни он командује.“ Тако је побуна успела, а Младен Миловановић се није усудио да пошаље војску на Стрељу „што је знал да се с Јужноморавци не може тек такој.“[22]

Последњи пут кнез Момир се појављује у роману негде око 1823. године, после Абдулине буне и убиства Марка Абдуле, у време нишке буне (!?): „Кад Милош види да од ту буну нема ништа, прати у Ниш депутати, једнога Турчина и кнеза Момира Стојановића из Лесковац, који је сад седел у Јагодину и с терговину се толко обогатил да је бил први до Милету Радојковића, да однесу на новога пашу дарови и да му докажу да Милош нема ништа против Турци.“[23]

И тако: од доласка у Делиград, преко битака на Сићеву, на Варваринском пољу, и године 1813, до Милошевог депутата и богатог трговца у Јагодини, заокружује се слика лесковачког кнеза Момира Стојановића у роману *Војвода од Лесковца*. Слика која је у највећој мери плод пишчеве уобразиље и која се не темељи на историјским фактима. И док први Ивановићев alter ego, Цека Власотинчанин, искаљује свој заслепљујући бес на кнеза Момира, окривљујући га за све и свашта, други главни лик у роману, историчар Милан Ђ. Милићевић, релативизује генерално казивања наратора оценом, изреченом на једном месту, „да за нешто нема никаквих фактографских доказа, а да у понечем повесник свакако греши“ (стр. 97). Коментатор је, додуше, изричит у ставу да „не морамо да узмемо здраво за готово повесникову причу о издају лесковачког кнеза Момира Стојановића у Сићеву“, али одмах, у истој реченици, додаје да је старац Цека „имао много разлога да поменутог кнеза мрзи и окриви га за Стрељину судбину“[24] чиме се доводи у питање објективност стручњака историчара. И како то да овај изреком не исправља грешку наратора који види Момира у улози депутата кнеза Милоша, у време кад се лесковачки кнез налази такорећи на самртној постељи у далекој Бесарабији у којој је живео већ десет година!?

Однос између Стреље и Момира изграђен је у роману на идеји о њиховом оштром међусобном сукобу за који кривицу сноси само лесковачки кнез и његови моћни заштитници. Уистину, постоје назнаке да се Стреља и Момир нису слагали, да је било суревњивости и ривалства међу њима. На то указују белешке из Карађорђевог *Деловодног протокола* за 1813. годину у којима се наводе и оптужбе против Момира за некаве неподопштине, други његови могући „кабајети“, привођење пред суд. Сва је прилика да је Иван Ивановић користио ове белешке у изграђивању

---

[22] Нав. д. стр. 158-161.

[23] Нав. д. стр. 217.

[24] Нав. д. стр. 79-80.

књижевног лика кнеза Момира. И стиче се утисак да је у њима наружени Момир Стојановић послужио писцу да, као негатив, јаче и убедљивије истакне позитивне стране личности Илије Стреље. Ивановићу очигледно није било потребно да другачије осветли личност лесковачког кнеза, да узме у обзир историјску литературу Владимира Стојанчевића, на пример.

Може се, наравно, поставити питање да ли треба због приступа према Момиру Стојановићу критиковати аутора романа? Свакако не, јер књижевни ликови су, зна се, увек независни од постојећег света и жанр историјског романа оставља могућност за импровизације, за удаљавање од историјске стварности. Ипак, добром познаваоцу времена у коме се одвија радња романа засметаће нетачни подаци и искази који немају проверљиво покриће, ма како они били уметнички оправдани. Дакако, за утеху, постоји увек могућност да се у будућности појави роман, приповетка, новела, макар есеј, где ће лесковачки кнез, можда као главни јунак, бити приказан у сасвим друкчијем светлу.

За жаљење је, најзад, што прави Милан Ђ. Милићевић, истакнута личност друге половине XIX века, историчар, књижевник, етнограф, није уврстио Момира Стојановића у свој чувени *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, који је не само историографско већ и значајно књижевно дело (као такво ушло је у едицију *Сто књига српске књижевности*). А лесковачки кнез је заслужиивао да се нађе у *Поменику*. Милићевић се може правдати да није знао за Баталакину афирмативну оцену Момирове улоге у српској националној револуцији, да није имао сазнања о Момировој биографији изнетој у писму Димитрија Момировића Вуку Караџићу. Али, ако изузмемо белешке из Карађорђевог *Деловодног протокола*, аутор *Поменика* морао је знати за песму Томе Милиновића Моринђанина посвећену „кнезу од Лесковца." Као историчар, морао је знати и за *Кратку историју и географију Србије* у којој се кнез Момир помиње на више места. Могао је имати увида и у казивања савременика Првог српског устанка (поред причања Петра Јокића, сведочење архимандрита Саве, на пример). Имао је, дакле, материјала за прилог у *Поменику*. Али, ако прелистамо ово дело, изостанак Момиров у њему и није неко изненађење. Осим Илије Стреље, у овој Милићевићевој књизи нема готово ниједног учесника устанка из Јужне Србије. Нема Ристе Исајловића, војводе прокупачког, војвода нишевачких Петка и Николе Поповића, Мите и Маринка Петровића, војвода пиротских. Ако парафразирамо коментатора из *Војводе од Лесковца*, Момир Стојановић се, као и поменуте војводе, загубио у мрачној шуми историје и постао жртвом, за Јужноморавце једног незахвалног времена.

Summary

Dušan A. Janjić

MOMIR STOJANOVIĆ, THE KNYAZ FROM LESKOVAC IN HISTORIOGRAPHY AND LITERATURE

Leskovac knyaz Momir Stojanovic, a participant in the First Serbian Uprising and leader/elder of Leskovac residents - refugees did not remain unknown in Serbian historiography. Among the historiography works from 19th century, the importance and role of Leskovac Knyaz was pointed out for the first time by Lazar Arsenijević Batalaka. Momir Stojanović is much more present in the studies and articles published after World War II. Interestingly, the local historiography did not pay enough attention to this Leskovac rebel leader.

Academician Vladimir Stojančević was focused to the biography of knyaz Momir - the significant part of Stojančević scientific work covers the biography of this knyaz.

He was first discovered and used as a source of relevant historical biography of Momir presented in a letter of Dimitrije Momirovic toVuk Karadzic in1838.

Stojančević, as same as Dragoljub Dimitrijevic and Sergije Trajkovic, historigraphs from Leskovac, used the notes from Reference protocol of the commander of the First Serbian uprising Karađorđe Petrović for the year 1812 and 1813 where Momir is mostly mentioned.

Knyaz Momir Stojanović is not a historical figure but a literary figure as well.

Toma Milinović Morinjanin wrote to the "Knyaz of Leskovac," a commemorative poem, while at the novel A Duke of Leskovac written by Ivan Ivanović, Momir Stojanović plays a supporting, but not insignificant role..

This work presents a tendencious view, without historical coverage (in some part) with knyaz as negative person, counterpart to the hero of the novel Ilija Petrović Strelja.

It is regrettable that Milan Đ. Milicević did not include Knyaz Momir in his famous Memorial Collection/Pomenik of representative Serbs from recent history.

Др Јасмина Милановић
Институт за савремену историју, Београд

УДК 061.23-055.2(497.11)"1903/1942"(093.2)
616-083-055.2:929 Иванић Д.(093.2)

СТАРА СРБИЈА У *УСПОМЕНАМА* ДЕЛФЕ ИВАНИЋ

АПСТРАКТ: Делфа Иванић, оснивач и члан Кола српских сестара, оставила је сећања која су драгоцена за изучавање догађаја из периода пре балканских ратова, нарочито на територији Старе Србије и Македоније. Јавне, хуманитарне акције, биле су преплетене са тајним акцијама допремања новчане и других врста помоћи. Њена делатност на националном плану је била разноврсна и посвећења ослобођењу српског становништва на овим просторима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Делфа Иванић, Стара Србија, успомене, Иван Иванић, Коло српских сестара

Делфа Иванић, хуманиста, оснивач „Кола српских сестара", прва Српкиња која је добила медаљу „Флоранс Најтингејл" Међународног Црвеног крста[1], неуморни борац за бољи положај жена, новинар и писац, друштвени радник, имала је толико богат и испуњен живот да би могао стати у неколико људских живота. Рођена је у Подгорици 6. марта 1881, а умрла у Београду 12. августа 1972. године. Њена биолошка, а касније још више усвојитељска породица, обликовале су је у великог патриоту, у несебичну хуманитарну радницу која није штедела ни своје физичке ни умне снаге како би помогла српском народу.

Три најважније личности које су обликовале на развој Делфиног карактера, и утицале на њену борбеност, организаторске способности, патриотизам, били су њен отац војвода Иван Мусић, поочим Михаило Богићевић и супруг Иван Иванић. Иван Мусић био је прослављени војвода Херцеговачког устанка, али је рано преминуо, 1888. године, када је Делфи

[1] На IX међународној конференцији Црвеног крста у Вашингтону 1912. године установљена је медаља „Флоренс Најтингејл" са дипломом, која ће се додељивати сваке године у шест примерака у време мира и у дванаест примерака у време рата. Због избијања Првог светског рата прва додела је извршена тек 1920. године када је одликована и Делфа Иванић као прва Српкиња која је понела ово одличје, али и као прва жена у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

било само седам година. Међутим, приче њихових пријатеља и кумова које је Делфа касније слушала, поштовање према његовој храбрости и јунаштву биле су њене прве патриотске лекције.

Неколико дана после смрти оца, будући да јој је раније умрла и мајка, Делфу су усвојили Михаило Богићевић и његова жена Катарина, рођена Константиновић. Михаило Богићевић је био познати патриота и хуманиста, а потицао је из угледне породице Анте Богићевића, једног од прослављених јунака из Првог српског устанка. Топлина дома коју су јој пружили, брига за здравље, физичко и ментално, утицали су пресудно на формирање Делфиних моралних врлина. Богићевић је био један од оснивача Друштва Светог Саве, покретач и инспиратор подизања Храма Светог Саве, иницијатор подизања дома за глувонему децу „Стефан Дечански". Делфа је као мала почела да учи да је људски делити, нахранити гладног, обући сиротог, а већа срећа усрећити другог него себе. Захваљујући таквим моралним поукама и по примеру свог поочима, Делфа Иванић је касније примењивала његове методе, начине и путеве да оствари све што замисли. Он ће остати човек о коме је написала најтоплије речи и чију напрасну смрт никада није могла да прежали. За њу је посебно био значајан рад Михаила Богићевића на стварању Друштва Светог Саве 1886. године, са циљем да се пружи заштита српском народу у Старој Србији и Македонији. Девиза друштва „Брат је мио које вере био" била је упућена свима који су били угрожени, а задатак – да се шири просвета и негује национална свест. Друштво је, поред велике издавачке делатности и пропаганде и материјалног помагања студената и ученика средњих школа, имало у Београду, почев од 1887. године па све до 1912, основну и продужну школу, кроз коју је прошло око 26.000 деце и омладине из Македоније и Старе Србије. Многа пријатељства која је Богићевић стекао током свог рада у Друштву Св. Саве наставила је да негује касније и сама Делфа. Дубока љубав ка Старој Србији и Македонији која је настала у ово време, мотивисала је Делфу да након смрти Михаила Богићевића 1899. године, прихвати место наставнице управо у Скопљу. То је за њу, на неки начин, значило наставак везе са „Оциком", како је звала свог поочима.[2]

Делфа је у Скопље стигла 1900. године и почела да ради у Женској гимназији (Српска виша женска школа), где је предавала француски језик и природне науке. Убрзо је стекла широк круг познаника и пријатеља, међу којима је био и Иван Иванић[3], књижевник и српски вицеконзул у

[2] Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јаćмина Милановић, Београд, стр. 105-107.

[3] Иван Иванић (1867–1935). Гимназију је учио у Новом Саду, Врбасу и Карловцима, а права у Будимпешти. Учествовао је у националном животу Срба у Угарској, био гоњен, затваран и интерниран. Пребегао је у Србију, али је протеран у Румунију. После абдикације краља Милана, вратио се у Србију и ступио у државну службу. Као конзуларни чиновник, службовао је у Будимпешти, Приштини, Солуну, Битољу,

Скопљу. Иван Иванић је већ био познати и признат национални и културни радник. Делфа је у њему препознала и заволела оно што је и њу и њену породицу красило – љубав ка свом народу, вери и култури. Иако је можда могла да се уда и за бољу прилику, одабрала је Ивана, у то доба разведеног човека, оца једне кћери, без великих примања, а и разлика у годинама није била занемарљива. Обостране симпатије и поштовање Иван и Делфа су крунисали браком 1901. године, после чега је Делфа Иванић напустила службу и посветила се националном и хуманитарном раду.

У Скопљу су се дружили и радили, што јавно, што тајно са српским генералним конзулом у Скопљу Матом Бошковићем, Михаилом Ристићем, српским конзулом у Битољу, Бранимиром Нушићем, митрополитом Фирмилијаном, руским конзулом Виктором Машковим. Захваљујући управо њему, Делфа је успела да спроведе и своју прву хуманитарну акцију у Скопљу, односећи храну и одећу у злогласни женски затвор Куршумлихан, 1902. године. Поред записа о овим јавним акцијама, Делфа није у успоменама описивала тајне акције које је спроводила српска дипломатија, заједно са њеним супругом Иваном, али се из записа може наслутити њихова природа. Тако наводи да је Иван сваке године на Светог Николу одлазио у Велес, чинећи и по 60 посета српском свету: „Мене никад за те дане није хтео да поведе тамо, бојећи се увек каквог нежељеног инцидента, од стране Бугара, већ је ишао сам, а ја сам у Скопљу проводила по две непроспаване ноћи, пуне брига и страха, шта се све моме Ивану може десити тамо“, писала је Делфа. Друга велика акција коју у овом периоду помиње Делфа је труд да се 300 српских школа у Старој Србији и Македонији снабдеју књигама које су у Турској биле забрањене. Делфа је касније записала: „А поред књига било је и других ствари, делом и оружје које је требало преко границе пренети у Турску. По међународном закону, који је тада владао између нас и Турске, имао је права прелаза без отварања сандука из генералног конзулата, само генерални конзул и вицеконзул, а из конзулата само конзул. Како је генерални конзулат у Скопљу био најближи српско турској граници: Зибевче- Ристовац, то је сав тај превоз вршио мој Иван. ... Али Иван је имао изузетну срећу и скоро

Скопљу, Цариграду, а затим је био шеф Пресбироа. Током Првог балканског рата био је секретар за страну преписку у штабу Треће армије, а у време Другог балканског рата чиновник ратног Пресбироа Врховне команде у Скопљу. Постављен је за начелника Љешког среза, а затим и Драчког округа. По завршетку Првог светског рата, постављен је за државног комесара у Вршцу. Био је уредник многих листова: *Трговинског Гласника*, *Цариградског Гласника*, *Дневног Листа* у Београду, *Сремца* у Илоку и *Воље народа* у Панчеву, као и сарадник многих других листова. Био је секретар „Српског новинског друштва“. Написао је: *Македонија и Македонци*, *Из црквене историје Срба у Турској у 18. и 19. веку*, *Буњевци и Шокци*, *На Косову* и др.

целу 1902. годину и до краја маја 1903, није било месеца у коме он 3-4 пута месечно није имао да иде на границу. Он би из Скопља понео 2 велика или 3 сандука напуњена камењем, па кад би дошао на Ристовац, сандуке су сносили са воза у нашу царинарницу где су и цариници били бољи људи: Глигорије Божовић[4], Спалајковићев брат и други, а Иван би продужио до Врања или Врањске бање. Код њих би оставио кључеве, они би испразнили сандуке, напунили их оним што треба да пренесе и кад се Иван сутра дан враћа, сандуци би се уносили у воз. Али кад дође у Зибевче, са турским цариником се најљубазније поздравља, и увек отвара по флашу шампања коју би са собом понео, да пријатељски попије са турским цариником, и онда би испуњавао документ један који се звао „беатнане“ у коме каже шта преноси. Требало је увек да измишља шта: било је машина за прављење обрста, „quen quelerie“, машина за шивење, машине за штрикање, онда еписерија и увек попуњава са тиме кад не зна више шта ће да метне. Једне вечери, опет уочи његова пута у Ристовац, седимо на балкону нашега стана крај Вардара и он смишља шта ће сутра метнути у пријави кад се буде враћао из Ристовца. И онда увек на крају настаје бакалук. Он сам смејући се рече: ‚Мајко моја, да сам отворио бакалницу и с једне стране Вардар и с друге стране, превише би било бакалука‘.“[5]

Иван и Делфа Иванић су често били изложени и врло опасним ситуацијама када су скривали и кријумчарили Србе које су тражили турске власти. У немогућности да се заштите од турских зулума, често се дешавало да се Срби лате оружја и освете, а затим морају да беже у Србију. Мрежа јатака је преузимала и сакривала од потера ове људе, а затим их пребацивала преко границе.

Боравећи са мужем у Скопљу и касније Цариграду, Делфа Иванић се детаљно упознала са животом и патњама српског народа који је живео у Османском царству. Из *Успомена* се види да су она и Иван Иванић били пријатељи са неким од најзначајнијих четничких вођа из тог периода. Њихова борба и жеља за слободом биле су основне идеје водиље које су Делфу и њену пријатељицу, сликарку Надежду Петровић[6], инспирисале

[4] Григорије Божовић (1880-1945) књижевник, професор призренске богословије, један од вођа српског покрета у Македонији.

[5] Д. Иванић, *Успомене*, стр. 113-119.

[6] Надежда Петровић (1874, Чачак–1915, Ваљево). Завршила је Вишу женску школу и затим била ученик Ђорђа Крстића, а потом отишла у Минхен, у Сликарску академију. Путовала је по Италији и дуже време боравила у Паризу. Била је један од организатора прве Југословенске изложбе 1904. Писала је критике и рецензије у *Делу*, *Босанској вили* и *Новој искри*. Учествовала је с Пикасом, Матисом и Маријом Лорансен, на једној од првих изложба фовиста. У балканским ратовима и Првом светском рату била је на фронту као болничарка. Умрла је у Ваљевској болници од пегавог тифуса.

да оснују једно ново женско друштво. Повод за оснивање „Кола српских сестара“ је била пропаст Илинденског устанка и одвођење и затварање људи на Родос, у Беаз-кулу у Солуну и Куршумли Хан у Скопљу. У то време, осим Друштва Светог Саве, није постојало ниједно друго патриотско, мушко друштво, па Делфа са поносом казује: „Служи на част српским женама што су створиле две патриотске организације своје и пре *Српске Браће* и пре *Народне Одбране*.“[7] Међутим, после Мајског преврата, ни ситуација у Србији није била најпогоднија, па Делфа записује: „У Београду, после Мајских догађаја, људи су и сувише били заузети пословима у земљи. Ваљало је жене да предузму акцију. Моменат није био ни лак, ни погодан. Свако је осећао да треба нешто учинити, а нико није имао одважности да почне.“

„Коло српских сестара“ је основано у малом кругу пријатеља, у кући породице Петровић, у лето 1903. године. На првом састанку су били присутни: Надежда Петровић и њени родитељи, Мица Мишковић, Јулка Јањић, Марија Јелачић Павловић, Косара Цветковић, Јелена Лазаревић, Делфа и Иван Иванић. На другом састанку им се придружио и Бранислав Нушић. Име друштва су смислили Бранислав Нушић и Иван Иванић, а затим су написали и Правила, познатија као Статут „Кола српских сестара“. У сали код Коларца 15. августа 1903. год, одржан је до тада највећи женски митинг у коме је учествовало више хиљада жена, а који је отворила својим говором Надежда Петровић. Прочитана су правила, изабрана је управа, за председницу је изабрана Савка Суботић[8], а Надежда Петровић и Делфа Иванић, иако иницијатори, прихватиле су да буду само секретари новог друштва.[9]

После оснивања, одмах су организовале прикупљање помоћи и већ у зиму, крајем 1903. године, Надежда Петровић је, заједно са потпредседницом Кола Милицом Добри кренула у Стару Србију и Македонију. Током месец дана, по зими и снегу, обишле су планину Козјак и врлети где су се склонили збегови, носећи новац, храну и одећу. Ступиле су и у контакт с Лазом Кујунџићем, потоњим војводом и, како пише Делфа: „...омогућиле

---

[7] Та друга организација жена коју Делфа помиње било је Друштво „Кнегиње Љубице“.

[8] Савка Суботић (1834-1918), жена др Јована Суботића и сестра Михаила Полит Десанчића, мајка доктора Војислава Суботића. Била је активна чланица „Добротворне задруге Српкиња“ у Новом Саду и почасна чланица „Београдског женског друштва“. Прикупљала је и чувала народне рукотворине, указујући на њихову лепоту и вредност.

[9] Делфа И. Иванића, „Пре двадесет година“, *Вардар*, *календар за 1924*, Београд, 1923, стр 9-32. Правила која су настала 1903. штампана су у првом броју календара *Вардар* за 1906. годину. У другом броју календара за 1907. годину поново су објављена само прва два члана.

му први рад, прво дело, на сузбијању зулумћара.“[10] То је био почетак оне друге, тајне акције која је предстојала, како и Делфа наводи: „Изасланице Кола, прозебле и болесне враћају се у очи Божића у Београд завршивши ту своју прву мисију хуману, после које је имала да дође са друге стране акција оружана, четничка акција, коју је то исто измучено становништво пуно хероизма прихватило.“ Чланице Кола су помагале породице палих и затворених, слале помоћ националним радницима и четничким куририма, помоћницима и јатацима, који су лежали по турским тамницама, примале су и прихватале избеглице које су прелазиле границу. Перса Продановић, управна чланица Кола је 1907. године лично однела помоћ у Куршумли-Хан у Скопљу, српским затвореницима. Овакве акције Кола су имале одјека међу тамошњим становништвом, па су и војводе Мицко, Поречки, Бабунски, Лазар Кујунџић, Довезенски ступили у Коло.

Убрзо после оснивања друштва, Делфа Иванић је отпутовала у Цариград јер је њен супруг постављен за секретара српског посланства у Цариграду. Уз дипломатску дужност, обављао је и посао уредника *Цариградског гласника*, јединог српског листа за два милиона Срба у Османском царству. У овом послу му је Делфа много помагала на секретарским пословима, редактури и коректури. Текстови су углавном били о просветним и црквеним пословима, јер цензура друге теме није дозвољавала. Овај боравак у Цариграду и многобројни текстови које је прочитала из свих крајева Старе Србије и Македоније, само су је учврстили у жељи да одлучном акцијом помогне српском становништву.

Велика пропагандна акција Кола започета је 1905. године, када је, после неколико састанака у кући Иванића, одлучено да се покрене годишњи календар. Иван Иванић је предложио да се зове *Вардар*. Неколико првих бројева уредили су Иван Иванић и Милојко Веселиновић. Овај календар је постао својеврсна народна читанка са огромним тиражима (од 20.000 до 40.000 примерака). Календар је ширен како по Србији тако и по другим крајевима, иако је званично био забрањен на територији Османског царства и Хабзбуршке монархије. Излазио је једном годишње и од 1906. до 1913, а затим од 1920. до 1940. изашло је укупно 29 бројева. До Првог светског рата највише прилога је било о четничкој акцији и о старим српским споменицима, манастирима и црквама у Македонији. Штампани су прилози о неослобођеним српским областима и о Црној Гори, као и литерарни прилози патриотског карактера. Како су у периоду од 1905. до 1907. посебно биле заоштрене борбе и сукоби српских четника са бугарским

---

[10] *Вардар*, календар за 1937, стр. 50-52. Надеждин запис о овом путовању и сусрету са Кујунџићем приређен је за обележавање десетогодишњице рада Кола, а штампан је у *Вардару* за 1937. годину. Надежда је сарађивала у припремању четничких акција, а аутентичан запис из 1913. није сачуван у потпуности.

комитским четама, и у *Вардару* је дато посебно место овим догађајима. У тој борби српски четници су успели да у првој половини 1907. потпуно очисте десну страну Вардара, после битке код села Дренове, од бугарских комитских чета. Захваљујући посредовању великих сила, даљи сукоб је заустављен на неко време. Сукоби су престали тек у лето 1908. избијањем младотурске револуције. У календару *Вардар* су често објављивани текстови посвећени јунаштву и херојским подвизима четничких војвода: Мицка Крстића, Јована Стојковића – Бабунског, Долгача, Л. Кујунџића, В. Трбића. Посебну пажњу уредништво листа је посвећивало погинулим и убијеним родољубима, објављујући редовно њихове фотографије и кратке биографије. У неколико бројева на крају календара су давани спискови убијених Срба у Старој Србији и Македонији. Тако је у календару 1907, поред десетак фотографија погинулих и њихових биографија, објављен и списак борби српских јунака – усташа у Старој Србији и Маћедонији и изгинулих јунака, уз опис тринаест борби вођених 1905. и 1906. године. У тексту „Мучка убиства и невине жртве“ доноси, по областима, списак убијених са краћим описом како су настрадали и именима преко педесет жртава турског, бугарског и арнаутског терора. Оваквих описа и текстова има и у каснијим бројевима календара под различитим насловима.

Нада српског становништва да ће се ситуација после Младотурске револуције поправити била је краткотрајна. Најугледнији Срби из Старе Србије и Македоније изабрали су централни одбор од десет лица, под председником Богдана Раденковића. Издат је манифест Србима у Отоманској царевини да се напушта досадања револуционарна борба, са признањем новог уставног стања, и створена је Српска Демократска Лига. Иако су се српске војводе и четовође, њих 96 на броју, јула 1908. у Скопљу свечано предале турским властима, војвода Јован Довезенски је рекао да су дошли у дубоком уверењу да ће се дате слободе и Устав поштовати и чувати, јер, у противном, „све ће ове српске четничке војводе, понова се вратити у своје шуме, да и даље, са пушком у руци, бране народна права и слободе“.

Проглашење анексије Босне и Херцеговине, октобра 1908, од стране Аустро-Угарске је донела и нове теме којима се календар бавио. Објављивано је више текстова о ситуацији у Босни и Херцеговини, Војводини. Међутим, ситуација у Старој Србији и Македонији се није много поправила, па 1910. календар „Вардар“ под насловом „Наша читуља - наши јади“ доноси списак од преко шездесет убијених Срба од 1908. године, списак спаљених кућа, школа и цркава. Године 1912. у тексту „Црна српска читуља - Црни јади“ објављен је списак са преко деведесет имена убијених мушкараца, жена и деце на Косову и у Македонији.

Нову наду српском становништву је улила посета краља Петра Цариграду, марта 1910, и његов пут од Солуна, преко Велеса, Скопља, Куманова где га је на свим станицама српски народ одушевљено дочекивао и испраћао. На томе путу краља Петра је, од Цариграда до Београда, званично пратио и Иван Иванић, на изричит позив Николе Пашића и Милована Миловановића. Вероватно је Иванић био и писац опширног текста о овом путу који је објављен у *Вардару*. Све акције Делфе и Ивана Иванића, Кола српских сестара, листа *Вардар* добиће своју потврду и потпуно остварење у балканским ратовима.

Контакте са четничким покретом Делфа Иванић је, заједно са супругом, наставила и после Првог светског рата. Учествовала је у стварању четничких одбора у Нишу, Врању, Лесковцу, Скопљу. По избијању Другог светског рата, пружала је подршку генералу Драгољубу Михаиловићу и његовом Равногорском покрету. Када је одбила понуду немачких власти за сарадњу, забранили су рад „Кола српских сестара", 2. септембра 1942, и одузели целокупну имовину Друштва, а њу ухапсили. Гестапо ју је други пут затворио 17. фебруара 1944, са осталим припадницима београдске равногорске организације.[11] У Београду је сачекала улазак комунистичких снага. Ухапшена је као непријатељ комунизма и једно време је поново провела у затвору. По изласку на слободу, држала се једно време по страни, све до почетка судског поступка против генерала Михаиловића. Тада се јавила властима као сведок одбране, али јој је запрећено санкцијама уколико буде инсистирала на томе. По изрицању смртне пресуде генералу Михаиловићу, написала је писмо председништву у коме је понудила свој живот у замену за генералов. Одмах је ухапшена, поново затворена, малтретирана и понижавана. На инсистирање виђенијих људи, најзад је пуштена на слободу. Међутим, сачекала ју је још једна казна, за њу тежа од затвора – „Коло српских сестара" је укинуто због „великосрпског и буржоаског карактера" и као „ненапредно удружење". Одузет им је и Дом, који су чланице Кола изградиле у Ресавској улици, и додељен Културно-уметничком друштву „Иво Лола Рибар". После ових догађаја, повукла се из јавног живота.

---

[11] Александар Динчић, „Жена која је радила за Равногорски покрет и понудила комунистима своју главу за Дражину", 18. фебруара 2010, www.ravna-gora.org.

Извори:

Архив САНУ, сиг. бр. 14515/1-40, *Заоставштина Делфе Ив. Иванића*

Литература:

1. Делфа Иванић, *Успомене*, приредила Јасмина Милановић, Београд, 2012.

2. Владимир Стојанчевић, *Први балкански рат, округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, том. 19, САНУ, Београд, 1991.

3. Андреј Митровић, *Продор на Балкан и Србија 1908-1918*, Београд, 2011.

5. Адолф Фишер, *На српском фронту 1912*, приредио Милош Јагодић, Београд, 2007.

6. Мира Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Београд, 2003.

8. *Вардар*, календар за 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1924, 1937, Београд, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1923, 1936.

9. Љиљана Мирковић, „Грађа о Колу српских сестара у Архиву Србије“, *Архивски преглед*, Београд, 1990, стр. 1-15.

10. Александар Динчић, „Жена која је радила за Равногорски покрет и понудила комунистима своју главу за Дражину“, 18. фебруара 2010, www.ravna-gora.org

Summary

Jasmina Milanović

OLD SERBIA IN *THE MEMORIES* OF DELFA IVANIĆ

Delfa Ivanić, founder and member of „Kolo srpskih sestara“, has left many valuable records for studying events from the period preceding the Balkan wars, especially on the teritory of Old Serbia and Macedonia. Public, humanitarian actions were intertwined with secret actions of delivering financial and other types of aid. The work of Delfa Ivanic and her husband Ivan Ivanic, Serbian vice consul in Skopje, was nacionally versatile and dedicated to the liberation of Serbian population in this region. One of the most significant results of their work was the founding of „Kolo srpskih sestara“ in Belgrade in 1903. Right after its founding, members of Kolo had immediatelly begun with various actions to help Serbs in Old Serbia and Macedonia. They had helped many families of the departed and the incarcerated, sent help to national workers

and chetnik messengers, helpers and hosts lying in Turkish prisons and given shelter to refugees. All of their work culminated during the Balkan wars, when this region was liberated and became a part of Kingdom of Serbia.

Академик Владимир Стојанчевић
Београд

УДК 94(497.11)“1912“
355.48(497)“1912/1913“

ОСЛОБОЂЕЊЕ МЕТОХИЈЕ 1912. ГОДИНЕ

Велики ослободилачки рат за Турским царством 1912. године заједно са Црном Гором, Бугарском и Грчком представљао је догађај од највећег значаја укупне како балканске тако и европске историје свога времена. Са његовим успешним завршетком – којим је окончано „петовековно“ турско робовање хришћанских народа на Балканском полуострву било је разрешено и, у историографији, тзв. Источно питање као проблем опстанка турске власти као анахроне појаве и у цивилизацијском погледу уопште, а посебно у национално-политичком, друштвеном и културном развоју свих балканских народа и земаља. Балкански рат почео је у октобру 1912. године и завршио се мировним уговором у Лондону идуће, 1913. године. А што се односило (у посебном смислу) ратовања српске војске непосредно са турском војском, оно је било завршено ослобођењем Битоља, 6. новембра, Лерина 7. новембра, односно 9. новембра 1912. године, кад је „...један одред Моравске дивизије II позива потиснуо турску заштитницу са њеног положаја код села Стења на западној обали Преспанског језера, после чега је био изгубљен сваки додир са турском Вардарском армијом.“ За то време један коњички одред Дунавске дивизије под командом мајора Николе Цоловића доспео је до Солуна, пошто је претходно прешао кроз Дојран и Ђевђелију, као и важну раскрсницу железничке пруге која из Солуна, преко Карасули, иде за Цариград. А јединице из Прве српске армије према Албанији биле су запоселе вароши Охрид, Стругу, Дебар и Елбасан.

У вези са тематским насловом реферата, о ослобођењу Метохије, као дела Старе Србије, што је спадало у делокруг Треће српске армије, под командом генерала Боже Јанковића. Бројни састав ове армије на почетку њеног ратног деловања имао је 70.000 војника, а од тога 50.000 бораца, односно 34 батаљона, 14 митраљеских одељења, 14 пољских, 6 брдских и

3 градске батерије, 10 ескадрона, тј. 94 топа разних калибара. По саставу формацијском армија је ова имала: *Шумадијску* дивизију I позива – X, XI, XII и XIX пешадијски пук, пољски артиљеријски пук, дивизијски коњички дивизион – јачине 16 батаљона, 5 митраљеских одељења, 9 пољских батерија, и 2 ескадроне коњице; – *Моравску* дивизију II позива – I, II и III пешадијски пук, пољски артиљеријски дивизион јачине 12 батаљона, 4 митраљеска одељења, 3 пољске батерије и 2 ескадрона; *Дринску* дивизију II позива – V и VI пошадијски пук, пољски артиљеријски дивизион (без 3 батерије), дивизијски коњички дивизион – јачине 8 батаљона, 3 митраљеска одељења, 2 пољске батегије, и 2 ескадрона. Сем тога, и *Моравску бригаду* I и II прекобројног пешадијског пука, 9 батерија пољског артиљеријског пука I позива, и I дивизион из Дринске дивизијске коњице I позива – јачине 8 батаљона, 2 митраљеска одељења, 1 пољска батерија и 2 ескадрона; такође још и *Армијску коњицу* II позива 2 ескадрона; *Армијску артиљерију* од 2. и 3. брдског артиљеријског дивизиона, 3. и 4. хаубичке батерије и „4 тешке од 12 см батерије, што чини свега 6 брдских и 3 градских батерија“. Артиљеријска оруђа су била из најновијих иностраних набавки.

Са оваквом оружаном силом јединице III армије 5. октобра 1912. године кренуле су у ослобађење Косова и Метохије, са главним циљем ослобођења Призрена и Ђаковице и отварање пролаза за тзв. Јадрански приморски одред и освајање Драча као планирање приморске луке и изласка Србије на море. У вези са развојем са општим приликама у Косовском вилајету, држања Арбанаса, напредовање црногорског тзв. Старосрбијанског одреда у правцу Ругове и Пећи, као и прилика и напредовања Прве српске армије у правцу Куманова, Овчег поља и Скопља – за главни правац наступања главнине војске ове армије била је стратешка комуникација Подујево – Приштина –Урошевац – Штимље – Призрен. У остварењу овог плана, по преласку границе и лаког сукоба са Арнаутима на Мердару, продирајући кроз Тенешдолски кланац, српска претходница од 22 коњаника под предводништвом некадашњег конзула у Приштини Тодора Станковића и резервног потпоручника Светислава Петровића већ 9. октобра ушла је у Приштину, а сутрадан и главнина српске војске са генералом Божом Јанковићем и његовим штабом. Одмах је била организована српска власт, а за окружног начелника именован је управо Теодор Станковић. То је било 10. октобра, у време првог дана Кумановске битке. Варошким представницима Срба и муслимана – Турака и Арбанаса објашњено је „да ми нисмо дошли да се светимо нити да заробљавамо...

(него) да ослободимо све честите грађане Србе и Муслимане, који нису имали никакве слободе, а најмање правде итд".

Неколико дана после тога наступање српске војске у правцу Призрена било је обустављено због неизвесне ситуације на фронту наступање Прве армије и недовољног сазнања о кретању турске војске после Кумановске битке 10. и 11. октобра, а нарочито због потребе да се обезбеди десни бок I армије док се ситуација код турске војске не разјасни. У овом погледу, по једном стручном објашњењу – „А што је још најважније, не треба заборавити да је Косовска област била прекриљена арнаутским живљем, од кога се, без обзира на скорашње уверавање појединих њихових племена да ће се у овоме рату држати неутрално, могаше лако очекивати, особито ... да у масама скочи на оружје и на своју руку, чак и независно од турске регуларне војске, заметне са нама огорчену борбу. Без неке снажне кооперације с оне стране Карадага, Прва армија би посигурно морала за осигуравање свог десног бока према овом опасном гнезду превртљивих и на сваку превару склоних арнаута израсходовати знатан део своје снаге ...," а посебно да неки већи контингент српске војске "да остане у Приштини ради држања у шаху тамошњег арнаутског живља." У овом случају, тек пошто је било ослобођено Скопље – два дана после Кумановске битке, поседнуто Овче поље са Штипом, и заузет Велес, војска Треће армије наставила је прекинуто наступање ка Призрену, пошто је најпре заузело Феризовић (Урошевац), у коме су српски војници мучки били нападнути из варошких кућа и за знатно погинулим војницима. Стрепња од преваре и непоштовања „бесе" и није остала без одмазде.

Из Урошевца, дошавши у Штимље где је била на преноћишту, Српска војска, са генералом Божом Јанковићам на челу, 21. октобра „по подне" ушла је у Призрен, а цео командни кадар „настанио се у згради Богословско-учитељске школ". Тако је Призрен био ослобођен 20 X од турске власти после више од 500 година. На чело новоуспостављене српске власти био је постављен Тодор Станковић, као вршилац дужности начелника округа Призренског.

О пријему ослободилачке српске војске уопште на њеном походу кроз Косово и у Призрену – старој српској престоници Тодор Станковић је забележио како „О дочеку наше војске и радости Срба у Приштини и у Призрену, као и у другим ослобођеним крајевима треба много писати па описати оно силно одушевљење и ону неизмерну радост Срба. Они од велике радости нису знали шта раде. Ово изненадно ослобађање је свима изгледало као леп сан, а млоги су се питали да ли све ово они не сањају." А о националним осећањима Призренаца, Т.Станковић – који је

у Призрену први пут боравио 1871-1874. године као редактор српске редакције чувеног вилајетског весника – новина „Призрен“ – писао је, по његовом ослобођењу да „... сам очаран патриотским одушевљењем Срба призренаца како у самом Призрену тако и у његовој околини. У посетама по кућама, дућанима, на свадбама, славама, на сеоским заветинама и манастирским саборима, говорило се само о Србији и њеном Књазу, о њеном наоружању и о надама за што скорије ослобођење и уједињење са Србијом. При сваком састанку пријатеља и познаника, после уобичајених поздрава, прво се пита: ‘Има ли шта из Србије и јели у изгледу што скорије ослобођење.’ Патриотске песме ориле су се по Призрену и српским селима Призрена.“ Такође, о духовном и интелектуалном стању Призренаца у време ослобођења, писао је: “Призренци као и остали Срби у Старој Србији теже за школско образовање своје деце и мрзе оне који не поштују веру и не придржавају се народних обичаја. Не певају скарадне песме, нити се псују. Кад излазе из цркве иду натрашке све до изласка из цркве, они не би окренули леђа Св.Олтару.“ Учитељ им је био Илија Ставрић из Босне који је „био омиљена личност Призренаца и био је јаког ауторитета.“ Он наглашава да „Патриотске осећаје призренских Срба јако је вређало што црква Немањића Свете Петке стоји под турским минаретом,“ а да су Турци „Страшно негодовали што Срби подижу Богословију, а мрзели су и сваки други напредак Срба.“

Од даљих акција војно-политичких по ослобођењу Призрена, од значаја је била Станковићева мисија у пределу Хаса који се налазио северозападно од Призрена и западно од Ђаковице. О овом пределу он је дао неколико интересантних и значајних података, иначе сасвим ретких у историографској литератури. Тако је по налогу генерала Живковића провео неколико дана и о томе поднео веома интересантан извештај. Тако, он је 28. октобра прешао у Хас код села Нашец, на левој обали Белога Дрима и заноћио у суседном селу званом Мездрађ, одакле је почео разоружавање Арнаута и трагање за Исом Бољетинцом који је, међутим, „већ два дана раније у пратњи својих људи одступио ка Љуми.“ Ово трагање за чувеним арбанашким народним представником било је политичке природе, пошто је Иса погазио своја обећања да ће – уз помоћ Србије у случају њеног рата са Турском бити турски противник али борац Арбанаса за њихову народну аутономију на простору Старе Србије. Друге ноћи Т. Станковић, са својом војничком пратњом, спровео у Хашком селу Зјуми, у тамошњој католичкој цркви преспавао, да би затим отишао у арнаутско село Рогово, на Белом Дриму. У Зјуму, био је „од грађана и свештенства свечано дочекан, јер је ово прва наша војска, која прелази у Хас“. У суседном селу

Рогово, српску војску „дочекао је на коњу кмет тога села Адил-ага са још неколико првака из истог села“. Станковић је са житељима овог села разговарао на „арнаутском језику“, што је оставило пријатан утисак на присутне. Он је, „на питање где ћу моћи за ноћас...“ добио позитиван одговор да му стоје на располагању више десетина приватних кућа које ће се уступити српским војницима за преноћиште.

У вези са ослобађањем Косовско-Метохијског дела историјске Старе Србије, намеће се проблем – посебно за Метохију – да ли да се њене среске вароши Призрен, Ђаковица и Пећ са својим административно-управном подручјима оставе Србији или да се припоје ново-планираној Албанији, као држави арбанашког народа. Нарочито је на овоме инсистирала Аустро-Угарска, а противна била Русија поред осталих разлога, као о извршеном ослободилачком делу од стране Србије као несумњивог носиоца европских цивилизацијских стандарда насупрот перманентно хаотичном стању турске управе и њених државних установа. Оваквој констелацији схватања придодавао се проблем политичке аспирације о изласку Србије на Јадранско море, што је Аустро –Угарска, уз прећутну сагласност Велике Британије и Француске, потенцирала чак и објавом рата Србији. Сва ова тугаљива кључна ситуација коначно је била разрешена на конференцији мира у Лондону 1913. године. Резултати о Метохији познати су – она је остала у поседу Србије и Црне Горе са демаркационом линијом на Белом Дрину. Овај апсурд о подели Метохије остао је на снази све до стварања државе Краљевине СХС 1918. године.

Summary

Vladimir Stojančević

THE LIBERATION OF METOHIA IN 1912

A great liberation war of Serbia, Montenegro, Bulgaria and Greece (Balkan League) against the Ottoman Empire in 1912, represented event of the greatest importance for the Balkan and European history.

The end of this war influenced completion of five-century slavery of Christian nations in the Balkans resolving, in the historiography so-called East issue, as a problem of survival of the Ottomans' rule in the Balkans, as anachronistic phenomenon in terms of civilization. Balkan War began in October in 1912 and ended with the peace agreement signed in London during the following year, 1913.

The liberation of Metohia in 1912, as part of Old Serbia, was within the scope of the Serbian Third Army, under the command of General Janković Boža; its numerical composition-evidence at the beginning of its war operation included 70,000 soldiers.

The paper gives the composition of the Third Army and its combats during the liberation of Metohia in 1912.

Добросав Ж. Туровић
историчар, педагошки саветник
Лесковац

УДК 94(497.11)“1912/1913“(093.2)
355.48(497.11)“1912/1913“:929(093.3)

ПРИПРЕМЕ ЗА ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ У ЈАБЛАНИЧКОМ СРЕЗУ И ГРАНИЧНИ СУКОБИ 1912. ГОДИНЕ

Први балкански рат 1912. године удружених балканских савезника – Србије, Црне Горе, Грчке, Бугарске и Румуније са Турском био је усмерен ка коначном слому Турске на Балкану.[1]

Пре избијања рата Србија је 13. фебруара 1912. године закључила српско-бугарски савез, а 29. маја 1912. године потписала и уговор са Бугарском. Затим је у Луцерну (Швајцарска) 27. IX 1912. године закључила са Црном Гором политички и војни савез. Потом је закључен и бугарско-грчки војни споразум, 5. X 1912. године. Укупне војне снаге балканских држава износиле су 578.000 војника.[2] Црна Гора је прва 8. X 1912. започела ратне операције. Не добивши одговор од Порте на послате ноте 18. X 1912. године, армије балканских држава Србије, Бугарске и Грчке прешле су турску границу. Тако је започео Први балкански рат.[3]

У Јабланичком срезу у деценији која је претходила Првом балканском рату Краљевина Србија је вршила опсежне војне припреме изграђујући у граничном појасу српско-турске границе стратегијске путеве. На територији Јабланичког среза Министарство грађевина отпочело је 1904. године са изградњом стратегијских путева Медвеђа – туларска црква и Медвеђа – Тупалски вис – Лебане. За изградњу путева коришћен је „кулук“ локалног становништва. Изграђен је 1907. тзв. сресни пут Тупалски вис – Свирце, који је повезивао Јабланицу, Лесковац и Ниш са сресном границом. На основу краљевог указа од 6. новембра 1907. године, а коришћењем „кулука“, изграђен је тзв. сресни пут Сијаринска Бања – сијаринска џамија, који је повезан са окружним путем Пропаштица – Лебане – Лесковац. Изграђен је 1907. и сресни пут Лебане – Шумане – Игриште – Мирошевце. Уз „кулук“ је 1907. године изграђен окружни пут Про-

[1] Историја српског народа, VI књига, I том, Београд, стр. 184 и 188; Генерал Иван С. Павловић, Почетак рата с Турцима 1912. године, Београд, 1941, стр. 37–43.

[2] Исто.

[3] Исто.

паштица – Мутиводе – Медевце – Туларе – Медвеђа – Рујковац – Шилово – Лебане – Бошњаце – Лесковац. Тај стратегијски пут спојио се са државним путем Ниш – Лесковац – Врање. У припреми за рат Министарство грађевина градило је 1911. године и нови пут: Бојник – Турјане – Лозане – Оране – Слишане до путне везе са сресим путем Лебане – Слишане – Гајтан. Јабланичани су масовно кулучили. Радови су били тешки, па су се одвијали скоро до 1912. године. Свако село градило је пут на одређеној деоници.[4] Нарочито је тешка била изградња пута Лебане – Слишане – Гајтан – Секирача, до саме српско-турске границе. Уочи избијања Првог балканског рата изграђени су сви јабланички стратегијски путеви који су директно повезали границу, српске карауле, са ширим ратним подручјем. Дуж српско-турске границе изграђени су фортифкациони објекти и утврђења за тешку и лаку српску артиљерију и за тешке митраљезе.[5]

Преко Горње Јабланице и Косанице 1910. године организовано је пребацивање оружја преко српско-турске границе за српске и шиптарске добровољце на Косову. Оружје су пребацивали Илија Чорбић из Рашке, Милисав Божовић Дрпић из Гајтана, Стеван Смајевић из Тулара, Драгољуб Јовановић, познати комита, Вукајло Божовић и други истакнути људи који су били повезани са српском владом и краљем. Оружје је продавано и Иси Бољетинцу и другим шиптарским првацима. Преко српско-турске границе прелазили су и српски топографи који су радили топографске војне карте за будуће српске ратне планове.[6]

Позив српском народу у рат упутио је краљ Петар Карађорђевић проклмацијом из Ниша 5. октобра 1912. године. Вест о мобилизацији и рату с Турцима Јабланичани су дочекали са великим одушевљењем. Надали су се протеривању Турака са српско-турске границе, која се протезала ободом јабланичких села, и ослобођењу Старе Србије.[7]

Мобилизацију је 17. IX 1912. вршила Моравска дивизијска команда у Нишу, а у Јабланичком срезу начелник војне станице Гаврило Николић у Лебану. Мобилна места за Јабланички срез била су: за Доњу Јабланицу Лебане, за Горњу Јабланицу Медвеђа, где је била и команда 3. граничке чете, а за Пусту Реку Косанчић. Седиште војног округа и команде Другог пука „Књез Михаило“ било је у Прокупљу.[8]

Регрутацију су вршили војне комисије и одборници (кметови) у мобилним местима (Медвеђи, Лебану и Косанчићу). Вест о мобилизацији,

---

[4] Архив Србије Београд, Пф 44 и 46 бр. 8894/1904 и 1911. Пф 56, бр. 9693, 9602, 9677, 9686/1907.

[5] Исто.

[6] Исто.

[7] Исто.

[8] Српске новине, Београд, бр. 5207, 22. X 1922, стр. 6.

30. септембра 1912. године у Јабланичком срезу пренели су кметови црквеним звонима и огласним звечкама. Вест је стизала брзо и у забита села. На зборна места долазили су обвезници првог позива (21-31 година), затим старији редови другог (32-38 година) и трећег позива (38-45 година), као и најстарији обвезници (45-55 година), тзв. „народна одбрана“, па чак и старији дечаци. Кметови су окупљеним редовима прочитали наредбу о мобилизацији и упутили их да се јаве својим командама првог и другог прекобројног пука Моравске дивизије у Прокупљу и Нишу. Већина Горњојабланичана упутила се ка српско-турској граници да би ојачала одбрамбену линију 3. граничарске чете: на Скрепу, Марковом вису, Брвенику, Прпору, Кривом Дрвету, Брајини, Губавцу, Лисици, Мутиводи, Дабишевцу, Ајкобили, и даље – према Свирцу, Китки, Вељој Глави и Копиљаку. Остали редови упућени су у Прокупље на мобилизацијско место.[9]

Приликом мобилизације за рат с Турцима било је и свечаних испраћаја у бој. Мато Буљов (Илијин) Перовић из Стубле (заселак Мискић) био је добар домаћин и виђен човек у Горњој Јабланици. Говорило се: „као Мато Буљов“. У његовој задрузи било је шесторица браће. Мато је био најстарији и мудро је управљао задругом у којој је било око 40 чланова. Сва су му браћа била ожењена. Њихова кућа беше чувена надалеко. Када је објављена мобилизација за рат с Турцима, сва петорица Матове браће била су позвана да се јаве у своје ратне јединице. Мато је, при поласку браће у рат, пред званицама и многобројним укућанима и сродницима одржао говор и рекао: „Драга браћо моја! Рат је објављен и ви полазите у рат. Полазите у свети бој, за освету поробљеног Косова. Пазите, браћо моја, да будете храбри борци, да се борите јуначки за своју домовину и за слободу поробљене наше браће из многих наших покрајина. Драга браћо! Желим да се покажете као јунаци, да се вама дичи домовина, наше братство и цела наша Јабланица. Пазите, браћо моја, немојте ми донети са бојног поља лађу и срамоту. Боље да ниједан жив не дође него да се у борби покаже као страшљивац и кукавица. Упамтите, браћо, да прави људи живе и после смрти, а кукавице мру и пре суђена дана.“[10]

У Јабланици формирани су и добровољачки одреди, у које су ушли махом старији људи од 45 до 55 и младићи од 18 до 21 године, али и они који нису дорасли за војску и нису били обухваћени општом мобилизацијом. На простору од Тулара до Веље Главе деловали су: Лисички одред под командом капетана Д. Секулића, Туларски одред под командом попа Васа Вукићевића Маговчевића, затим Вељеглавско-јабланички до-

[9] Исто.

[10] Српске новине, бр. 226, од 6. X 1912; Марс, Српско–турски рат од 1912–1912, књига I, стр. 11, Београд; Душан Мил. Шијачки, Балкански рат у слици и речи 1912–1912, бр. 3, I, Београд, 3. I I 1913, стр. 42.

бровољачки одред. Реткоцерски добровољачки одред, под командом Милана Прибићевића, дејствовао је према Секирачи и Скрепу, а Гајтански добровољачки одред, под командом Јаше Ненадовића, обезбеђивао је позадину српског фронта. Комитски одред добровољаца из Београда и Ниша, под командом Живана Живановића, стигао је у Туларе да би учествовао у борби на Мутиводи, Лисици и Гуришту.[11]

По објави рата Турској, народни посланик Јабланичког среза Милутин Драговић формирао је у Лебану добровољачки одред који је бројао 80 Јабланичана. Овај одред учествовао је у ратним операцијама српске војске дуж српско-турске границе и на Косову. У борбама које је Одред водио погинули су Мило и Бојица Вуловић из Тулара, а у борби на караули Вељa глава посебну храброст су испољили Марко С. Вукадиновић из Медевца и Илија Марковић из Чокотина, а Благоје Л. Николић, из Свирца, на караули Лисица. Четовођа Николић је са десет земљака, у садејству са Милошем Перовићем, напао и турску караулу на Лисици. Протерали су Турке, а караулу запалили. За испољено јунаштво у борби на Лисици јавно је похваљен Милош Јовановић из Спонца, а Благоје Николић је унапређен у чин каплара.[12]

Добровољачки одреди су имали задатак да пруже помоћ регуларним српским трупама на почетку ратних операција и да дејствују дуж српско-турске границе, поред караула Спонце–Скреп –Брвеник–Криво Дрво–Велика Брајина–Мала Брајина–Губавце–Лисица–Мутиводе–Ајкобила–Зајичевац–Вељa Глава–Копиљак, док оперативне српске трупе не стигну на положај. Међу најпознатијим добровољачким одредима био је Лапски четнички одред, под командом Воје Танкосића, који је у оквиру Топличке групе дејствовао на десном крилу фронта Треће српске армије. Јабланички добровољачки одреди пружили су помоћ крстарећим одредима дуж јабланичке границе. Добровољци су били наоружани „берданкама“ и брзометним пушкама.[13]

Наступање Треће српске армије ка Косову и Граничне борбе у Горњој Јабланици

Борбена дејства балканских савезника одвијала су се на три одвојена бојишта: Србијанци и Црногорци су кренули према Косову и целој Старој Србији, Албанији и Македонији, Бугари према Тракији, а Грци према Епиру и Македонији.

---

[11] Усмено казивање Радована Лукића из Стубле; Пук. Јован М. Наумовић, Са Гвозденим другим пешадијским пуком „Књаза Михаила“ у 1912, Цеље, 1923, стр. 9–10.

[12] Исто.

[13] Добросав Туровић, Гајтан у НОБ, Београд, 1975, стр. 53 и 54: Сећање Стевана Смајевића из Тулара.

Према ратном плану, главнина српске војске усмерена је Моравско-вардарском долином, где се очекивала главнина турских снага, а помоћне снаге усмерене су из правца Јабланице и Топлице ка Косову и из Рашке и Јавора према Старој Србији. Врховни командант српске војске био је краљ Петар, а начелник штаба генерал Радомир Путник.[14]

Трећа српска армија под командом генерала Божидара Јанковића концентрисана је у две групе: око Куршумлије и око Медвеђе. У саставу Треће армије биле су три пешадијске дивизије и једна бригада.[15]

Главне снаге (45.000 бораца) биле су распоређене око Куршумлије, а мање око Медвеђе (22.000 војника).[16] Трећа и Друга српска армија обухватале су крила и бокове турске оперативне војске. Медвеђска група Треће армије је концентрисана у Медвеђи, у следећем саставу и распореду: Дринска дивизија, другог позива, без 4. пешадијског пука и 2. пољске батерије у Медвеђи, Моравска бригада на Тупалском вису, а армијска артиљерија 2. брдске артиљеријске дивизије у Медвеђи, а 4. хаубичка батерија у Лебану.[17]

У јабланичком граничном појасу од Скрепа–Брвеника–Брајине–Лисице–Мутиводе и даље до Веље Главе и Копиљака заузеле су борбене положаје трупе тзв. Медвеђске групе: Моравска бригада, првог позива, на десној страни Јабланице, Дринска дивизија на левој страни Туларске реке и у Реткоцеру и Брвенику.[18]

На правцу Медвеђске групе српске војске није било турских регуларних трупа, већ је 4.000 Шиптара распоређено у рејонима границе: Лисице (око 1.000), Свирца (800), Новакове Чуке (200), Свирца - Тепеа (200), Веље Главе (око 400) и Гњилана. Пред фронтом Треће армије било је око 16-18 хиљада Турака и Шиптара, као и 18 топова.[19]

Командант места у Лебану упутио је дивизион за Реткоцер као ојачање 5. пешадијском пуку, II позива. Дринска дивизија, под командом пуковника Павла Пауновића, 5. X 1912. стигла је у Медвеђу и наставила марш према граници. Размештај снага извршен је према наређењу бр. 70, и то: 2. пук на котама 965, 970 и 974, на Мркоњу један батаљон, а други код села Губавца, једна батерија на Тупалском вису и трупе III позива, које су касније размештене на ушћу Бањске и Туларске реке, на Великој Глави 2. батаљон 6. прекобројног пука, а 1. пук, коњица, брзометна батерија и остали делови код сијаринске џамије, док су остали делови 6. пешадијског пука и дрински коњички дивизион, као и хаубичка бате-

---

[14] Исто.

[15] Исто.

[16] Исто.

[17] Исто.

[18] Институт војске, к. 103: Б. Перовић, Први балкански рат 1912.

[19] Исто.

рија остали у Медвеђи. Релејна веза са овим јединицама одржавана је коњицом. Први батаљон и 3. батаљон 2. пука, II позива, распоређени су на Секирачком кршу (кота 1107), на караули Скреп (кота 1122) и Марковом вису (кота 1224), затим две чете 2. батаљона 5. пука, II позива, држале су секирачку караулу, потом Брвеник (коте 973 и 1105), а друге две чете шестог батаљона су распоређене на Лисици (кота 1177), први батаљон 5. пука II позива држао је Брвеник, од Брвеника до карауле Брвеник–Мала Брајина. На Мркоњи се налазио први батаљон Првог прекобројног пука са којим је одржавао везу штаб 5. пука са два батаљона 3. и 4. митраљеског одељења и брдским дивизионом који се налазио у Реткоцеру (на котама 905 и 876).[20]

Међутим, пре приспећа тих јединица у Реткоцер Шиптари су у селу Секирачи попалили куће. Становници овог села су се разбежали, тако да је село било пусто. Моравска бригада 7. X 1912. пристигла је у Туларе и извршила размештај својих трупа: у Тулару, Ајкобили и Дабишевачкој чуки. Шиптари су тада заузели Мутиводу. Први пук са својим 3. батаљоном и брдском батеријом разместио се у Тулару, одакле је продужио према Лисици и према делу Медевачке реке и коти 1074 и 1100, Други пук на Новакову чуку – Свирце, на левој страни Бањске реке. Један батаљон 2. пука који је био на Вељој глави сишао је у Медвеђу, а место њега је дошао батаљон 6. прекобројног пука. Резерва и дебанжова батерија разместили су се на Тупалском вису. Под заштитом 1. чете бригадна трупна комора свих јединица продужила је код села Богуновца и даље за Туларе. Батаљон 14. пука III позива са фронта Лисица – Брвеник послао је једну чету у Сијаринску Бању, а 2. пук распоређен је на Боровачком утврђењу. Моравска бригада са три батаљона, после борбе, запосела је и коту 1300 и протерала Шиптаре, који су ометали дотур муниције и хране. У краткој борби нанети су тешки губици Шиптарима и турској војсци. Борбене окршаје су имали и батаљон 5. пешадијског пука II позива, народне војске, који је држао Секирачки крш – Марков вис, затим 5. пешадијски пук и два батаљона 6. пешадијског пука, дрински пољски брзометни дивизион, две батерије, дрински коњички дивизион II позива народне војске. Група Шиптара привукла се у Секирачу ради пљачке и том приликом је убила једног каплара и ранила два редова 5. пешадијског пука.[21]

Милован Плазина, потпуковник и командант 5. пука II позива и 3. батаљона 1. пука II позива посео је 6. X 1912. године положај Реткоцер–Брвеник одакле је осигурао предстражама и положај Секирача – Брвеник – Лисица. Међутим, уследио је 5. октобра, око 8 часова, напад на грани-

[20] Војноисторијски институт Београд, к. 49, 48 и 49, бр. 10, 4/9, 1/3, 1.2, Ф–1, Ф–1, Ф–5, Ф–4.

[21] Исто.

чну линију Свирце – Новакова Чука, затим на фронту Скреп – Марков Вис. Шиптари су успели да пређу границу и запале карауле Метлу, Шаићки вис, Бели и Волујски камен. Брвеник су освојили. Моравска бригада, стационирана у Сијаринској Бањи код џамије, батаљон III позива и 2. пук са једним батаљоном, успели су да поврате положај Свирце – Новакова чука. Све карауле на фронту Хајдучка чука – Лисица и источно од Веље главе повраћене су. Начелник главног генералштаба, генерал Радомир Путник упутио је телеграм генералу Јанковићу, у коме пише: „На случај напада Аранута на Брвеник нека га одбијају тамошње наше трупе уз припомоћ Моравске дивизије и трупа Дринске дивизије II позива, које пристижу из Лесковца. Напад се мора одбити по сваку цену.“ На положају код села Пропаштице командант пука Пауновић примио је 7. октобра групу Шиптара, који су замолили да се њихово село не попали, а они су обећали да ће бити лојални грађани.[22]

На Вељу Главу је упућен батаљон 6. прекобројног пука као помоћ батаљону Моравске бригаде. Трећи батаљон пуковника Плазина одбио је напад Шиптара код Скрепа и Секираче. Шести батаљон 2. пешадијског пука II позива имао је јак окршај 4. октобра са Шитарима код Марковог виса. Шиптари су успели да код Марковог виса заузму караулу, а освојили су и српску караулу Скреп. Обе карауле су запалили и у маси наставили кретање у правцу карауле Брвеник. На том простору три чете поменутог батаљона водиле су са непријатељем дуже жестоке борбе.[23]

У јабланичком граничном појасу, на линији Брвеник–Брајина–Лисица–Мутивода–Свирце–Китка–Вељa Глава, вођене су жестоке борбе Медвеђске српске групе, граничара и добровољачких одреда са турским низамима и Шиптарима. Борбе на фронту Медвеђске групе отпочеле су 18. октобра 1912. године. У ратним операцијама Треће српске армије Медвеђска група чинила је лево крило, док је Топличка група чинила десно крило армије. Покрет Медвеђске групе био је усмерен: Дринска дивизија II позива са другим брдским артиљеријским дивизионом правцем Пропаштица–Приштина, Моравска бригада правцем Свирце–Ајкобила–Дабишевац–Приштина.[24]

На фронту Медвеђске групе борбе су водиле само граничне заштите, делови Моравске бригаде I позива и добровољачки одреди. Пошто је на почетку рата део фронта пролазио граничним појасом Горње Јабланице, његово становништво је учествовало у борбама. Сви који су били способни за борбу активно су се ангажовали у пружању помоћи српским јединицама које су се бориле. Поред непосредног учешћа у свакодневним

---

[22] ВИИ архив, к. 48, ф 5, 1, 2 и 3.

[23] ВИА, к. 48; Марс, стр. 52.

[24] ВИА, к. 48, ф. 1; Марс, стр. 64.

борбама, Горњојабланичани су скромним средствима пружали помоћ у исхрани војске, лечењу и нези рањеника, као и давањем запрежне стоке за комору и вучу топова и муниције. Људи овог краја показивали су велику чврстину и храброст и веру у победу своје војске.[25]

Борбе на Лисици, Свирцу и на Вељој Глави

Дринска дивизија је још била у маршу према Медвеђи и Тулару док су јабланички добровољачки одреди и граничари одиграли значајну улогу у граничним борбама и извршили главни пробој непријатељског фронта на правцу Медвеђске групе. Борбе су биле нарочито жестоке на Лисици, у рејону села Свирца, на Тепеу и Новаковој чуки. Турске снаге јачине око 1.000 низама нападало је око 250 храбрих јабланичких граничара и војника III позива на Лисици. Лисички четнички одред (око 90 бораца, III позива), под командом капетана I класе Љубомира Вуловића, командира треће граничне чете на Лисици, са 350 обвезника, III позива, са два митраљеза кренуо је из Медвеђе за Туларе ка граници. У Лисичком одреду официрски састав који је командовао у борбама чинили су: капетан I класе Никодим Рацић, командир треће граничне чете, поручник Радисав Николић, потпоручник Михаило Михаиловић, капетан Душан Секулић, командант Гњиљанског четничког одреда, Јаков Костић и Новица Дељанин. Четовођа у Лисичком одреду био је поп Васо Вукићевић Маговчевић из Тулара, који је био и један од организатора одреда с већим бројем добровољаца из Горње Јабланице (из Туларске, Ретткоцерске и Медвеђске општине, из Сијаринске Бање и из других села). Међу добровољцима су били Милан Рацић, шеф конзуларног одељења Министарства спољних послова Краљевине Србије, Љубомир Бојовић, чиновник истог одељења, и архимандрит Богдан Раденковић.[26]

Низами и Шиптари су 18. X 1912, у 6.30 часова, извршили напад на српске положаје на Лисици и Мутиводи. На овом делу фронта није било јединица Треће српске армије већ су били само јабланички граничари, два вода из састава трећег позива и Лисички одред. У помоћ граничарима карауле на Лисици одред је упутио 45 добровољаца са митраљеским одељењем, а други део од 45 бораца са водом III позива Јабланичана, под командом капетана Душана Секулића и четовође попа Васа Вукићевића, извршио је противнапад на десно крило фронта и одбацио непријатеља са положаја, између Лисице и Гуришта. Група од 25 граничара успела је да одбаци непријатеља, који је покушао да се провуче на српску страну између Мутиводе и Лисице. Добровољци и граничари сузбили су не-

[25] Исто.

[26] Институт војске Београд, к. 10.

пријатељски напад на крилима фронта. Ситуација на Лисици била је тешка јер су се водиле жестоке борбе изблиза. Ратне стране, распоређене у својим јаким озиданим караулама и каменитим заклонима, на растојању од око 60 метара, биле су паралисане ватром. Обе противничке стране држале су једна другу под убитачном блиском пешадијском паљбом. Недостојала је артиљеријска помоћ. Да би се извео јуриш, одлучено је да се разори турска караула и тако непријатељ остави без чврстог одбрамбеног ослонца.

У борбама на Лисици 18. и 19. октобра изузетну храброст испољили су Горњојабланичани, српски граничари и добровољци четничких одреда, Милош Јовановић из Спонца, Ристо Перовић из Стубле, Јован Перишић из Брајине, Марко Токовић и Михаило Токовић из Губавца. Други вод треће граничне чете под командом водника Риста Перовића из Стубле опколио је турску караулу „Лисица“.[27] Стари граничар Милош Јовановић, као добар познавалац граничног простора, неопажено се привукао турској утврђеној караули на Лисици. Хитро је убацио бомбе у караулу и уништио турску посаду. Турци су се дали у бекство. Пошто су планула карауле на Дубници, Лисици и Маровцу, Турци су почели да одступају према Приштини. За овај борбени подвиг Милош Јовановић је одликован сребрном Обилића медаљом (Јовановић се истакао и 1913. у Брегалничкој бици против Бугара). Граничари Алекса Бабић из Старе Бање и Лако Николић из Петриља истакли су се у борби на турској караули „Капији“. Бабић је рањен, а Николић је касније погинуо на Брегалници.[28]

То је био значајан успех јабланичких граничара и добровољаца, јер је сачуван правац наступа српске војске, а који је највећим путем водио у рејон Приштине. Граничари и добровољци, са капетаном Никодином Рацићем и Љубомиром Вуловићем на челу, извршили су јуриш и непријатеља потиснули на леву обалу Пропаштичког потока. Граничари и добровољци су у борби испољили велику храброст. Предузимљивошћу и јунаштвом истакао се командни кадар. У борби на Лисици храбро је погинуо Никодин Рацић, капетан I класе и командир треће граничне чете, који је и сахрањен на туларском гробљу код сеоске цркве. Погинули су и Сања Живановић, студент добровољац (син познатог историчара Живана Живановића), потом Јован Перишић из Брајине, затим браћа Марко, Ђуро и Михаило Токовић из Губавца и још осам војника, а рањени су капетан Љубомир Вуловић и Бајо Булатовић Зековић из Спонца. У тој борби истакли су се Јабланичани: поп Васо Вукићевић Маговчевић, четовођа, Божо Вуксановић из Прпора, Спасоје Влаховић из Тулара, Симо Копривица, Стево Кнежевић и Радован Миковић из Велике Брајине, затим

---

[27] Институт војске, к. 103: Б. Перовић, Први балкански рат 1912.

[28] Исто.

Раца Пауновић, из Чокотина, који је заробио турског чауша и са њега скинуо два сребрна пиштоља, нож и друго оружје. Непријатељ је имао 53 погинула, међу којима и 3 официра, док је број рањених непознат.[29]

Моравска бригада I позива, први вод треће граничне чете и добровољци водили су 18. октобра 1912. године жестоке борбе са турским низамима и шиптарским добровољцма.[30]

Према наређењу од 5/18. X 1912. године Други прекобројни пук кренуо је ка граници. Испред првог пука кретао се други пук у претходници. После превађених десет километара, Други пук је дочекала јака турска и шиптарска пушчана паљба код карауле на Свирцу. Српски војници су били изненађени препадом. Успели су да се брзо организују за одбрану, па су на рукама уз окомита брда изнели четири топа из којих су караулу сравнили са земљом. После двочасовне огорчене борбе, српски војници су на јуриш отерали Турке и Шиптаре са њихових положаја. У тој борби Срби су изгубили 20 војника, а 70 је рањено, од којих и два официра Другог пука.[31]

Непријатељ јачине око 1.000 војника опколио је три српска вода III позива, у Свирачкој клисури, и један вод III позива, у караули на Новаковој чуки. У тој ситуацији 2. прекобројни пук, који су сачињавали Горњојабланичани из села Сијарине и Маровца, пружио је помоћ угроженим посадама, а 1. прекобројни пук пошао је са туларских висова. Први вод треће чете под командом наредника Вукосава Перовића, из Стубле, водио је тешку борбу са надмоћним непријатељем у одбрани карауле на Свирцу. Користићи шумовит терен, 1. и 2. прекобројни батаљони су неопажено пришли на Свирачки плато и жестоком ватром присилили изненађене турске снаге да се повуку. Међутим, турска посада свирачке карауле покушала је да се брани. Српски батаљони почели су опкољавање карауле. Граничар Јанко Вуксановић, из Тулара, међу првим бомбашима зашао је турску караулу и са улаза засуо је бомбама (Јанко се касније истакао и на Гњилану, Скопској Црној гори – Карадагу).[32]

Већина турских војника побегла је, а неколико бораца – фанатика, не желећи да се предају, изгорели су у караули, запаљеној од експлозива. И турске граничне посаде караула на Тепеу и на Новаковој чуки биле су присиљене на панично повлачење. Турске снаге су покушале да пруже жесток отпор са јужних падина Новакове чуке. У том циљу 9. пољска брзометна батерија, помоћу конопаца, изнета је на рукама српских војника на свирачки плато, одакле је прецизном ватром растерала турску

[29] Д. Шиљачки, нав. дело, стр. 43.

[30] Писана сећања Спасоја Влаховића, Рада Вуксановића и Аксентија Здравковића из Тулара, збирка Д. Туровића.

[31] Д. Шиљачки, стр. 43.

[32] VII восјке, к. 48, бр. 32/13, Ф. 5,1. 5–7

посаду на Новаковој чуки. Моравска бригада I позива, иницијативом потпуковника Божидара Јанковића, команданта 2. прекобројног пука, изненадила је непријатеља, спасила оружане српске граничне посаде и овладала свирачким платоом.[33]

Командант армије генерал Јанковић издао је заповест да српске јединице изврше 8/12. октобра прелаз преко српско–турске границе, и то: Моравска бригада I позива народне војске путем ка Пропаштици, Спиловом Долу, коти 1301, ка Приштини, Дринска дивизија II позива народне војске са Брвеника путем који води ка Нишевцу, Качиколу и Приштини. Наређено је Дринској дивизији и Моравској бригади да садејствују и протерају Шиптаре низ Брвеничку реку ка Камашици и Шарбану. Одређен је и други пук Дринске дивизије уз Туларску реку, преко Лисице и Пропаштице.[34]

Српску караулу на Вељој глави храбро је бранило двадесет граничара са командиром Радулом Перовићем. Караулу је нападало 200 Турака и стотину Шиптара. Био се жесток бој. Перовић је убио турског командира страже на караули. Српски граничари три пута су одбили напад и присилили непријатеља да се уз велике губитке повуче.[35]

У борби на Вељој глави истакли су се Горњојабалничани Радуле Перовић, чувени командир карауле из Стубле, Којица Паповић из Маровца, Марко (Станков) Вукадиновић из Медевца, Крсто Вујовић из Тулара, Перован Чановић из Реткоцера и Ђуро Огњановић из Старе Бање. Било је тешко заузети турску камену караулу. Сви претходни бомбашки напади су пропали, а онда су се јавили ови најсмелији граничари. Под кишом куршума, бомбаши су пузећи пришли турској караули. Под бедемима турске карауле направили су живе лествице. Ђуро Огњановић и Марко Вукадиновић дигли су на руке бомбаша Којицу Паповића до најмањег отвора турске карауле. Неустрашиви борац није се обазирао на пушчану ватру из карауле већ је успео да убаци две бомбе, које су убиле турске низаме и граничаре. У освајању карауле на Китки погинули су Перован Чановић из Реткоцера и Илија Марковић из Чокотина.[36]

Моравска бригада првог позива и граничне јединице водиле су 18. X 1912. године жестоке граничне борбе на делу фронта на Вељој глави. Први батаљон 2. прекобројног пука, који је обезбеђивао леви бок Моравске бригаде, посео је положај код села Липовице. Испред батаљона у правцу Веље главе налазио се добровољачки Вељеглавски четнички одред под командом Божина Симића. Одред је формиран у Медвеђи, бројао је 150

---

[33] VII восјке, к. 48.

[34] Исто.

[35] VII восјке, к. 48; Сећања Радована Лукића и Спасоја Влаховића и Рада Вуксановића, Скок, стр. 59, 68. VIII, к. 103 и Балкански рат, бр. 4, 10. II 1913, стр 53.

[36] Исто.

бораца, од тога 121 добровољаца из Јабланичког и 29 из Гњиланског среза. Према оперативном плану, добровољачки одред је имао борбени задатак да по објави рата нападне турске положаје и караулу на Вељој глави. Међутим, због једног турског граничног инцидента, користећи то као повод, капетан Божин Симић је са одредом извршио напад пре објаве рата, и око 10 часова са граничном посадом напао турску посаду. Ову турску караулу, која се налазила наспрам српске карауле, било је тешко заузети, јер је била добро утврђена и брањена. Турци су пружали жилав отпор. Десет часова је вођена жестока борба. Најхрабрији добровољци из Јабланице прилазили су турској караули и кроз прорезе је засипали бомбама. У помоћ граничарима и добровољцима пристигли су делови првог батаљона 2. прекобројног пука.[37]

Марко С. Вукадиновић (звани Бако) из Медевца, јунак из чувене битке Црногораца против Турака 1876. године на Вучјем Долу, показао је и у борби на Вељој Глави велико јунаштво и он је успео да убаци бомбе кроз прозор у караулу и том приликом је рањен. Турска одбрана је на крају савладана и караула заузета око 17 часова. Турци су одбачени из карауле и с првобитних поседнутих положаја. Покушали су да се утврде на око 400 метара од напуштене карауле. Добровољачки одред, уз подршку првог батаљона 2. прекобројног пука изненадио је непријатеља и овладао положајима на Вељој глави. Крсто Вујовић је у борби убио турског војника и по старом обичају хтео је да му одсече главу, али му српски војници то нису дозволили говорећи да су та стара ратничка времена прошла.[38]

Благоје Раденовић Николић из Свирца ступио је у војни кадар избијањем рата. Његов пук Моравске бригаде I позива наступио је у борбеном маршу ка јабланичкој српско-турској граници. Пре борбе с Турцима Благоје је свратио својој кући, у којој се било окупило десетак младића с оружјем. Он их је крађим путем повео према граници. Турци су већ били напали српске граничаре, који су се бранили од опкољавања. У том тренутку Николић је с младићима напао Турке и одбио њихов напад. Заједно са Милошем Перовићем, из Мискића, упао је у турску караулу и брзо је запалио. У међувремену стигла је и српска војска. Командант пука посматрао је догледом напад Николића и Перовића на турску караулу, па је за испољену храброст унапредио редова Благоја у чин каплара и јавно га похвалио. Са својим пуком Николић се потом борио с непријатељем код Свирца, Туђевца, Косовске Каменице, затим преко Скопске црне горе–Карадага ка Скопљу. После рата с Турцима Николић је продужио војевање и са Бугарима, а онда је учествовао и у гушењу шиптарске побуне.[39]

---

[37] Исто.

[38] Добросав Туровић, Горња Јабланица, кроз историју, Београд, 2002, стр. 38.

[39] Исто, стр. 197–198.

О борби на Вељој глави испевао је песму Милан Р. Додеровић „Јецаји струна“, чији стихови говоре о јунаштву Горњојабланичана.[40]

Јунаштва испољена на српским караулама и у наступању српске војске према Приштини

Митар Токовић, стари јунак из Губавца, борио се 5/17. октобра 1912. године са осам храбрих синова против Турака на Лисици. На турској караули на Лисици погинули су му синови Марко, Ђуро и Михаило, а касније, на Церу 1914. године, и син Бајо. Син Јанко, солунац, био је тешко рањен и умро 1918. године код Темишвара.[41]

У борбама на Брвенику и Великој Брајини учествовали су и становници Кривог Дрвета, а међу њима су се истакле и жене. Међу најхрабријим женама Горње Јабланице била је Мара Машуловић, звана Мићкова Мара. Она се истакла 1912. године при нападу Турака на српску караулу на Великој Брајини. Турска надмоћност присилила је српске граничаре да напусте добро брањену караулу. Срби заузеше нове положаје али им сандуци с муницијом осташе у караули. Међу њима наста паника због муниције. Но, Мићкова Мара није се уплашила. Три пута, под кишом турских куршума, пробила се до српске карауле и из ње изнела три сандука муниције. Донела их је до граничара и охрабрила ратнике. Кроз кишу од куршума разносила је муницију граничарима и храбрила их покликом и песмом. Кад је на положај стигао командант српске војске, наградио је Мару заробљеном турском пушком „мартинком“ и редеником муниције, а предложио је за одликовање таковским крстом. Пуковник је наредио да Мару фотографишу са пушком као мајку српских јунака. Два Марина сина су погинула: потпоручник Обрад на Ретким буквама 1913, а Радуле при одступању српске војске 1915. године преко Црне Горе. О њој су певане песме.[42]

И данас Горњојабланичани причају о храбрости жене Шпира Јоксимовића – Босиљки, из Кривог Дрвета. У борби на Великој Брајини 1912. године Турци су убили Босиљкиног свекра Новицу Јоксимовића, познатог црногорског јунака из ранијих бојева. Чак су му одсекли главу, а тело му однели далеко од бојишта. Боса је упорно трагала за свекровим телом. Но, снег и велика мећава спречили су је да га пронађе. У пролеће, кад се почео снег топити, Боса настави трагање и нађе Новичину главу под леском Машуловића ливаде. Умила ју је на Машуловића извору, а онда је у кецељи донела кући и сахранила на Криводрвском гробљу. Босиљка је

---

[40] Исто.

[41] Д. Туровић, 199.

[42] Исто.

дуго потом трагала и за свекровим телом. Но, Новичино тело није пронашла јер су га дивље звери разнеле.[43]

За време борби 1912. године познати граничар Ђуро Огњановић сам је напао турску караулу на Мутиводи са задње стране и том приликом убио седам Турака. Касније су казивали стари граничари како је Ђуро молио командира карауле да му да једног граничара за напад на турску караулу.

Командир га је одбио речима: „Иди, Ђуро, честита ти зла срећа била, а војника ти не дам.“ Љут на командира, Ђуро је пузећи пришао листошеку, наспрам карауле. Скинуо је војнички шињел и набио га на листошек, а на врху поставио капу. Мислећи да је то војник, Турци су осули плотун у шињел. За то време Ђуро је искорачио неколико корака и пришао караули с бока и клечећи убио седам Турака, а више ранио. После престанка пуцњаве, командир је послао војнике да виде шта је са Ђуром. Затекли су га иза листошека. Када су му скинули шињел и капу, видели су више прострелних рупа од куршума. Када га је командир упитао где му је крв од толиких рана на капи и шињелу, Ђуро му одговори: „Чућете и видећете сутра – седам мртвих Турака крај карауле Мутиводе.“[44]

Моравска бригада I позива, са граничним трупама и добровољачким одредом у борбама у рејону Свирца и Веље главе имала је 28 погинулих, 96 рањених и 10 несталих војника, а непријатељски губици нису познати, изузев 95 мртвих који су нађени на ратном попришту. Освојен је свирачки плато и Вељa глава, који су били веома погодни за даљи напад српске војске и одбрану од Турака.[45]

Код Призрена испољили су јунаштво Новак Ђуровић Ново, Новак Грбовић и Милан Шћепановић Ровчанин, сви из Гајтана, ухватили су озлоглашеног албанског одметника Абдул-бега, кога је суд у Урошевцу осудио на смрт, и он је ту обешен. Симо Кујовић из Гајтана је убио Адама Секурачу, злогласног одметника и убицу више Срба.[46]

Илија Илић (Поповић), зв. Поп Тоне, из Боровца испољио је јунаштво на Косову. Горштаци веле да Илија није учио никакву школу, а није ни био у војсци као хранилац породице. Отресит, дружељубив, неустрашив и доброћудан, од малена је био вичан пушци. У ратовима Србије од 1912. до 1918. године учествовао је као добровољац.

У рат с Турцима 1912. године ушао је као прекаљени српски граничар и добар стрелац. Борио се у саставу Вељеглавско–јабланичког добровољачког одреда на караули „Свирце“. На каменој утврди Турци

[43] Д. Туровић, Горња Јабланица, стр. 200–204.
[44] Исто.
[45] Исто.
[46] Д. Туровић, Гајтан, стр. 53–54.

нису издржали добровољачки јуриш, већ су се дали у бег. Испред добровољаца јуришао је бомбаш Илић. Непромашиво је погађао турске бусије и ровове. Тако српски добровољци, из борбе у борбу, стигоше до Газиместана, на Косово, и растераше Арнауте који су штитили Турке и Муратово тулбе. Уз помоћ земљака, Илија се са српским барјаком попе на тулбе. Залепрша се српска тробојка. Добровољачком весељу није било краја. Певали су и пуцали. Шенлучили и узвикивали: „Живела Србија! Живело Косово! Живео Други Обилић!“ Ту је Илија Поп Тоне Илић први пут прозван „Другим Обилићем“. И убрзо за испољену храброст у тој и другим биткама одликован је Златном медаљом „Милош Обилић“.[47]

Моравска бригада I позива на фронту Медвеђске оперативне групе, заузела је и карауле Шајић и Копиљак. Очистила је гранични фронт Лисица – Свирце и осигурала пролаз код Лисице, Ајкобиле и Свирца, док је Дринска дивизија II позива закаснила и стигла 19. X 1912. године у рејон концентрације и извршила размештај снага дуж фронтовске линије: Марков вис–Секирача–Скреп–Брвеник–Велика и Мала Брајина–Лисица–Ајкобила–Зајечевац. Неки делови Дринске дивизије посели су положај у Реткоцеру, Тулару и Мркоњи. Моравска бригада је у покрету од карауле у Свирцу, преко Ајкобиле, наишла на планинске несавладиве тешкоће за пољску и хаубичку батерију и успорила напредовање, те је морала да хаубичку батерију остави.[48]

Врховна српска команда наредила је Трећој армији да 20. X 1912. године почне наступање са Преполца и Медвеђе и заузме Приштину. Командант армије је одложио напад за 21. X 1912. године како би се прикупиле снаге Треће армије, одморише и спремиле за наступање према Косову. Добровољачки одреди прешли су границу са војском. На Косову су изашли из састава оперативних јединица и деловали самостално. Међутим, убрзо су расформирани, а део бораца се прикључио оперативним јединицама, а један део се вратио кућама. Непријатељ се око 16 часова повукао са положаја, те су јединице Моравске дивизије II позива ушле и ослободиле Приштину. Трећа српска армија, 22. октобра 1912. године концентричним наступањем присилила је турске снаге на повлачење ка Урошевцу (Феризовић). Али Риза-паша, командант турске западне војске, 24. X 1912. године упутио је депешу прекора шиптарском вођи Иси Бољетинцу, у којој каже: „Ви сте до сада узели из војних магацина 63.000 пушака, а нисте ништа урадили. Приштина је заузета и тај је пораз срам за државу и за народ, он је увреда за славно османлијско оружје. Где су сада ваша обећања? Сада бар похитајте да организујете чете и да збуњујете непријатеље, кад већ нисте способни за рат.“[49]

[47] Д. Туровић, Горња Јабланица, Људи и време, Лесковац, стр. 78–80.

[48] Д. Туровић, Горња Јабланица кроз историју, стр. 202–204.

[49] Исто.

Избијање Треће армије на Косово поље утицало је на борбени морал српске војске у даљим борбама с Турцима. Њене јединице су биле поносне на своју ратничку улогу ослободиоца Косова и са одушевљењем су наставиле борбени пут ка Скопљу. Њеном борбеном путу, у борбама на српско-турској граници, горњојабланичко становништво дало је достојан допринос.

Јабланичани су се храбро борили у саставу 1. пешадијског пука „Књаз Милош Велики“ и 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“ Моравске дивизије (првог позива) Прве српске армије.

Закључак

Јабланички срез, у јужној Србији, имао је важну улогу у догађајима Првог балканског рата 1912. године. Припреме за рат су почеле још 1907. године јер се Јабланица граничи са Косовом. Краљевина Србије на овом подручју вршила је опсежне војне припреме, изграђујући у појасу српско–турске границе стратегијске путеве, и фортификационе објекте и утврђења за тешку и лаку артиљерију и митраљезе. Тако су до 1911. године изграђени путеви који воде ка српској граници: Лебане (среско место)–Медвеђа–Туларски вис; Туларски вис–Свирце; Сијаринjска Бања–Сијаринjска џамија; Лебане–Шилово–Рујковац–Медвеђа–Туларе–Медевце–Мутивода–Пропаштица; Лебане–Шумане–Игриште–Мирошевац; Лебане–Слишане–Гајтан–Секирача. Путеви су грађени путем кулука.

Насељеници дуж српске границе били су приморани да сами организују одбрану од честих упада Арнаута, качака, као и пљачкаша из Турске. Тако у основали стрељачка удружења; у Гајтану, Реткоцеру, Пороштици, Тулару, Сијарини, Медвеђи и Лебану. Ове стрељачке дружине окупиле су око 600 старијих и млађих стрелаца, као и 12 жена и девојака, а које су учествовале у ослободилачким ратовима Србије 1912-1918. године.

Преко Јабланице и Косанице 1910. године организовано је тајно пребацивање оружја и муниције преко српске границе, за српске и шиптарске добровољце.

Српски краљ Петар I Карађорђевић, 5. октобра 1912, упутио је проклamацију за ратну мобилизацију, која је наишла на опште одушевљење код српског народа, а посебно у Јабланици, Косаници и Топлици. Уз црквена звона и пуцњаву, масовно су долазили војни обвезници, старци, па чак и одраслији дечаци, на зборна општинска места. Већина се упутила ка српским караулама.

У Јабланици су формирани добровољачки одреди: Лисички одред, под командом Душана Секулића и попа Васа Вукићевића Маговчевића, Веље-главски одред, Реткоцерски одред, под командом Милана Прибићевића,

Гајтански добровољачки одред, под командом Јаша Ненадовића и Јабланички одред, под комадом народног посланика Милутина Драговића. Сви добровољачки одреди пружили су борбену помоћ српској војсци и граничарима, на почетку ратних операција дуж српско–турске границе, од карауле Скреп (Секирачки крш) до Копиљака, на Вељој Глави.

Трећа српска армија, под командом Божидара Јанковића, борбена дејства усмерила је ка српској граници од Медвеђе и Куршумлије према Косову. Борбе су почеле 4. октобра 1912, на фронту Скреп–Марков вис, Брвеник, Свирце–Новакова чесма. На јабланичком граничном фронту вођене су жестоке борбе на Лисици, код Свирца и на планини Вељој Глави. У граничним борбама до 21. октобра погинуло је 1.338 српских војника и 14 официра. Приштина и Косово ослобођени су 22. октобра 1912. године, Трећа српска армија наставила је борбену маршруту ка Македонији. У граничним борбама испољили су јунаштво поп Васа Вукићевић, Ристо Перовић, Бошко Вуксановић, Спасоје Влаховић, Симо Копривица, Стеван Кнежевић, Радован Миковић, Раца Пауновић, Марко Вукадиновић, Крсто Вујовић и храбра жена Мара Машуловић из Кривог Дрвета.

У Првом балканском рату погинуло је 38 војника из Горње Јабланице. Јабланичани су били поносни на своју ратничку улогу ослободиоца Косова и Метохије и Македоније од Османског петовековног ропства.

Прилози

БОРБА НА ВЕЉОЈ ГЛАВИ

Кад је борба крв се пролијева
а сада се песма попијева:
Ој, лијепа Горња Јабланице,
чувај име Паповић Којице,
брђанина мрког Црногорца
официра слободарског дворца.
Он је горе твоје проходио
и јуначке чете проводио;
није било таквога сердара
од Јавора до брда Мердара,
од Мердара па до Веље Главе
ђе је борбе водио крваве.
То је било у времена стара
а сад чујте српскога гуслара
десетерац како изговара.

У почетку дваестог столећа,
кад се српска распали свијећа,
сташе Срби Косово да свете
и да гоне Азијате клете,
турски јарам скидају са врата
у вријеме балканскога рата.
Зато српске војне јединице
нападоше линију границе
од Ристовца до Сува јавора
побијају мрамор до мрамора.
Крв се људска на потоке лије
крвнички се кољу војске двије.
Није било од кад људи памте
да овако карауле пламте;
ал' не гори једна турска кула,
по јаду се до Стамбола чула,
уздигла се у облаке плаве на
врхове пусте Веље Главе.
Силна војска Бориса шкорпије
те највеће наше крвопије,
која мрзи свако српско лице
због Солуна и Брегалнице;
Он се сјећа крвавијех дана
са Велбужда и Кајмакчалана,
па сад шаље фашистичке чете
ако могу прошлост да освете.
Још са њима Талијана има –
све фашисти из древнога Рима,
што их посла вођа Мусолини
да по нашој газе домовини.
Сто топова, двеста митраљеза,
опколише народ без опреза,
велика се војна сила сручи
ватрен обруч стеже и припучи,
голорука да не бјежи маса.
Страшан обруч три пута опаса,
митраљези и пушке запете –
не би могле виле да излете,
уперени клети бајонети
страшном смрћу душманин пријети.

Кад то народ виђе и опази
потамњеше свијетли образи,
виде људи ђе ће настрадати,
ђе ће главе без замјене дати.
И у томе великоме јаду
сви у живот изгубише наду,
јер душмани стежу и вребају
соколове што њима требају.
Вребајући масу пребројише
па једанаест људи одвојише;
то бијаху соколови сиви,
људске муње и змајеви живи.
Школа тада постаде тамница
ту једанаест затворише лица.
Како ли ће Маровчани проћи,
на конаку ове кобне ноћи?
Кад заруђе са истока зора
и обасја школу – жалосна призора
пред школом је једанаест људи,
сваком запет митраљез у груди.
Оћераше соколове сиве
кроз ливаде и зелене њиве,
и по шуми ће ко звјерад живе.
Мало прође, много не затраја,
црни гавран крикну и заграја,
а полеће нагоркиња вила –
тужна лица а црније крила.
Лети вила над Маровцем кружи,
сузе лије а из гласа тужи,
пишти јадна испод Веље главе:
„Браћо мила, погибосмо с' главе"!
Кажи, вило, на јаде ти било,
зло како се данас догодило?
Јекну вила па казује свима:
„Чујте браћо, много јада има,
изгубисмо Паповића Сима.
Бјеше узор свакога човјека,
ја ћу њега жалит довијека;
он допаде самртнијех рана,
кукала му остарјела нана.

Ако Сима ја жалила не би –
љута жалост моје срце преби.
Морам жалит сокола сивога
младог Пера, сина Симовога,
дична момка од осамнаест љета –
то је жалост и народу штета.
Он у мајке нежењен бијаше
па му данас вуци завијаше,
и гаврани заграјаше птице
испод Китке до старе границе.
Аој, Перо, узданице јака,
како ће те прежалити мајка?
Тешка жалост и туга велика,
нема нама Перовога стрика,
Костадина млада несретника,
Симовога најмлађега брата,
кућна му се затворише врата –
никад му се отворити неће,
не оста му среће ни свијеће.
То је браћо погибија права
јер нам нема горостасна лава,
погибе нам Паповићу Сава.
Он је Гору оставио Црну –
код нас дође и смртно посрну,
Црној Гори неће да се врне,
он ојади родитеље црне
а млађан је неожењен био
кад је дичну главу изгубио.
Како жалим Паповића Саву,
тако младу поноситу главу,
Ристовића Петра, несретника,
бјеше селу и понос и дика.
И он паде без борбе и рата,
ко ће тога прежалити брата?
Што се њему охладише груди
то ће жалит довијека људи,
његова ће јадовати нана
док је жива, до суђена дана.
Браћо мила крвавијех рана,
убише нам Ристовић Миљана.

Тај је човјек далеко одио,
океане велике бродио,
по два пута Америку прође
и весео завичају дође,
а сада га плотуни савише
да нам нигда не устане више;
о њему се има зборит доста,
жалосна му породица оста.
Још почујте великијех јада
ђетића нам ограбише млада,
људског лава и бијесна вука,
нашег брата Милорада Ћука;
он допаде жестокијех мука
ено њега пребијенијех рука,
његове су ране без лијека
кукала му мајка довијека,
немаше му осамнаест љета
он душману бјеше главна мета.
Крајину је нашу ојадио
и душмане добро насладио.
Још нам нема сокола сивога,
Вучковића Јована силнога;
такав човјек бити лако није.
Он је дошла из Македоније,
кад је ратно наступило стање,
и остави кућу и имање,
јер бијеше човјек поносити
и Бугаре не ће подносити,
па га данас овђе увребаше
кад се вину у планине наше.
Његова је судба била груба –
остаде му удовица љуба
са два тића нејака и мала,
то је тешка жалост, није шала.
Нема нама брата и сељака
Величковић Радована Рака.
Душмани га ватром оборише
кућна му се врата затворише
да их нико не отвори више
сем његова саморана мајка

кукајући до суђена данка,
и његова тужна удовица,
с двије мале шћери, сиротица.
Клону нама узданица јака
погубише Леповића Марка.
Какав бјеше жалосна му мајка,
ни најљепша са планине вила
љепотом му равна није била;
љепши бјеше Леповићу Марко
него сунце на истоку жарко,
млад бијаше к'о рано цвијеће –
нежењеном не оста свијеће.
Јака крила саломише наша
убише нам Мирка Канкараша.
Каква глава бјеше, јад га наша,
црне косе, високога раста,
дивна лика, ока кестењаста,
ведра чела, погледа живога
ка у правог сокола сивога,
младе снаге кршне и витешке
ал' га ране освојише тешке."
Даље вила виче и нариче:
„Авај, нама, Мирко, несретниче,
ти погибе данас изненада
остаде ти вјерна љуба млада,
на руке јој мушка колијевка,
да те, брате, жали довијека."
Па је опет говорила вила:
„Вас једанаест, браћо моја мила,
нашем селу саломисте крила,
како ће вас сестра ожалити,
а како ли тужна прежалити,
кад ли ваше заборавит ране?
Авај, црни и крвави дане!"
Тако вила рече и утече
уз планину да не слуша јаде
од Маровца села што пропаде.
Пишти народ, вију се гаврани,
хита мајка сина да сахрани.
Живо срце у грудима трни,

барјаци се развијају црни,
пусто село обавила мрака –
на човјеку сваком црна трака.
Не чује се шта се чуло јуче,
пјесме нема – свирале не звуче,
чобанице не чешљају косе –
расплетене низ плећи их носе.
Стоји писка сиротиње љуте
и малене ђеце незбринуте.
Јадне мајке и немоћне цвиле,
звјери су им очи повадиле,
и раздрле срца у грудима,
поштеноме роду и људима.[50]

САЊА ЖИВАНОВИЋ[51]

Гусле моје, струне јадованке,
Је ли у вас звука сем јаука,
Је ли песме за светлије данке;
Хоће л' сунце иза мрачног хука;
Да л' ће гора да окити висје
И шумарци да ресе раздоља,
Преко доља и сунчаних поља
Има л' нежно да заигра лисје;
Биће л' снова младалачких снова,
Девојачког првог уздисања –
Хоће л' бити наких соколова
Ко што беше Живановић Сања?
Гусле моје сетни разговори,
Вечна песмо славе и јецања,
На Лисици, на високој гори,
Онде беше Живановић Сања

[50] Милан Р. Додеровић, Јецаји струна, Лесковац, 1975. стр. 50–59. Песма је посвећена борби српских добровољаца на Вељој Глави и испољеном јунаштву Коице Паповића и погибији Маровчана: браће Сима и Костадина Паповића, Пера Сима Паповића, Сава Паповића, Петра Ристовића, Миљана Ристовића, Милорада Ћука, Јована Величковића, Радована Величковића, Марка Леповића и Мирка Канкараша.

[51] Александар Ж. Живановић – Сања. Једна од првих жртава при прелазу границе 1912; био је четник у одреду Воје Танкосића, свршени техничар II године и једно од најхрабрије деце, коју је Србија дала у оно време.

У злу боју, у стрељачком строју,
Да бољега не има војника:
На прсима два му реденика,
Двоглав оро блиста у разбоју,
О појасу две су бомбе љуте,
Крај колена провирује кама,
Револверска ока на зло слуте,
Брзометка танка у рукама.
Дете нежно, ал' око од плама
И у оку силна бура спава,
О, тај огањ колена нам слама
И сажиже пород од Часлава,
Зато струне у гусала туже,
Зато ново пружи се Косово,
Огањ пламна поколења ков'о
И витезе кидао к'о руже,
Замамио веселе ораче,
Зарђао плуге посред њива,
Дао сеји боле срца жива,
Мајци, љуби црне убрадаче.
Млади гају у првоме сјају,
Припреми се за болне тргаје,
Дете Сањо, мајкин уздисају,
Стегни срце за нове очаје,
Јер кад замре хучна борба прва
Раскинуће олово ти груди
И бол тежак, мученички, худи
Исписаће повише обрва;
Ал' пре него гласник са Лисице
Јави гласе ојађеном бабу,
Наше чете стајаће на Лабу,
Претходнице повише Ситнице.[52]

Милосав Јелић[53]

---

[52] Студент Александар Сања Ж. Живановић, син историчара Живана Живановића, погинуо је у борби на Лисици (Горња Јабланица) 18. октобра 1912. године (Добросав Туровић, Горња Јабланица кроз историју, Београд, 2002, стр. 194).

[53] Милосав Јелић (1883-1947), публицист, приповедач и песник, официр. У збирци „Српски венац" опевао је подвиге српских јунака из балканских ратова и I светског рата. (Мала *енциклопедија,* Просвета – Београд).

Драги Г. Живановићу,[54]

Повративши са мојом храбром I армијом нашу стару престоницу–Скопље, осећам се, у великом узбуђењу обавезним, да Вама и Вашој кући изразим своје најискреније саучешће у тузи која Вас је снашла херојском погибијом мога драгога и витешкога Кума Аца[55] и Вашега милога сина.[56]

Ја сам уверен да је иза Вас највећа утеха баш утоме, што сте за славу и част наше Отаџбине поднели ове жртве, тако светле и велике, да ће Ваш дом са захвалношћу помињати цео српски народ а Ваше врле покојнике новим генерацијама као узор патриотизму и јунаштва.

Скопље
14. X. 1912.

Ваш
Александар

---

[54] Ово писмо престолонаследника Александра Карађорђевића писано је у време наших ратова за ослобођење наше браће. Тада је престолонаследник Александар био командант Прве армије која је, победивши Турке на Мало Нагорчине и на Куманову, ослободила Скопље, Прилеп и Битољ, и тиме ударила темеље уједињењу и Југославији. Писмо је упућено Живану Живановићу, бив. министру, поводом смрти његовог сина јединца Сање и његовог зета, јуначки погинулог потпуковника Александра Глишића, команданта 7. пешадијског пука Дунавске дивизије I позива.

[55] Александар Глишић херојски је пао на челу свог пука. Успомену на његову смрт 7. пеш. пук очувао је све до пропасти, априлских дана 1941, године, тако што се у кругу касарне 7. пука за време прозивке читало и име А. Глишића, а дежурни официр одговарао: „СЛАВНО ПОГИНУО НА КУМАНОВУ 1912. ЗА КРАЉА И ОТАЏБИНУ!“

Када је породица Глишић хтела да му пренесе кости у Београд, кумановска општина одговорила је: „Тело Александра Глишића, коме наш град има највише да захвали за своје ослобођење, желимо да буде у нашој средини, на територији наше општине, јер Александар Глишић је сад и заувек наш!“

[56] Сања Живановић, погинуо је као четник-добровољац у осамнаестој години живота у одреду Воја Танкосића. У садржају ове књиге налази се и песма о Сањи коју је написао Милосав Јелић, а која је објављена у „Србијанском венцу“ у Солуну 1917. године.

Драгољуб Јовановић дотурао оружје на Косово из среза јабланичког (1908)

Драгољуб Јовановић са комитама 1912.

Summary

Dobrosav Turović

PREPARATIONS FOR THE FIRST BALKAN WAR IN JABLANICA DISTRICT AND BORDER CLASHES IN THE YEAR OF 1912.

Jablanica region, in southern Serbia, had a significant role in the First Balkan War in the year of 1912 . Kingdom of Serbia in this area since 1907. conducted an extensive military preparations in the Serbian-Turkish border strip, by building strategic roads and military forts for light and heavy artillery. In the villages along the border, from Marovac to Stubla were founded shooters assotiations for military training some 600 elderly and young people, women and girls, who participated in the wars of Serbia 1912-1918. Over the Jablanica border arms and ammunition had been secretly transported for the Kosovo Serbs volunteers. In early October, the 1912. in Jablanica were formed five volunteer squads who at the beginning of military operations provided combat assistance to 3rd Serbian Army. Important battles on the Jablanica border front were led on Lisica, in the vicinity of the village Svirce and on the mountain Velja Glava. In the border fightings, from 4th to 21st October 1912th died 1338 Serbian soldiers, 14 officers, and 38 border guards from Gornja Jablanica.

Хранислав А. Ракић
историчар, музејски саветник,
педагошки саветник, Лесковац

УДК 94(497.11)“1912/1913“:929(093.3)
355.48(497)“1912/1913“(093.3)

УЧЕШЋЕ БОРАЦА ЛЕСКОВАЧКЕ МОРАВЕ И БАБИЧКЕ ГОРЕ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ 1912, У САСТАВУ ДРУГОГ ПЕШАДИЈСКОГ ПУКА „КЊАЗ МИХАИЛО“

АПСТРАКТ: Прилог за циљ има да објасни учешће Лесковчана са леве и десне стране Јужне Мораве од Грделице до Пуковца у Првом балканском рату и укаже истраживачима прошлости Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ на то да се у његовом саставу нису борили само борци са територије Топлице, Јабланице, Пусте Реке и Заплања, већ да су у њему учествовали и борци са поменуте територије Лесковачке Мораве и Бабичке горе.

Идеја о коначном ослобођењу Старе Србије (Рашка, Косово и Метохија, и Скопско-тетовска област, по Цвијићу) и Вардарске Македоније под турском окупацијом одушевила је народ Лесковачке Мораве и Бабичке горе. Знајући и сами како је под турском окупацијом, били су спремни за рат.

Усаглашавајући се са чланицама Балканског савеза краљ Петар I наредио је мобилизацију 30. септембра 1912. године, и за јавност дао следеће саопштење. „Његово величанство краљ Петар I наредио је мобилизацију I, II и III позива народне војске и последње одбране, први дан мобилизације је 3. октобар.“

Мобилизација је објављивана са торњева цркава и школа ударала звона, пуцале су прангије, кметови су лупали звечке-клепке, а у неким местима су коришћени и добошари.

Рок за комплетну мобилизацију био је шест дана. Већ првог дана мобилизације у Други пешадијски пук Књаз Михаило одазвало се 100%, официра, 99 подофицира 99,5 каплара и 92 редова.

У обавезницима који су пристизали на зборно место, забележио је капетан I класе Јован Наумовић, командант 2. батаљона у Другом пешадијском пуку „Књаз Михаило“ следеће: „Сустижемо кола, људе још

у сурим, домаћим чакширама, са опасачима. Распитујемо где је ко. Одговарају нам: Тамо су „Кнез Михаило“, тамо „другопозивци“, тамо „прекобројни“, тамо “допуна - Стој!

Не треба заборавити сиромаштво ових људи, печалбаре, болесне итд. па да, по овоме невероватном одзиву, закључимо о војничкој вредности и преданости отаџбини.“

Поред обавезника, мобилизацији су се пријављивали и многи добровољци од шеснаест, па све до позних година.

У Првом балканском рату са ове територије својим образовањем, и војничким врлинама истицали су се: Јован Наумовић, капетан, који је између два рата добио највећи чин, постао је армијски генерал, а у току Првог балканског рата командовао је 2. батаљоном Другог пешадијског, Гвозденог пука „Књаз Михаило“. Испољио је храброст и умешност командовања јединицом и борбама са Турцима код Трновца, Куманова, Плетвара, Бакарног гувна и других. После Кумановске битке добио је чин мајора. У тим борбама Наумовић је био контузован, а о томе каже: „... Напрежем се да подигнем трепавице, једва над главом назирем положај. Глава тешка, сећање никакво. Осећам да сам жив, али откуд сам у цркви где се умире? Ето разабирам промукле мушке гласове, који се мешају са меким женским... Не могу мањи, прозборити... натежем промрзнути и прозукли мозак, сећам се: Турци беже, артиљерија бесно бљује, наоколо громови и мрак... Шта је са мојим ногама, рукама...?

Жив сам.

...Четири дана лебдила је нада мном стара мати Петра бакалина, и њој првенствена и вечита хвала, што сам могао да се нађем после неколико дана, иако скрхана тела, место у болници, у кругу мојих Топличана; те да се још једном понесем са петвековним хорјатима на Битољу...

Пад мој не заустави полет батаљона, напротив удвостручи снагу да освете свога команданта и набрзо овлада Тополчанским висом“.

Војислав Ј. Вуковић у Првом балканском рату улази са чином мајора и испољава све храбре војничке врлине и официрске вештине. У рату са Турцима 1912. командовао је пуком. У многим борбама: на Куманову, Бакарном гувну, код Прилепа и Битоља је стекао глас храброг српског војника и команданта пука. У периоду између два рата добио је чин генерала, а одликован је многим домаћим и страним одликовањима.

Драгош Ђелошевић, као истакнути инжењер за фортификацију, дао је велики допринос у Првом балканском рату. Као инжињеријски официр, оставио је трагове и у науци. Био је чувени војни писац и војни историчар. Написао је и познато дело „Пољска фортификација“.

Између два рата добио је чин генерала, али је умро у 48.години живота.

Ахмед Адемовић познат је по томе што је 24. октобра 1912, у јеку Кумановске борбе, неопажено прешао на турску страну и одсвирао повла-

чење. Затим се поново вратио на српску страну и трубом дао знак јуриш, што је допринело победи српске војске.

За подвиг у Кумановској борби добио је Карађорђеву звезду са мачевима, за допринос који је учинио на Куманову и отворио пут надирању српске војске долином Вардара.

Мобилизација на територији Лесковачке Мораве и Бабичке горе извршена је скоро 100% за двадесет и четири сата. На примеру села Печењевца видимо да се одмах пријавило за II пук I позива 65; за II позив артиљерије 13, за коњицу 3; за II пук II позива 37, међу њима био је и капетан Стеван Станковић и поручници Димитрије Живковић, Горча Стојановић и Трајко Смиљковић; за II пук III позива 13, за последњу народну одбрну 7.

Краљевина Србија огласила је рат 19. октобра 1912. године и истог дана саопштена је краљева прокламација и наредба врховног команданта. Пред полазак из Прокупља у рејон концентрације постројеном пуку и родбини обратио се командант пешадијског пука „Књаз Михаило“ потпуковник Владимир Ристић пригодним речима и пуковски свештеник, поп Лука Марјановић.

После пригодних говора Пешадијски пук „Књаз Михаило“ извршио је покрет према рејону концентрације. О томе је капетан I класе Јован Наумовић записао: „...отпоче отицање живе реке. Већ се увелико формира змијаста колона двојних редова, повијајући се скоро паралелно са вијугавом Топлицом, како пут води у питомо Поморавље. Пропуштам неке делове ...све чило, весело, раздрагано; из очију бије пламен, са лица здравље, снага...“

Тако је цвет Топлице, Јабланице и Заплања [без бораца са Лесковачке Мораве и Бабичке горе? (невероватно, прим. Х.Р.)] кренуо у рат. Многи од њих више се никада нису вратили у свој крај.

„... Дивни, јесењи дан! Изгледа да се цела васељена радује; насмејано сунце жури све ближе, и милијући подсећа на топлоту материног крила, на давну нашу худу срећу коју идемо да покајемо...“ бележи Наумовић.

„Први застанак био је у Житорађи, први конак у селу Брестовцу, пролаз кроз Лесковац, а по целом путу слегла се маса да се последњи пут поздрави са својим милим, да га закити; и док чујем цвркутаве младе гласиће, видим испод наднете смежуране руке блиставе очи старица.

Невен, босиок, божур меша се на нахереним шајкачама; песму прекида младалачко подврискивње, потмула лупа добоша даје замаха нози... и „снага“ као планински поток гура у неизвесност:

...Лесковчанке као да осећају да ће се 2. пук тако дивно закитити цвећем које не вене, закитити свуда неумрлом Славом Победе!“

Други конак је био у Грделици где су их грађани срдачно примили са узвицима: „Живели! Ура!“, тако да није могла да се чује ни музика, ни трубе, ни добоши. Цвеће је падало као из неба.

Трећи конак био је у Владичином Хану у који се ушло са песмом; народ их је срдачно поздравио са узвицима „Живели Топличани! Орила се песма, а лепо месташце припремило је вечеру и простирке за официре и војнике на чему су им се срдачно захвалили.

Четврти конак био у Горњем Вртогашу, где је био и рејон концентрације.

Ту се Други пук, око 4,5 километара од Врања, задржао од 11. до 19. октобра. За то време извођена је обука са тежиштем на бацање бомбе. Поподне је свирала пуковска музика. Играла су се народна кола. Певале су се песме, чуле и гусле. Са границе која је била удаљена око пет км. од Стропског, чула се покаткад и пушчана ватра.

После објаве рата 19. октобра 1912. године, Пук заузима свој положај и настају борбе за ослобођење Старе Србије и Јужне Македоније. Нама овом приликом није циљ да обрађујемо операције Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, већ да укажемо ауторима који обрађују овај пук да не заборављају и учешће бораца Лесковачке Мораве и Бабичке горе који дају велики допринос у борбама овог пука. Ти аутори треба да знају да у овом пуку није било само бораца из Топлице, Јабланице и Заплања, већ и бораца Лесковачке Мораве и Бабичке горе. У борбама овог пука са територије Лесковачке Мораве и Бабичке горе од 23. октобра до 11. новембра 1912. године погинуло је седам бораца, а од 23. октобра до 18. новембра рањена су 82 борца из многих села са леве и десне стране Јужне Мораве, а да не бисмо помињали села погинулих и рањених бораца са ове територије, прилажемо извод из Листе губитака Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ у рату са Турцима 1912. године.

Извод из Листе губитака Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“ у ратовима с Турцима 1912. године

Погинули у борбама код села Челика на Карадагу и код села Ваксинца на Куманову

23. октобар 1912.

1. Светозар Стевановић из Разгојне
2. Стојан Станковић из Д. Стопања

3,4. и 5. новембар

1. Александар Мићић из Турековца
2. Велимир Петковић из Брестовца
3. Јоргач Илић из Кутлеша

17, 18. новембар
1. Претар Стојановић из Липовице
2. Ранђел Вељковић из Међе

Рањени
23.октобар
1. Драгутин Стојановић из Липовице

24. октобар
1. Милан Танић из Брестовца
2. Бошко Станковић из Винарца
3. Урош Сојилковић из Чекмина
4. Тодор Стефановић из Залужње
5. Михајло Илић из Градашнице
6. Алекса Ђорђевић, из Црковнице
7. Милан Пешић из Црковнице
8. Милан Симоновић из Црковнице
9. Драгутин Стевановић из Разгојне
10. Михајло Здравковић из Разгојне
11. Михајло Здравковић из Бабичког
12. Светозар Тодоровић из Бабичког
13. Светислав Николић из Д. Стопања
14. Милан Милковић из Биљанице
15. Милан Рамић, из Д. Бријања
16. Ђура Миленковић из Липовице
17. Александар Крстић из Богојевца
18. Танаско Миковић из Грабовнице
19. Петроније Ђукић из Грабовнице
20. Ранђел Марковић из Петровца
21. Милорад Петровић из Петровца
22. Гаврило Станисављевић из Петровца
23. Светозар Тодоровић из Шарлинца
24. Миливоје Благојевић из Шарлинца
25. Урош Павловић из Пуковца
26. Стојадин Митровић из Пуковца
27. Милорад Стаменковић из Д. Бријања
28. Стојан Стојановић из Богојевца
29. Петар Стојановић из Богојевца
30. Јосиф Стефановић из Печењевца
31. Ђорђе Стојановић из Драшковца

32. Љубомир Илић из Д. Стопања
33. Душан Вуковић из Чекмина
34. Христа Стојановић из Винарца
35. Младен Перић из Брестовца
36. Јордан Смиљковић из Залужња
37. Ђура Петковић из Брестовца
38. Прокоп Стојановић из Богојевца
39. Антанас Цекић из Богојевца
40. Милан Пешић из Д. Бријања
41. Трајко Митровић из Шарлинца

3, 4. и 5. новембар

1. Милан Николић из Г. Бријања
2. Благоје Стевановић из Јарсенова
3. Јанко Стојковић из Јарсенова
4. Аврам Јанковић из Јарсенова
5. Стојадин Цветковић из Разгојне
6. Милутин Благојевић из Лесковца
7. Светислав Димитријевић из Доњег Стопања
8. Петар Филиповић из Г. Стопања
9. Влајко Стојановић из Липовице
10. Петар Цветковић из Чекмина
11. Веселин Стојиљковић из Кутлеша
12. Петар Стојиљковић из Црковнице
13. Петар Крстић из Смрдана
14. Влајко Стојић из Шарлинца
15. Костадин Ђокић из Шарлинца
16. Милан Стојановић из Градашнице
17. Петар Миленковић из Смрдана

17. и 18. новембар

1. Веселин Николић из Липовице
2. Никола Милошевић из Доњег Стопања
3. Влајко Цветковић из Брестовца
4. Милан Јовић из Јарсенова
5. Петар Јовић из Кутлеша
6. Војислав Браневић из Рудара?
7. Периша Радосављевић из Рудара?
8. Данило Мировић из Шарлинца

9. Драгутин Цветковић из Печењевца
10. Витомир Миленковић из Д. Бријања
11. Владимир Цветковић из Г. Бријања
12. Јанча Јовић из Карађорђевца
13. Ставра Јанковић из Брестовца
14. Димитрије Анђелковић из Каштевара?
15. Драгутин Живковић из Пуковца
16. Стојан Михајловић из Богојевца
17. Димитрије Петровић из Кутлеша
18. Димитрије Митић из Кутлеша
19. Влајко Живковић из Винарца
20. Владо Цветановић из Брестовца
21. Милан Перић из Липовице
22. Стојан Младеновић из Дупљана
23. Васа Ђокић из Богојевца

У Првом балканском рату борци Лесковачке Мораве и Бабичке горе, као што смо напоменули, дали су велики допринос за ослобођење Старе Србије и Македоније. За заслуге у рату један број бораца је одликован, неки су добили веће војне чинове, а о њиховом јунаштву се доста причавало. Међутим, у овом рату Србија је имала и губитке који нису мали. Само на примеру села Печењевца може се сагледати како изгледају губици у II пуку I позива: од 65 мобилисаних, храбро су погинула 32, од артиљараца погинуо један, из II пука III позива погинуо је један, а из II пука II позива погинуло је 10, а међу њима и поручник Трајко Смиљковић.

У борбама које су вођене у Првом балканском рату многи појединци су се истицали својом умешношћу, а међу њима били су и поднаредник Драгутин П. Николић и поднаредник Драгутин М. Цветковић из Печењевца. О њима је записано: „Поднаредник митраљеског одељења 2.б. Драгутин П. Николић при пролазу преко Црне реке веома успешно је тукао бугарске ровове да се из њих нису смели помолити. У тродневним борбама код с. Сливице дејствовао је прецизно ватром, а при одбијању контранапада под најјачом артиљеријском ватром није напустио митраљез, већ је дејствујући наносио непријатељу губитке. Нарочито се истакао на коти 1212 у одбијању контранапада, када је био рањен“. А о Цветковићу је записано: Поднаредник 3.ч. 2.б. Драгутин М. Цветковић у борби код села Сливице јуришао је на непријатељске ровове испред којих је било жице. Поред пакленог дејства из непријатељских пушака, предходећи примером као десетар, успео је да се пробије кроз непријатељску ватру, принуди га на предају и продужи даље гоњење. Налетом са десетином допринео да чета

има преко сто заробљених бугарских војника не рачунајући расејане бугарске рањенике међу којима је био и један бугарски потпоручник".

На крају, можемо још једном истаћи да су борци Лесковачке Мораве и Бабичке горе дали велики допринос победи у Првом балканском рату и да су одужили дуг према домовини и остварили косовски завет за слободу Косова и Метохије.

Извори и литература

1. Архив Војноисторијског института, Боеоград
2. Јован Наумовић, Са гвозденим - Другим пешадијским пуком Књаз Михаилом, Београд 1912.
3. Мирко С. Добричанин, Топлички гвоздени пук Књаз Михаило, Београд, 2012.
4. Добросав Туровић, Јунаци Гвозденог пука, Лесковац, 1990.
5. Влаховић Т., Витезови Карађорђеве звезде, Београд 1990.

Summary

Hranislav A. Rakić

PARTICIPATION OF SOLDIERS FROM LESKOVAC MORAVA AND BABIČKA GORA AS TROOPS OF THE SECOND INFANTRY REGIMENT "KNJAZ MIHAILO" (PRINCE MIHAILO) IN THE FIRST BALKAN WAR, 1912.

The paper presents participation of soldiers from Leskovac Morava and Babička gora in the First Balkan War as troops of The Second Infantry Regiment "Knjaz Mihailo" (Prince Mihailo). It monitors the spirit and opinion of populaiton and troops related to the Liberation of Old Serbia, Raška., Skopje -Tetovo region, Kosovo and Metohija and Macedonia. It includes mobilization quotes recorded by Jovan Naumović, captain 1st class and commanding officer of battalion's First Infantry Regiment "Prince Michael", their arrival at the meeting point in Prokuplje, including their transit through more populous places to Gornji Vrtogaš, as their staging area. Combat operations of the regiment are not covered by the paper, it points out its composition to researchers - there were not just troops from Jablanica Pusta Reka, Toplica and Zaplanje, but the fighters from Leskovac Morava and Babička gora. We give "Excerpt from the list of losses of The Second Infantry Regiment "Knjaz Mihailo regiment" (Prince Mihailo) in the First Balkan War; the following contains data and the names of the wounded and dead from this area, including several fragments of biographies about foremost fighters of this regiment.

Љубодраг Поповић,
архивски саветник
Београд

УДК 338.1(497.11)"1912/1913"(093.2)

ПРИВРЕДА И ФИНАНСИЈЕ ЛЕСКОВЦА У 1912/13. ГОДИНИ

Почетних година прошлог века у Србији су се стекли услови за развој привреде прилагођене тадашњим потребама њеног становништва. Пораст становништва, а самим тим и увећана потрошња, као и промена начина живота, особито варошког становништва, унели су низ нових елемената у живот Србије. Један од њих био је и потреба за бројнијим и јефтинијим производима било које врсте.

Такав став је нужно захтевао, сем занатске, и индустријску производњу, а то је претпостављало, у добу технолошког преображаја, и – инвестиционa улагања. Интересовање домаћег и страног капитала за улагања, раније колебљивог, постало је све интензивније. Новчано тржиште, особито банкарског капитала, добијало је све већу улогу.

У српском друштву, особито у интелектуалним круговима, све више је преовладавало мишљење да се независност Србије, особито пред растућим империјализмом суседних држава, не може сачувати без економске самосталности.

Развој привреде у Србији био је тесно повезан са инвестицијама финансијских средстава домаћег и страног порекла. Капитал који је поседовао ужи слој имућних трговаца већ крајем XIX века довољно је снажан не само за инвестирање већ и за потискивање странаца, особито по питању извоза, односно увоза.

И испитивања која су у том смислу вршена од стране државе о власницима капитала који би могли да оснивају банке или да улажу своја новчана средства у развој привреде уопште – дала су позитивне резултате. У више градова, углавном у свим већим местима, показало се да има и таквих људи, особито трговаца, власника капитала, који су спремни на његово улагање. Оплођавање вредности у области производње, односно стварање вишка вредности уложеним капиталом, јесу законитости капиталистичке робне производње. Тако је и домаћи капитал у Србији, особито на размеђи векова, започео све веће своје учешће у производњи, особито у њеном делу – индустрији.

Оваква врста улагања, као организовано прикупљање новчаних средстава, намењених пре свега потребама националне привреде и стимулисању привредног развоја се, можемо рећи, споро развијала. Главну улогу у томе првобитно је предузела држава стварањем Управе фондова 1862. године. Средства овог фонда водила су порекло од разних јавних и државних фондова, чијим је уједињењем створена јака финансијска основа која је омогућила разне врсте кредитирања, па чак и гаранције приликом закључивања државних међународних зајмова.

Но, на томе се није стало. Постепеним улагањем створило се у Србији и приватно банкарство. Тако је до почетка осамдесетих година (1884) у Србији било седам банака са укупним капиталом од 2.300.000 динара.[1]

Сама пак држава ишла је даље. Она је 1883. године основала Народну банку. Задатак постављен њеним стварањем био је да се „јефтиним капиталима и добро уређеним кредитом трговина и радиност у Краљевини Србији унапреде". Што је и веома значајно, она је била формирана као акционарско друштво и са веома великом главницом за оно време, у износу од 20.000.000 динара у злату, и то је учињено домаћим капиталом.

Народна банка је својим деловањем вршила веома јак утицај на организовање домаћег новчаног тржишта. Она је, између осталог, имала и јак утицај на развој банкарског система у Србији. Тако, под њеним утицајем, у ово време, почиње брза експанзија банкарског система у Србији.

Тако је нпр. у Србији 1897. год. било 69 разних приватних новчаних завода са укупним уплаћеним капиталом од 17.868.332 динара и укупним обртом од 1.648.998,186 динара. Године 1906. овај број је порастао на 118 новчаних завода са капиталом од 23.917.000 динара. После балканских ратова дошло је до њиховог повећања, тако да се попео на 118. Њихов капитал је износио 51.193.000 динара.[2]

Ни варош Лесковац није остала по страни од ових збивања. По нашим сазнањима, добијеним после вршених истраживања, у њему је крајем XIX и почетком XX века било шест банкарских установа. Но, нажалост, услед разних недостатака, пре свега релевантних извора, до данас нисмо могли да прикупимо све податке о њима. И ово наше излагање, везано за период балканских ратова, један је покушај да оно о чему је сазнано изађе на светло дана, да не буде заборављено. Оно указује на трудољубивост народа овога краја, који ни ратна ситуација није омела да ради и напредује. Једноставно, желимо да покажемо да код предузимљивих људи, какви су Лесковчани, ни избијање ратних сукоба не представља препреку за плодоносан рад.

---

[1] Народна Банка, 1884-1934, Београд 1934, стр. 28.

[2] Никола Вучо: Развој индустрије у Србији у XIX веку; САНУ, посебна издања, књига DXXXIII, Одељење Историјских наука, књига 7, Београд 1951, стр. 30.

Лесковачка Привредна банка[3]

Лесковачки грађани: Јоца Станковић, индустријалац, Андол Дочић, гвожђар, Михајло К. Муминski, трговац, Град. М. Ђуровић, адвокат, Жив. Д. Обреновић, књижар, Лазар Тодоровић, економ, Ђорђе Ј. Цекић, трг., и Милан Т. Митић-Крњић, сакупили су се јануара 1911. год. на оснивачком Збору и решили да у циљу јачања трговине и привредног кредита оснују у Лесковцу „Лесковачку Привредну Банку“. (Чл. 1. Статута)

Лесковачка привредна банка била је акционарско друштво, основано на основу Закона о акционарским друштвима (Чл. 2. Статута).

Капитал банчин одређује се у пет стотина хиљада динара (500.000) у сребру, подељен у пет хиљада акција од по 100 динара. (Чл. 6. Статута)

Статутом је одређено да ће Банка вршити банкарске, комисионарске, трговинске, предузимачке и индустријске послове, а поглавито:

1) Куповаће и експортовати за туђ рачун све земаљске производе и другу робу у опште свих врста;

2) Примаће у комисион сваковрсну робу и даваће на њ предујам;

3) Примаће заступништва страних фирми за куповину и продају сваковрсне робе;

4) Посредоваће у куповинама, закупима и продајама свих врсти;

5) Примаће новац на штедњу почев од један динар па на више;

6) Примаће разне депозите на чување;

7) Есконтоваће и реесконтоваће менице које не гласе на мању суму од 30 динара, и на дужи рок од три месеца, и које су снабдевене на најмање два сигурна подписа;

8) Даваће зајмове на државне папире, адиђаре, брилијанте, златне и сребрне ствари и остале хартије од вредности;

9) Посредоваће и учествоваће у оснивању на разграњавању и извршењу индустријских и грађевинских предузећа било за свој рачун или у заједници са којим другим заводом; и

10) Вршиће наплате и исплате за туђ рачун.

По свима својим пословима, Банка не сме наплаћивати већи интерес, него што је законом предвиђено, рачунајући у суми тога интереса и све остале трошкове и наплате, као: обрачун, писарину, чуварину итд. Ако би Банка поступила противно овоме, Министар Народне Привреде одузеће јој повластице предвиђене чланом 81. ових правила, а у поновном случају, тражиће судским путем ликвидацију Банке. (Чл. 18. Статута)

А Управни и надзорни одбор су имали да пропишу како ће се ови послови вршити. (Чл. 19. Статута)

---

[3] АС, МНП-Т бр. 83/914.

Извршавајући своје обавезе, Управни одбор је заказао II редовну годишњу скупштину за 28. април 1913. године.

Из списка пријављених акционара за ову скупштину, видимо да је њихов број 61. Они су поседовали, односно депоновали 1,367 акција које су им давале право на 302 гласа.

Пријављена су била следећа лица:

Тек. број	Име и презиме акционара	Депонов. акција	Право гласова
1	Тодор Н. Граочановић	9	3
2	Влада Дискић	6	2
3	Стеван Маринковић и син	10	3
4	Горча Живковић	6	2
5	Алекса Живковић	25	8
6	Василько Конић	6	2
7	Михаило К. Илић	150	10
8	Стојан М. Т. Костанић	55	10
9	Лазар Костанић	30	10
10	Антоније Костанић	18	6
11	Драгутин Стојковић	9	3
12	Ђорђе Антић	3	1
13	Милан Пешић	6	2
14	Моша и Арон Бр. Коен	10	3
15	Хојим Ђ. Карijo	6	2
16	Д. Ђукановић и Комп.	10	3
17	Лепосава Петковић	3	1
18	Ђорђе Ђ. Цекић	30	10
19	Тодор Ђ. Цекић	30	10
20	Јосиф Ђ. Цекић	30	10
21	Сатир Митровић	33	10
22	Христодор С. Митровић	14	4
23	Борисав С. Митровић	6	2
24	Прокоп Т. Живковић	10	3
25	Аврам Т. Аранђеловић	12	4
26	Чеда Тодоровић	20	6
27	Алекса М. Стојановић	30	10
28	Глигорије Ђ. Цекић	20	6

29	Јосиф М. Дискић	10	3
30	Василије Стаменковић	59	10
31	Светозар Јовановић	10	3
32	Костадин Тончић	66	10
33	Јован Митровић	20	6
34	Светозар Јовић	10	3
35	Душан Јовић	9	3
36	Светозар Ђорђевић	3	1
37	Аврам С. Коен	10	3
38	Василије Теокаревић	9	3
39	Лазар Аврамовић	5	1
40	Нисим Б. Арон	6	2
41	Јоца Станковић	173	10
42	Браћа Ђ. Миљковић	3	1
43	Костадин Дукић	96	10
44	Коста Стојановић	3	1
45	Ђорђе М. Ћосић	15	5
46	Димитрије Стојановић	5	1
47	Лазар Н. Тодоровић	22	7
48	Коста Цакић	30	10
49	Град М. Ђуровић	30	10
50	Прока Цакић - Бели	26	8
51	Андон Дочић	36	10
52	Душан Дочић	20	6
53	Роска Дочић	10	3
54	Наталија Дочић	10	3
55	Бранко Дочић	20	6
56	Јован Миљковић	12	4
57	Костадин Г. Кослајџић	6	2
58	Ђулисир Незировић	6	2
59	Ана Х. Копша	10	3
60	Деца Град Ђуровића	10	3
61	Милко Г. Ђуровић	10	3
Свега		1,367	302

Из евиденције која је вођена на сам дан скупштине види се да истој нису присуствовали сви пријављени. Одсутни су били: Тодор Граочановић (бр. 1), Влада Дискић (бр. 2), Стеван Маринковић и син (бр. 3), Василько Конић (бр. 6), Чеда Тодоровић (бр. 26), Аврам Коен (бр. 37), Лазар Аврамовић (бр. 39), Нисим Арон (бр. 40), Браћа Миљковић (бр. 42), Коста Стојановић (бр. 44), Димитрије Стојановић (бр. 46), њих 11-оро. Тиме је био умањен број акција, за 83, односно „право гласа“ за 25.

Иначе, ако погледамо бројчано акције, видимо да их двојица имају преко 100 (41, 7), четворица између 50 и 100 (43, 32, 30, 8), а са између 35 и 25 их је 9-оро (21, 48, 49, 27, 20, 19, 18, 9, 5). Овај број акција је и слика њиховог економског стања.

Извештај поднет скупштини је гласио:

„Извештај
Управног Одбора Лесковачке Привредне Банке
За другу редовну скупштину,
на дан 28. Априла 1913 год. о раду у 1912 години.

Господо Акционари,
Управном Одбору част је поднети вам извештај о раду Банке у 1912 години.

Из рачунског дела – који пред собом имате, и који ће се и прочитати, видећете господо акционари кретање банчиних послова, као и како су се били почели повољно развијати. Поред уплаћених 150.000 дин. главнице и Улози на Штедњу доста су утицали, те се Управа носила надом, да ће са повољнијим билансом изаћи пред вас.

Али, као што вам је познато, у Септембру месецу пр. год. затекло нас је мобилно стање па доцније и рат, те је од тада Банка прекинула сваки даљи рад. Зато се није могао постићи успех у пословима банке, какав би сигурно био без ратног времена – у редовним приликама. Али са ратним успесима наше храбре војске, треба да смо задовољни и за диференцију у банчиним пословима. – Велика Србија, створена ослобођењем и уједињењем наше браће до сада под Турцима, општа је и највећа добит, која премаша све друге могуће добити – односно надокнађује штету због застоја у пословима. Наше је тврдо убеђење, да ће се у будућности све богато надокнадити.

Из рачуна „Губитка и Добитка“ види се; да је по одбитку свију банчиних трошкова, отпису на Намештај, за Књиге и Хартију, и додације фондовима и тантијене, по чл. 73. бан. правила; - преостало чисте добити Дин. 9617,25.

Управни Одбор предлаже збору да се ова добит унесе у Особени Фонд Банчин. Даље, Управни Одбор предлаже збору измену Банчиних правила тако, да у место досадањих гласе као што ће збор чути и како је измену досадања Управа Банчина спремила. У дебати о изменама, збор ће чути разлоге који су руководили Управу, за предлог, да измену правила збору поднесе.

По члану 23 Банчиних правила иступају коцком из Управног Одбора г.г. Костадин Тончић и Костадин Дукић. Даље упражњено је место г. Христодора Тасића свештеника, који је на чланство у Управи поднео оставку. А после објаве збора у Српским Новинама, смрћу члана Управног Одбора Ђорђа Јовића остало је упражњено и његово место. Зато Управни Одбор сходно досадањим правилима предлаже Збору, да се сада попуне како места коцком изступивших тако и остала два.

По чл. 35. бан. правила из Надзорног Одбора иступају г. г. Алекса М. Стојановић и Коста Цакић – Северов. Према томе данашњи збор има да изабере и два члана за Надзорни Одбор.

На завршетку овога Извештаја Управни Одбор благодари г. г. акционарима на досадањем поклоњеноме поверењу, и моли Збор, да му изволи издати разрешницу за рад и рачуне у 1912 години.

Подпредседник *Председник Управног Одбора*
Ђ. Станковић с. р. *Ђор. Ђ. Цекић с. р.*
Чланови:
Михаило К. Илић с.р. Костадин Тончић с. р. Андон Дочић с. р. Костадин Дукић с. р. Стојан Н. Т. Катанић с. р. Сотир Митровић с. р.

Деловођа, *Председник збора,*
Душан Д. Јовић с. р. *Ђор. Ђ. Цекић с. р.*
Оверачи зборског записника:
Василије Теокаревић с. р.
Јосиф М. Дискић с. р.
Глигорије Ђ. Цекић с. р.“

А записник је оверио комесар Г. Министра Народне Прибреде суд. секретар Живко Ђ. Јовановић.

Скупштини је био поднет и:

„Извештај
Надзорног Одбора Лесковачке Привредне Банке
за другу редовну скупштину,
на дан 28. Априла 1913 год. о раду у 1912 години.

Господо Акционари,

Надзорни одбор по чл. 34. Банчиних правила, вршио је редовно преглед књига и послова Банчиних; прегледао је Благајну и портфељ Банчин, и увек је налазио: да су рачуни благајне, и остала имовина Банчина, били у потпуном и исправном стању; - као и да се рад Управног Одбора кретао у границама Банчиних правила.

Надзорни Одбор прегледао је рачун „Губитка и Добитка“ и рачун „Изравнања“, па пошто их је упоредио са књигама, нашао је: да су у свему тачни и исправни. С' тога предлаже збору:

1. Да изволи примити завршне рачуне Банчине за 1912 годину као тачне и исправне.

2. Да изволи усвојити предлог Управног Одбора за поделу чисте добити у Дин. 9.617,25;

3. Да изволите издати Управном и Надзорном Одбору разрешницу за рад и рачуне за минулу 1912 годину.

Најзад, Надзорни је Одбор проценио и предлог Управе за измену Банчиних правила па је и сам мишљења, да је потребно да се правила измене и допуне, као што је Управни Одбор спремио то да предложи збору; и као што ће збор чути. Зато и Надзорни Одбор предлаже збору да потребну измену правила Банчиних прими по предлогу Управног Одбора.

Председник Надзорног Одбора
Град. М. Ђуровић с. р.

Чланови:
Алекса М. Стојановић с. р. Лазар Н. Тодоровић с. р.“

Веродостојност овога оверила су иста лица: Председник збора, Деловођа збора, Оверачи зборског записника и Комесар.

ЛЕСКОВАЧКА КРЕДИТНА БАНКА

Истог месеца, јануара 1911. године, одржан је Оснивачки збор и друге лесковачке банке.

Група грађана Лесковца коју су чинили Бора Н. Поповић, адвокат; и трговци: Благоје М. Поповић, Тодор Ј. Влајчић, Светозар Цветковић, Мијајло Цекић, Андреја П. Тасић, Јордан А. Живковић, Прока Недељковић, основала је „Лесковачку Кредитну Банку“. Њима се том приликом придружио и акционар „Лесковачке Привредне Банке“ Милан Т. Митић – Крњић, трговац.[4]

Основана у циљу бржег и лакшег и јефтинијег набављања и промета земаљских и трговачких производа уопште, Банка је имала сасвим други

[4] АС, МНП-Т бр. 4248/913.

циљ у пословању. А он је био ојачање трговине и трговачких кредита у Лесковцу и околини. (Чл. 1 Статута).

Рад Банци је био одобрен 1. маја 1911. год, а она је започела са радом 1. августа исте, 1911. год.

Лесковачка Кредитна Банка била је акционарско друштво основано на основу Закона о акционарским друштвима, а ради вршења оних послова наведених у чл. 1. (Чл. 2 Статута)

Банчина главница износила је двеста педесет хиљада (250.000) динара у сребру, подељених на 2.500 акција по 100 динара. (Чл. 5 Статута)

Акционари, према броју својих акција, имали су сразмерно учешће у друштвеној имовини, као и сходно томе, сразмерно учешће у чистој добити која се покаже по склопљеном годишњем билансу. (Чл. 12 Статута)

Банци је био задатак да удруженим капиталом и снагом створи велики трговачки магацин за смештај трговачке робе сваке врсте ради продаје на више у циљу бржег, бољег и јефтинијег снабдевања, и смештај земаљских производа и сировина ради експортовања у циљу прерађивања, а кредитирањем, давањем зајмова и робе по овим правилима допринесе ојачању трговине, индустрије и уопште привредног кредита.

Да би остварила овај циљ, Банка је имала да обавља следеће послове:

- отвориће магацин за смештај разноврсне трговачке робе ради снабдевања малопродаваца, као и за смештај овоземаљских производа и сировина;
- у циљу извоза за свој и туђ рачун примаће у комисион сваковрсну робу;
- посредоваће и учествоваће у трговачким, банкарским и индустријским пословима како овоземаљских и иностраних фирми, тако и за свој рачун. (Чл. 13 Статута)

Осим овога, примаће новац на штедњу, почев од 0,50 дин. па навише, оставе и аманете за чување, даваће зајмове и робу на државне папире, и уопште на хартије и ствари од вредности, вршиће наплате и исплате за туђ рачун, отварати текуће рачуне и робу давати на кредит са сигурном подлогом. (исти, чл. 13 Статута)

Извршавајући своје обавезе, Банка је заказала II редовну годишњу скупштину за 29. септембар 1913. године.

Из списка депонованих акција видимо да број акционара износи 56. Они су поседовали 1.410 акција које су им давале право на 433 гласа.

Списак

Депонованих акција код Лесковачке кредитне банке

за II редовну годишњу скупштину која ће се држати на дан 29. Септембра 1913 г.

Тек. број	Име и презиме акционара	Депонов. акција	Право гласова
1	Атанасије А. Тасић	30	10
2	Вера А. Тасић	32	10
3	Бора А. Тасић	12	4
4	Влада А. Тасић	9	3
5	Светозар Цветковић	30	10
6	Ђока Кост. Станковића	10	3
7	Костадин Станковић	30	10
8	Савета Кост. Станковића М. Јекић	30	10
9	Милан Станојевић	40	10
10	Лепосава М. Станојевић	30	10
11	Живко М. Станојевић	10	3
12	Димитрије М. Станојевић	10	3
13	Никола М. Станојевић	4	1
14	Ђорђе Станојевић	15	5
15	Глигорије С. Стојановић	40	10
16	Александра Г. Стојановић	50	10
17	Благоје Г. Стојановић	30	10
18	Радмила Г. Стојановић	17	5
19	Стојан Г. Станковић	10	3
20	Јован Гребенаровић	30	10
21	Младен Стојановић	40	10
22	Андреја П. Тасић	30	10
23	Наталија Тасић	30	10
24	Стеван Тасић	40	10
25	Даница Тасић	30	10
26	Косара Тасић	30	10
27	Зора Тасић	30	10
28	Радулка Тасић	31	10
29	Донка Тасић	9	3
30	Јордан Живковић	20	6
31	Спира Коцић	10	3
32	Милан Марић	6	2

33	Глигорије Јоргаћевић	30	10
34	Љубица Јоргаћевић	30	10
35	Даринка Јоргаћевић	30	10
36	Десанка Јоргаћевић	30	10
37	Милутин Јоргаћевић	30	10
38	Миодраг Јоргаћевић	10	3
39	Спира Цветановић	6	2
40	Милан Т. Митић	40	10
41	Јулка М. Митић	40	10
42	Ђорђе Митић	30	10
43	Тодор Т. Митић	30	10
44	Милан Јовановић	28	9
45	Тодор Влајчић	30	10
46	Јулка Т. Влајчић	31	10
47	Димитрије Т. Влајчића	16	5
48	Милан Влајчић	30	10
49	Мика М. Влајчић	10	3
50	Јован Влајчић	30	10
51	Петар Влајчић	30	10
52	Видоје Т. Влајчић	40	10
53	Тодор Д. Живковић	10	3
54	Љубомир Х. Костић	30	10
55	Јордан Живковић	24	8
56	Лепосава Ј. Живковић	20	6
Свега		1410	433

Из списка дошавших акционара сачињеног на дан 29. септембра 1913. год. видимо да један добар број њих није истој био присутан (19). Скуп се одликује и још једном чињеницом: један број њих био је „присутан“ преко заступника. Тако је од 37 акционара своје заступнике имало њих 29.

За разлику од претходне банке, акције у овој биле су породично распоређене: Тасић (342); Стојановић (177); Јоргаћевић (166); Влајчић (130); Митић (110); Станковић (70); Јовановић – Доскић (58), и породица Ђорђа Станојевића (45). И овде је број акција био слика економског стања њихових власника.

У „Записнику Збора“, констатовано је да њему председава председник Лесковачке кредитне банке г. Глигорије С. Стојановић а да је за записничара изабран г. Пера Јагеровић.

Из даљег текста у „Записнику“ сазнајемо:

„Председник саопштава да је по чл. 52. банчиних правила потребно да буде заступљено 1/4 акција, да би се скупштина могла одржати а са спискова се види да је за овај збор депоновано 1410 акција са правом гласа 433 а дошло је 1098 хиљаду деведесет осам акција 340 триста тридесет гласова.

Према овоме збор може пуноважно решавати.

Председник је представио скупштини Комесара Г. Министра Народне Привреде Господ. Братислава Ђеслончевића судског писара овд. првостепеног суда.

I т. д. р. Председник предлаже а скупштина усваја да деловођа буде Госп. Пера Јагеровић, и три бројача гласова Г. Милан Јовановић, Атанасије А. Тасић, Глигорије Јоргаћевић а за оверач записнике Г. Андреја П. Тасић, Костадин Т. Станковић и Милан Кркић.

II т. д. р. Читање Извештаја Управног и Надзорног Одбора са билансом.

Извештај

Управног Одбора Лесковачке Кредитне Банке поднет II редовном збору акционара на дан 29-IX-913

Господо акционари!

Управа Лесковачке Кредитне Банке сматра за пријатну дужност, да Вам приликом овогодишњег састанка изнесе Кретање наше Банке за минулу 1912 год. по пропису чл. 56 закона о акционарским друштвима и чл. 40 банчиних правила које изволите саслушати.

Управни одбор одржао је у прошлој години 38 седница на којима је доносио важна решења о правцу и раду Банке.

Као што се види из поднесеног биланса наша установа узела је кораке у трговини са успехом, но поред свог напора није могла већи полет показати; у најбољем времену у сезони трговине оглашена је мобилизација, следствено да је одједном сваки посао стао, а и сви чланови управног и надзорног одбора су војни обвезници, те су морали отићи у своје команде, од њих не остаде ни банчино особље јер благајник оде у своју чету, а књиговођа на рад у овдашњу гл. вој. станицу, тако да не беше никог, који би се банчиним пословима занимао и колико толико их унапређивао.

Као што су 1912 г. од мобилизације до свршетка године банчини послови услед нередовног стања готово сасвим стали, тако ће Банка претрпити и у 1913 г; јер већ 9 месеци трају војне трзавице, те нисмо у

могућности снабдевати се робом, која нам је потребна, и изгледи су да ни ова година неће показати онаки успех, каквом би се са правом могли надати.

Стање Кретања у промету било је следеће:

Благајна је примила	*Дин. 940897,59*
Благајна је издала	*Дин. 939391,40*
Остало је готовине у каси 31/XII/912	*Дин. 1506,10*
Целокупан промет био је	*Дин. 4047054,94*
Целокупна актива износи	*Дин. 954658,07*
Целокупна пасива износи	*Дин. 942204,60*
Чиста добит	*Дин. 12453,47*
Целокупни приходи износе	*Дин. 32318,29*
Целокупни расходи износе	*Дин. 19864,52*
Остаје као добит	*Дин. 12453,47*

Предлажемо:

да се у смислу чл. 69. наших правила	
додели резервн. фонду 5%	*633,77*
на отпис куће 2%	*319,70*
Награда Упр. и Надз. Одбору	*1500,00*
На расположење акционара	*10000,00*
Свега	*Дин. 12453,47*

Управа моли збор да овај предлог усвоји.

Према изменама наших правила на ванредној скупштини од 15-VIII. 912 г. која су потврђена од стране Г. Министра Народне Привреде 17. о. м. и то по члану 16. и 28. има се поново бирати Управни и Надзорни одбор.

За Управни Одбор 7 чланова, а за Надзорни Одбор 3 члана. Од изабрати чланова Управног Одбора збор бира Председника Управ. Одбора на три год.

Управа моли збор да предлог о подели чисте добити усвоји, а по одобрењу прочитаног Вам извештаја и одобреног рада Управног Одбора, да нам изда разрешницу на рад и рачуне за 1912 год.

Извештај

Надзорног Одбора Лесковачке Кредитне Банке поднесен на II редовном збору акционара, на дан 29-IX-913.

Господо акционари!

На основу члана 49 закона о акционарским друштвима и чл. 33 друштвених правила вршећи поверену нам дужност, ми Вас извештавамо, да су сви послови које је Управни Одбор у 1912 г. предузимао, вршени тачно и исправно, књиге су тачно и уредно вођене, а прочитани Вам рачуни одговарају потпуно правом стању друштвене имовине.

Према томе част нам је умолити Вас и предложити Вам, да усвојите прочитани Банчин биланс, Рачун Изравн и Рачун Губитка и Добитка као исправне, а тако исто да усвојите и предлог Управног Одбора о подели чисте добити у 1912 год.

Према поднетом извештају, част нам је умолити Вас, да изволите издати разрешницу како Управном, тако и Надзорном Одбору, за рад и рачуне у 1912 год.

29-IX-913. *Председник*
Лесковац *Василидин Тећинковић*
Чланови
Љуба Х. Костић
Тодор Живковић

Прочитан извештај Управног и Надзорног Одбора са билансом, скупштина је примила једногласно.

Председник Збора предлаже да се чиста добит од Дин. 10.000,00 остави фонду за одпис куће.

Скупштина једногласно овај предлог одбија и тражи да се добит подели по акцијама, што је и усвојено једногласно.

III т. д. р. Давање разрешнице Управ. и Надзорн. Одбору, које Председник износи на решавање збору.

Збор једногласно даје разрешницу Управном и Надзорном Одбору за 1912 год.

IV О предлогу акционара по чл. 49. наши правила није било ништа нити се који јавио за реч.

V Избор чланова Управног и Надзорног одбора у смислу чл. 16 и 28. банчини правила и избор Председника Управн. Одбора.

Пређило се на избор Управног Одбора у који је једногласно изабрани Г. Глигорије С. Стојановић, Глигорије Јоргаћевић, Андреја П. Тасић, Милан Митић, Атанације А. Тасић, Тодор Влајчић и Милан Станојевић.

Затим се прешло на избор чланова Надзорног Одбора у који су изабрани Г. Костадин Т. Станковић, Тодор Д. Живковић, и Љубомир Х. Костић једногласно.

Према члану 16. банч. прав. бира се Председник Управног Одбора на три године.

Збор бира за Председника Управног Одбора акционаром Госп. Глигорија С. Стојановића.

Пошто је дневни ред овим исцрпен то Г. Председник закључује збор и захфаљује збору на учешћу.

Деловођа *Председник збора*
Пера Јагеровић *Г. С. Стојановић с. р.“*

Трећи редовни збор акционара одржан је 23. фебруара 1914. год.[5]

Из Записника вођеног на том Збору сазнајемо:

„Господ. Председник констатује да је довољан број депоновани акција и представља збору Комесара Господ. Мин. Нар. Привр. Госп. Вој. Протића.

Председава Председник Лесковачке Кредитне Банке Г. Глигорије С. Стојановић а бележи Г. Пера Јагеровић књиговођа исте Банке.

Депоновано је за овај збор 1636 акција са право гласа 478 – а дошли су 45 акционара са 1310 акција са 363 гласа, према овоме збор може пуноважно рад отпочети.

1. т: Председник предлаже а скупштина усваја да деловођа буде Пера Јагеровић књиговођа за бројаче гласова Г. Прока Митић, Јордан Живковић, Тодор Крњић, а за потписнике записника Ђока Х. Танчић, Михаило Цекић и Никола Кржалић.

2. т. дневног реда: Читање Извештаја Управног и Надзорног Одбора о раду и рачунима у 1913 год. са билансом и предлогом о подели чисте добити. Скупштина је једногласно усвојила. А они су гласили:

Извештај

Управног Одбора Лесковачке Кредитне Банке поднет III редовном збору акционара на дан 23 фебруара 1914 год.

Господо акционари!

Управа Лесковачке Кредитне Банке, сматра за пријатну дужност, да Вам приликом овогодишњег састанка изнесе Кретање наше Банке за минулу 1913 год. по пропису чл. 56 закона о акционарским друштвима, и чл. 40 банчиних правила, који изволите саслушати.

Управни одбор одржао је у прошлој години 10 седница од који су 3 били заједнички са оним члановима који су били присутни из Управног и надзорног одбора или на одсуству пошто су сви били војни обвезници, на којима је доносила решења односећи се на правац и рад Банке.

Као што се види из поднесеног биланса наша установа узела је учешћа у трговини у прошлој години са успехом но поред свог напора није могла већи успех показати, једно због нередовног стања у земљи, због

[5] АС, МНП-Т бр. 1345/1914.

ког су чланови Управног и Надзорног Одбора а и сам Председник у прошлој 1913 год. били на војној дужности, тако да највећи део године нису били у могућности, да се посвете раду банчином, друго због неуредности и немања превозни средстава, тако да се како у промету, као у набављању и мињању робе, тако и у новчаним срествима показала доста велика оскудица.

Но поред свег тога наша Банка радећи са робним одељењем, могла је да одговара својим дужностима, да је у минулој години коначно исплатила своје имање, чија вредност по гласу биланса износи Дин. 31.807,15, и показала знатан успех у тој грани рада, јер се показује као зарада на роби Дин. 10.185,77 а имајући у виду напред наведене околности успех се не може негирати.

У целом овоме раду Управа се трудила да задовољи како са солидном ценом тако и са робом одличног квалитета своје купце, да јој је рад у томе правцу и за будуће осигуран.

Поједини артикли који су највише тражени јесу: Пиринач разне врсте, Прстењаче свилене, мерсерезе, памучне, Зејтин граки, авлонски и амерички Катон винтер Унион, Конац шиваћи, Памук упреден, Кафа, Суво Грожђе, Есенција, Разне Боје, Галица, Петролеум, Со, Шећер, Шпиритус, и. т. д. Сви овде наведени артикли куповани су од првих светских кућа у Трсту, Милану, Браили, Бечу, Солуну и. т. д. тако да је наша Банка са појединим светским тржиштима у сталној вези, што нам даје могућности, да робу из првих руку набављамо и продајемо.

Поред горе наведеног рада наша Банка помагала је и пољопривреду, са увиђањем пољопривредних справа, као што су плугови R. Jack звани „саковци" и омогућила је да и најсиромашнији пољопривредник уз солидне услове може доћи до њих, и тиме рационалније своје имање обделавати.

Ресумирајући горње, Управа се трудила у прошлој години да помаже трговину набављањем добре робе, пољопривреду добрим оруђем.

Што се општег Банчиног рада тиче, слободни смо следеће поднети Вам:

Банчин Промет у 913 г. био је	*Дин. 3472518,72*
Благајна је примила у год. 1913	*Дин. 318213,71*
Благајна је издала у год. 1913	*Дин. 308657,76*
Остало је као готовина	*Дин. 9555,95*
Целокупна имовина без отписа намештаја и канцеларијског материала	*Дин. 950365,94*
Целокупни дуг без дотација резервном фонду и фонду за отпис куће	*Дин. 941590,08*

Салдо *Дин. 17775,86*

Целокупни приходи *Дин. 39448,14*
Целокупни расходи *Дин. 21672,28*

Чиста добит *Дин. 17775,86*

Предлажемо:
да се у смислу чл. 69 наши правила
додели 5%резервном фонду *888,79*
2% фонду на отпис куће *337,74*
10% од Намештаја *109,34*
10% од Канцелар. Материала 125,95
Награда Председнику Управном и Надзорном Одбору 3814,04
Чиста добит на расположење акционара 12500,00

Свега *Дин. 17775,86.*

Управа моли збор да овај предлог усвоји.
У смислу чл. 17ог банчини правила иступају 2 члана управног одбора Г. Андреја П. Тасић и Милан Крњић чија места изволите попунити.

Управа моли збор да предлог о подели чисте добити усвоји, а по одобрењу прочитаног Вам извештаја и одобреног рада управног одбора, да нам издате резрешницу за рад и рачуне у 1913 г.

3. т: Збор једногласно даје разрешницу Управном и Надзорном Одбору за рад и рачуне у 1913 год.

т. 4: Питање о буџету за 1914 г. од стране збора једногласно усвојен.

т. 5. дневног реда: решавање о предлозима акционара по чл. 49 банчиних правила, није се нико јавио нит је поднео предлог.

т. 6: Избор 2 члана Управног и 1 члана Надзорног одбора. Г. Григорије Стојановић предлаже у управни одбор Г. Андрејy П. Тасића и Г. Милана Крњића а за Надзорни одбор Тодора Д. Живковића. Који предлог скупштина једногласно усваја.

Пошто је са овим дневни ред исцрпен, то Г. Председник закључује збор и захфаљује се члановима на одзиву.

Збор је закључен у 10¼ сати пр. п.“

И на крају, на основу података до којих смо у досадашњим истраживањима дошли, обе Банке пословале су до економске кризе у Југославији 1931. године.

Слике

ЛЕСКОВАЧКА ПРИВРЕДНА БАНКА

основана 10. Маја 1911. год.

II

ГОДИШЊИ ЗАКЉУЧНИ РАЧУНИ

За 1912. годину.

ЛЕСКОВАЦ
Књижара и Штампарија Ж. Д. Обреновића
1913.

Слика 1

ЛЕСКОВАЧКА ПРИВРЕДНА БАНКА

Слика 2

Рачун Губитка и Добитка на дан 31. Децембра 1912. год.

ГУБИТАК				ДОБИТАК			
КАМАТА				КАМАТА			
Од улога на штедњу у сребру	2789	40		по меницама у сребру	1619	10	
„ „ „ „ „ злату	2195	05		„ „ „ злату	839	270	
по текућим рачунима у сребру	154	45		„ залогама у сребру	28	115	
„ „ „ у злату	3827	45	8966 35	„ „ „ злату	211	25	
ТРОШКОВИ				на задоцнење	5	90	2508 610
Плата	3197	—		ПРИХОДИ			
Награда члан. Упр. и Надз. Одб.	2247	—		од провизије	316	25	
Станарина	513	30		„ писарине	972	—	
Државна пореза	630	—		„ златника ажије	86	10	1374 35
Трошкови, огрев, осв. канц. трош. и т. д.	1007	35	7594 65	ПРЕНОС ДОБИТКА из 1911. год.			2075 60
ОТПИСИ							
10% од Намештаја и прибора	311	05					
10% „ Књига и Хартија	77	15	388 20				
ОДЧИСТЕ ДОБ. Дин. 11586·85 прип.							
5 % Резерв. фонду I-ог кола	579	30					
5 % Фонду за куп. Бан. куће	579	30					
2 % „ сумњивих потраж.	231	70					
5 % Тантиј. Упр. и Надз. Одб.	579	30	1969 60				
Добит збору на расположење			9617 25				
			28536 05				28536 05

Рачун Изравнања на дан 31. Децембра 1912. год.

АКТИВА			ПАСИВА		
Акције		500000 —	Главница		500000 —
Акционари		99889 —	Привремене акције I-ог кола		250000 —
Благајна у сребу	632 45		Резервни фонд I-ог кола	1561 35	
„ „ злату	2367 5	869 20	Фонд за куповину Банчине куће	697 25	
Менице у портфељу	188961 —		Фонд сумњивих потраживања	278 90	2537 50
„ „ депо-у	78650 —	267611	Улог на штедњу у сребру	37737 65	
„ Протествоване	20845 —		„ „ „ „ злату	32103 75	69841 40
„ код Суда за наплату	720 —	289176 —	Текући рачун у сребру	149 45	
Зајмови на залоге		5260 —	„ „ „ злату	65025 05	65174 50
Преносна камата ненаплаћена	21565	5102 25	Разне особе		5664 —
Менице за наплату		528 05	Депозит		13 —
Намештај и прибор		2799 60	Порез на камату од Улога на Штедњу		535 55
Књиге и Хартије		694 55	Пошиљачи меница за наплату		528 05
Протест		117 —	Полагачи кауција		29140 —
Судска такса		54 90	„ меничних обезбеда		1200 —
Кауције		29140 —	Менични пријем		40000 —
Меничне Обезбеде		1200 —	Тантијема Управном и Надз. Одбору		579 30
Депоноване менице		40000 —	Добит збору на расположење		9617 25
		974830 55			974830 55

У Лесковцу 31 Децембра 1912. год.

Књиговођа
Стев. Г. Јелић с. р.

Подпредседник
Јоца Станковић с. р.

Председник Упр. Одбора
Бор. Ј. Цекић с. р.

Чланови Управног Одбора:

Михаило К. Илић с. р. *Сотир Митровић* с. р. *Андон Дочић* с. р. *Костадин Тончић* с. р.
Стојан Х. Т. Катанић с. р. *Костадин Дукић* с. р.

Надзорни Одбор прегледао је ове рачуне Рачун „Губитка и Добитка" и Рачун „Изравнања" сравнио их са свима књигама, и наша да су у свему тачни и исправни, те их као такове и потврђује.

Чланови Надзорног Одбора:

Алекса М Стојановић с. р. *Василије Стаменковић* с. р. *Коста Цакић-Северов* с. р. *Лазар Н. Тодоровић* с. р.

Председник Надзор. Одбора
Гаја М. Стојковић с. р.

Да је овај питомани биланс веран свеме оригиналу јамчи.
Лесковачка Трговачка Банка
Члан управе,
Ј. Станковић
Председ
Бор Ц

Слика 3

ЛЕСКОВАЧКА КРЕДИТНА БАНКА

Основана 1 Августа 1911 год.

РАЧУН ИЗРАВНАЊА

И

РАЧУН ДОБИТКА И ГУБИТКА

АРХИВ НР СРБИЈЕ БЕОГРАД

За 1912 год.

Подносен II редовном збору акционара на дан 29 септембра 1912 год.

ЛЕСКОВАЦ
Књижара и Штампарија Ж. Д. Обреновића
1913

Слика 4

ЛЕСКОВАЧКА КРЕДИТНА БАНКА

РАЧУН ИЗРАВНАЊА

НА ДАН 31. ДЕЦЕМБРА 1912. ГОД.

ИМОВИНА.			ДУГ.		
РН. АКЦИЈА		250000	ГЛАВНИЦА		250000 —
„ АКЦИОНАРА		89417	ПРИВРЕМЕНЕ АКЦИЈЕ		250000
„ БЛАГАЈНЕ;			ФОНДОВИ		
у сребру	1126 10		резервни	1316 13	
„ злату	380 —	1506 10	за отпис куће	3784 40	5100 53
ЛИСНИЦА:			УЛОЗИ НА ШТЕДЊУ		
меница у сребру	60758 20		у сребру	2541 75	
„ у злату	7985 —		у злату	4857 88	30271 63
„ у депоу	103157 35		ТЕКУЋИ РАЧУНИ		127262 88
„ у протесту	14910 —		ОстављачиОстава по Тек. Рач.		223250
„ код суда	760 —	187570 55	„ ЗА РОБУ		22006 10
РОБА:		66092 21	ПОЛАГАЧИ КАУЦИЈЕ		22020 —
ТЕКУЋИ РАЧУНИ:			РАЗНЕ ОСОБЕ		13051 25
у сребру	45287 55		ДРЖАВНОГ ПРОЦЕНТА СРЕБРА	146 93	
у злату	9556 06	54843 61	„ ЗЛАТА	48 75	195 68
ЗАЈМОВИ НА ЗАЛОГЕ у сребру		535 —	Награда Управном и Надзорном одб.		1500 —
НЕПОКРЕТНОСТ		31597 60	Чиста Добит на располож. акционара		10000 —
КАУЦИЈЕ		22020 —			
ОСТАВЕ ЗА РОБУ		22006 10			
ОСТАВЕ ПО ТЕК. РАЧ.		223250 —			
НЕНАПЛАЋЕНЕ КАМАТЕ.		3821 80			
НАМЕШТАЈ.	984 95				
10 % отпис	98 49	886 46			
КАНЦЕЛАРИСКИ МАТЕРИЈАЛ	1235 15				
10 % отпис	123 51	1111 64			
		954658 07			954658 07

Слика 5

Слика 6

РАЧУН ДОБИТКА И ГУБИТКА

НА ДАН 31 ДЕЦЕМБРА 1912 ГОД.

РАСКОД			ПРИХОД		
КАМАТА НА УЛОГЕ СРЕБРА	1743 03		КАМАТА МЕНИЦА СРЕБРА	16140 70	
„ „ „ ЗЛАТА	809 68	2552 71	„ „ ЗЛАТА	1903 50	18044 20
„ „ НА ТЕК. РАЧУНЕ		9135 61	„ НА ЗАЛОГЕ СРЕБРА		51 85
ПЛАТЕ		4411 50	КАЗНЕ		49 40
ОГРЕВ. ОСВЕТЛ. и СТАНАРИНА		394 25	ЗАРАДА НА РОБИ		7871 12
ТРОШКОВИ		1295 10	ПРИХОД ОД НЕПОКРЕТНОСТИ		1147 —
„ РОБНОГ ОДЕЛЕЊА		460 75	ПИСАРИНА		747 —
ПОРЕЗА и ТАКСЕ		1161 37	ПРОВИЗИЈА		111 10
АЖИЈА		228 53	КАМАТЕ ПО ТЕК РАЧ.		4012 62
ОТПИСИ			РАЗНИ ПРИХОДИ		284 —
од намештаја	98 49				
„ канцел. матер.	123 51	222 00			
ЧИСТ ДОБИТАК 12453·47					
5 % резервном фонду	633 77				
2 % за отпис куће	319 70				
Награда управном и надзорном одбору	1500 —				
Чиста добит на расположењу акционара	10000 —	12453 47			
		32318 29			32318 29

Књиговођа
Пера Јагеровић с. р.

31 Децембра 1912 год.

Предс. Упр. Одб.
Г. С. Стојановић с. р

Чланови Управног Одбора

Глигорије Јоргићевић с. р. *Атанасије А. Тасић* с. р. *Андреја П. Тасић* с. р. *Милан Крњић* с. р. *Тодор Влајчић* с. р. *Милан Станојевић* с. р.

Надзорни Одбор прегледао је рач. Изравнања као и рачун Губитка и Добитка сравнио га са главним и споредним књигама упоредио са инвентаром и нашао све даје тачно и исправно.

Чланови Надзорног Одбора: 31 Децембра 1912 год.

Тодор Живковић с. р. *Љубомир Х·Костић* с. р.

Председник надзорног одбора
Костадин Т. Станковић с. р.

Summary

Ljubodrag Popović

ECONOMY AND FINANCE OF LESKOVAC (1912 - 1913)

The residents of Leskovac area is well known for their constant and earnest effort to accomplish what is undertaken. War, or any other war occassions could not change their virtue. The author specified the documents he dicovered during his researches. It confirms what is known about the residents of Leskovac : hard work and diligence establish good working results. The presented is only a part of working result achieved by other financial institutions - banks: transport, craft shops and savings bank.

Владимир Петковић
историчар, Лесковац

УДК 355.48(495)“1912/1913“
94(495)“18“

ГРЧКЕ РАТНЕ ОПЕРАЦИЈЕ У ПРВОМ БАЛКАНСКОМ РАТУ

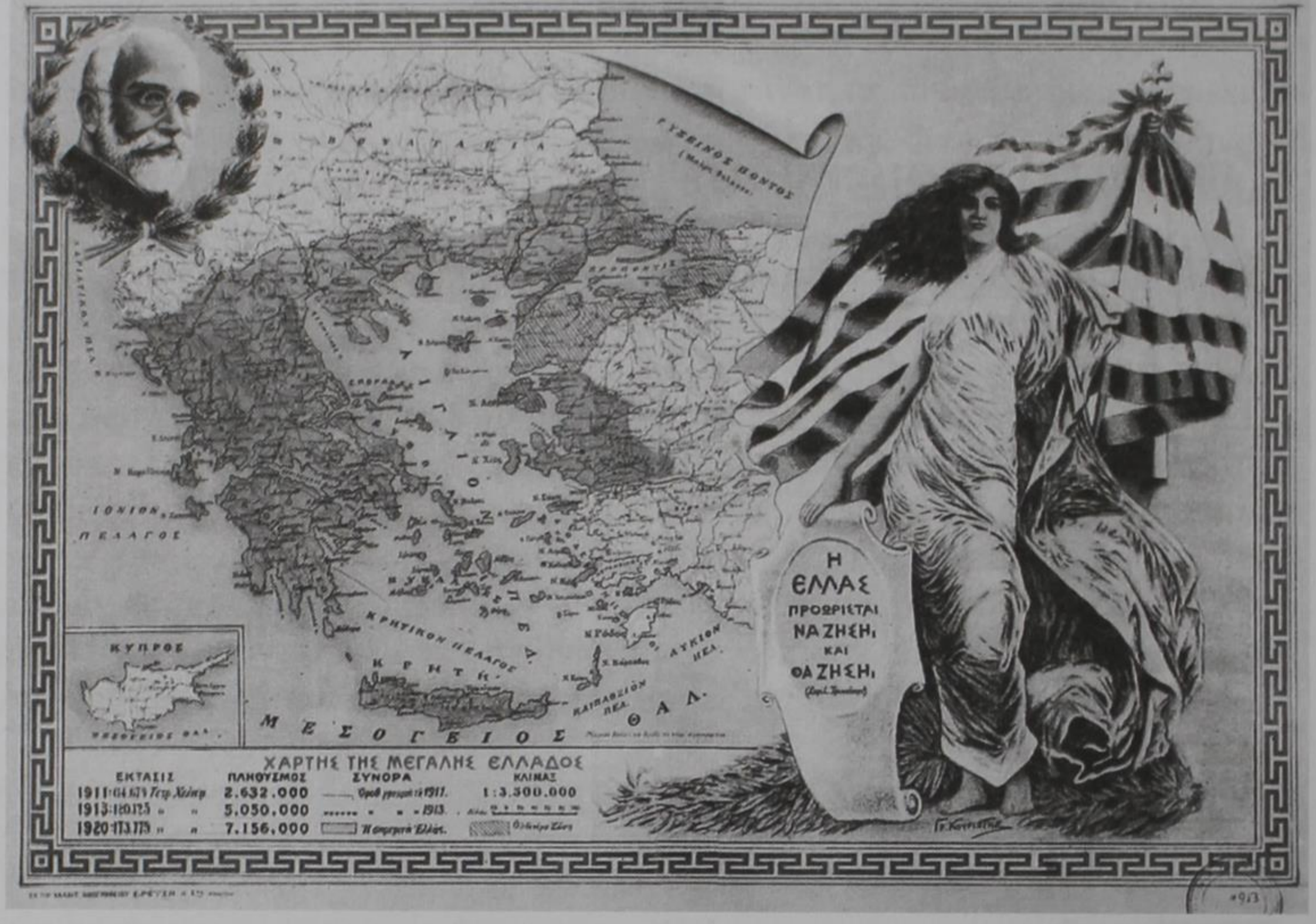
АПСТРАКТ: У раду су приказане војне операције Грчке у Првом балканском рату. Безвлашће, анархија, убиства и прогони православних хришћана били су честа слика у европском делу Османског царства, током XIX века. Како би се ослободили такве тираније, балкански народи су се удружили и 1912. г. створили Балкански савез који ће поразити Османску империју. Грчка је, свакако, дала велики допринос победи овог савеза, а њена морнарица је дала немерљив допринос у победи савезника на мору. Одређени део рада посвећен је борби у Македонији и њеним најважнијим учесницима, од којих су многи одиграли значајну улогу у Првом балканском рату и допринели да се највећи део грчког народа нађе под једном државом.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Грчка, Османско царство, Македонија, Епир, Први балкански рат, Солун, војне операције, фронт.

Прва балканска држава у XIX веку која је изборила независност од Османског царства била је Грчка. Иако грчки народ није покренуо први револуционарни талас на Балкану, он је 1830. године, пре свега захваљујући повећаном интересовању великих сила, први изборио независност и ограничен суверенитет. Од чувене и велике Грчке из доба антике и средњег века остале су само рушевине и симболи некадашње политичке и културне моћи. Са владарским династијама које нису хеленског порекла[1] и економском зависношћу од страних кредитора, она није била у стању да поведе рат за ослобођење свих Грка из Румелије и Анадолије. Као и други балкански народи, Грци су имали план о свенационалном уједињењу. Пројекат „Велика идеја“ (грч. Μεγάλη Ιδέα) афирмисао је политичар Јан Колетис.[2] Овај хеленизивани Влах је само јавно изнео оно што су мислили водећи Грци тога доба. Грчка под овим пројектом би

[1] Прво је владао Ото (1833 -1862) из владарске куће Вителсбах, пореклом из Баварске, а затим Ђорђе I (1863-1913) из владарске куће Гликсбург, пореклом из Данске. Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд, 2000.

[2] Р. Клог, н.д., 49.

се простирала од Химаре и Северног Епира[3] до Крита и Кипра и од Јонских острва све до Константинопоља (Цариграда), уског појаса Понта и области око Смирне у Малој Азији. Војни капацитет Грчке је био мали, а чести политички сукоби, смене влада и велики зајмови према иностраним кредиторима су онемогућили ослобођење поробљене браће, војним путем.

Слика 1: Границе Велике Грчке које су готово идентичне са границама које је била пропагирала Велика Идеја

Идеја о Балканском савезу није била тековина прве деценије XX века. Иницијатива за преговоре дошла је још 1860. год. од Грчке и била је прихваћена у Београду, где је, у једном мемоару израђеном за кнеза, Илија Гарашанин образложио потребу јединствене акције како би се спречиле велике силе да судбину Балкана решавају без учешћа балканских народа и како би се удруженим снагама решили проблеми балканских сународника под Турском.[4] Међутим, због великих претензија за територије јужно од Шар-планине, договор није постигнут. Устанак на Криту 1866. год. поново је покренуо преговоре, па је тако 1867. год. потписан уговор између Кнежевине Србије и Краљевине Грчке. У овом

[3] Данашња Јужна Албанија где и данас постоји компактна грчка заједница, са грчком већином.

[4] Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804-1914*, Београд, 1995, 72.

времену водила се и жива дипломатска активност усмерена ка осталим балканским државама и покретима. Главни циљ је био подизање устанка на територијама од Дрине, Дрима, Вардара, па све до Тесалије и Тракије. Веровало се да би овим устанком Османски фронт био доста развучен, па би тако балкански народи лакше савладали османске снаге. Иако није дошло до реализације ове замисли, систем уговора између балканских народа 1866-1868. био је полазна основа за нови Балкански савез из 1912. год. који је коначно сломио моћ Османске царевине на Балкану.

Слика 2: Застава грчких устаника у борби за Македонију 1903-1908 г.

Слика 3: Епископ Касторије Германос Каравангелис, један од најважнијих политичких и духовних чиниоца у Егејској Македонији почетком 20 века

После Берлинског конгреса 1878. год., карта Балкана је знатно промењена. Поред Грчке, која је била независна готово пола века, независне постају и Србија, Црна Гора и Румунија. Бугарски народ није добио своју државу, али је створена Кнежевина Бугарска која је имала аутономију у оквиру Царства и Источна Румелија којом је управљао гуверернер хришћанин. Последњи рат (1877-1878) и пораз од Руског царства имао је несагледиве последице по Османско царство. Поред независности поменутих држава и стицања аутономије бугарског народа, из оквира Османске империје полако излази и Босна и Херцеговина. Њу је добила на привремену управу Аустроугарска царевина и како је време пролазило, испоставиће се, све више је удаљивала од Цариграда. Питање опстанка Османске империје или тзв. Источно питање постало је главно питање

свих европских дипломата. Иако је готово свим европским моћницима одговарао status quo на Балкану, он је био неодржив. У овом, пре свега анархичном добу за Балкан, јавља се ново питање, тј. територијални проблем. То је било Македонско питање, тј. коме треба да припадне ова област. Македонија је велика територијална целина и делила се на Егејску, Пиринску и Вардарску Македонију. Грчка страна је била заинтересована за Егејску Македонију, али није зазирала од тога да продре у српски, бугарски или влашки етнос. Као највећег такмаца, Грци су видели Бугаре, тако да су им они, не ретко, били већи непријатељи од самих Османлија и Арбанаса. Највећи ударац за грчку заједницу у царству био је проглашење бугарске егзархије 27. фебруара 1870. год. (по старом календару) на основу фермана султана, а без одобрења васељенског патријарха.[5] Све до 1903. год., када је почела ескалација оружаних сукоба, борба заинтересованих страна за Македонију је била политичког и просветног карактера. Како је време одмицало, тако је и анархија била све већа, а додатни проблем представљале су арбанашке банде, које су подједнако пљачкале хришћане свих народности. Националну пропаганду ширили су бугарски Ћирилометодиски одбор (1884), српско друштво Светог Саве (1886) и грчко удружење Етники Етерија (1894).[6] Оснивањем ВМРО (1893) сукоби су постали интензивнији, и то како између хришћана и Османлија, тако и између самих хришћана. Прве организоване групе грчких андарта, тј. бораца за Македонију (македономаха), јавиле су се још осамдесетих година XIX века, а овим групама често су се придруживали и Власи.[7] Како су године пролазиле тако је и организација ових чета била све боља, а грчка влада је од 1903. год. и званично помагала македономахе. Ове чете су биле мале, махом састављене од локалног становништа, са изузетком њихових вођа, који су често долазили из редова грчке војске, жандармерије и са Крита. Познате критске андартске вође били су Георгиос Катехакис (капетан Рувас), Георгиос Цондос (капетан Вардас), Георгиос Диконимос (капетан Макрис) и многи други. Они су били ударна песница грчке војске у ратним операцијама током Првог балканског рата. Као добар пример проблема малобројности ових чета у првој години борбе за Македонију 1903-1908. (грч. Μακεδονικός αγώνας) служи писмо које је Евангелос Георгиу упутио Павлосу Меласу. Он говори Меласу како има малобројну чету, састављену од сељана и његових рођака и како би било добро да му пошаље десет бораца.[8] Војна опремљеност ових чета је била задовољавајућа, а поред личног наоружања, највећи број оружја и војне

[5] Basil C. Gounaris, „National Claims, Conflicts and Developments in Macedonia, 1870-1912“, The history of Macedonia-edited by Ioannis Koliopoulos Thessaloniki 2007, 183.

[6] Stanford J. Shaw, Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, volume II, Cambridge, 1977, 209.

[7] Miša Gleni, *Balkan 1804-1999*, knjiga I, Beograd, 2001, 165.

[8] Σταματη Ραπτη, Ιστορια του Μακεδονικου Αγονος, Αθηναις, 1908, 45.

опреме је стигао из Атине. Моралну и материјалну подршку пружали су им и црквени велекодостојници, а највише се у томе истицао епископ Касторије Германос Каравангелис.[9] Није био редак пример да монаштво и свештенство локалних села и градова учествује у борбама. Укупан број људи који је био активан у герилским акцијама је тешко одредити, а према писму које је написао Георгиос Перос, капетану Вардасу, тај број је износио 22.000 људи.[10] Највећи сукоби са османским трупама били су током априла 1905. год. у рејону западне Македоније, где су андартске чете предводили Вардас, Вергас и Рувас.[11] После младотурске револуције 1908. год., завршава се период Македонске борбе, али је, по свему судећи, она била само почетна фаза у решавању судбине Балкана и европске Турске.

Слика 4: Чета капетана Вардаса

Сукоби на светском нивоу у периоду 1900-1912 (две мароканске кризе, рат за Триполитанију) и те како су утицали на Балкан. Дипломатије великих сила су убрзано радиле на склапању нових савеза не бирајући средства. Врло често те дипломатске акције имале су разарајући ефекат по Балкан, који је био важна стратешка и због тога привлачио пажњу водећих европских дипломата. У многим парламентима јављају се политички клубови који подржавају турску, грчку, српску, бугарску или арбанашку

[9] Р. Клог, н.д, 74.

[10] „Извори говоре да грчко андартско тело у Македонији броји 22 000 људи“ Ово је део писма које је датирано 25.8.1903 год. у Волосу. Σ.Ραπτη, н.д, 54.

[11] Σ.Ραπτη, н.д, 386.

страну. Нарочито су се у томе истицали британски, аустроугарски и руски парламент. Највише се дискутовало о Македонији, али је честа тема разговора била и могућност удруживања балканских држава. На пример, о Македонији и македонском питању, у периоду 1903. до 1908. године, у британском парламенту је расправљано преко осамдесет пута.[12] Већи део британске политичке елите био је мишљења да је status quo на Балкану одржив и да су реформе довољне да се смире хришћански народи који живе тамо. Слично је размишљала и Немачка, док су супротног става биле Аустроугарска и Русија, које су гледале да придобију савезнике међу балканским народима у неминовном распаду Османског царства и да уграбе што већу територију. Када је постало извесно да постоје два супротстављена блока, тј. Антанта и Централне силе, и да је сукоб ова два блока неминован, интересовање за Балкански савез се повећало. Главну подршку међу великим силама балканске државе су могле да добију од Русије. Још 25. децембра 1908. Извољски је одржао један говор у Думи у коме се отворено заложио за стварање једног балканског блока.[13] После пораза у рату са Италијом за територију Триполитаније 1911 год., Турска је била на изамку снага.[14] Ово је био сигнал балканским државама да организују преговоре о стварању савеза. У ово време премијер Бугарске је Гешов и он је био сагласан о склапању балканског савеза. У Грчкој је после Гудијског војног удара 1909. године као главни кандидат за председника владе фигурирао Елефтериос Венизелос, а то је и постао октобра 1910. године.[15] Био је заговорник проширења Грчке државе и није, за разлику од својих претходника, био против балканске сарадње. Иначе, у Грчкој тога доба у политичком животу постала је јака струја политичара која је била оријентисана прогермански, али, исто тако, и групација која је била окренута више ка Британији. Циљ Венизелоса је био више него јасан, а то је проширење државе а, због догађаја из прошлости, то је једино могло да се изведе здруженом акцијом балканских држава. Иако су га сврставали међу оба политичка табора, он је био једино прогрчки оријентисан.[16] Српски председник владе Милован Миловановић, по питању балканског јединства, делио је мишљење Гешова и Венизелоса, а Црна Гора је, исто тако, подржавала ову иницијативу. Балканске државе, рођене у развојном процесу националних друштава у XIX веку, створиле су коначно 1912. године удружени војно-политички потенцијал који је био у могућности, за разлику од ранијих покушаја (1866-1868), да у здруженом налету сру-

---

[12] Александар Растовић, Македонско питање у британском парламенту 1903-1908, Историјски часопис, књига LIX (2010), 366-367.

[13] Лефтен Ставријанос, Балкан после 1453, Београд, 2005,507.

[14] Holland.J Rose, The origins of the war, New York, 1915, 130-131.

[15] C. Kerofilas, Elefterios Venizelos, his life and work, London, 1915, 15-17.

[16] Vincent J. Seligman, *The victory of Venizelos, a study of greek politics 1910-1918*, London, 1920,15-16.

ши отоманску власт на неослобођеном делу Балкана и да створи „седму европску велику силу“ која је сломила отпор Европе промени status quo-a.[17]

Слика 5: Ратни брод Авероф и адмирал Кундуриотис

После грчко-турског рата из 1897. године и пораза Грчке, званичних сукоба Грчке и Турске није било све до 1912. год. Међутим, последњи рат, још познат и као тридесетодневни рат, био је погубан за грчку страну.[18] После њега број грчке војске у миру је износио 22.134 војника, а новим војним законом из 1904. године тај број се попео на 28.000 војника.[19] У евентуалном сукобу број војника који би се ставио на располагање би био око 200.000, али су лоша опремљеност, организација и недостатак официрског и подофицирског кадра умањили ефикасност ове војске. После више година, за време Венизелосове администрације јавио се вишак у државној каси. О томе колико је он био посвећен реформи војске најбоље сведочи податак да је лично руководио министарством војске и морнарице.[20] Почетком 1912. године влада је донела закон о реорганизацији војске, а све под директоратом француског генерала Евруа.[21] Оно што је одмах урадио генерал Евру било је да позове резервисте на обуку која је била у функцији увежбавања пешадије, артиљерије и тактике. Служење војске је било обавезно и сваки Грк старости од 21 године је морао да служи војни рок који је трајао две године. Грци реорганизују своју пешадију попут француске војске, тј. према моделу троугаоне поделе дивизија (triangular

[17] Д. Ђорђевић, н.д , 138.
[18] Роберт Мантран, *Историја Османског царства*, Београд, 2008, 674.
[19] C. Kerofilas, н.д, 75.
[20] Р. Клог, н.д, 81
[21] C. Kerofilas, н.д, 75.

division).[22] Француска војна мисија је остала у Грчкој све до 1914. године. Грчка војска је у мирнодопским условима била подељена на четири дивизије, а седишта тих дивизија су била у: Лариси, Атини, Мисолонгију и Нафплиу. Свака од дивизија састојала се од два пешадијска пука, једног или два батаљона евзони јединица[23] и јединица коњице, артиљерије и инжењерије. За реформу морнарице била је задужена Британија, као највећа поморска сила тога доба. Већ 1910. године предузимају се кораци ка усавршавању грчке поморске флоте. После куповине оклопног крсташа Аверофа 1910. године, који је постао понос Грчке, морнарица је имала у лукама следеће типове бродова: Псара (1890), Хидра и Специа (обе направљене 1889) - оклопни крсташи, осам разарача (Докса, Аспис, Ники, Велос, итд.), пет торпедних чамаца, 18 корвети, а 1912. године купљено је још бродова и једна подморница.[24] За обуку, вероватно најбољег дела грчке војске, био је задужен британски адмирал Туфнел. Његова мисија се базирала на повећању продуктивности особља на ратним бродовима и на тактици. Мисија овог адмирала је трајала од новембра 1910. г. до маја 1913. године.[25] За то време младотурци су покушали да уз помоћ страних инструктора реформишу своју војску. За пешадију је била задужена немачка војна мисија, док је задатак да реформише морнарицу добила Британија. Проблем реформе пешадије је био у томе што је систем регрутације био лош, а опрема војника – пешадинаца је била застарела. Једино је код елитних турских јединица опрема била на нивоу европских војски. Пред сам рат немачки генерал Фон дер Голц извршио је реконструкцију фортификација на граничним местима, а најпозантија је, свакако, она у Јањини, у Епиру. Адмирал Сер Даглас Гамбл је стиго у Истанбул 18. септембра 1908. године и одмах је преузео дужност главнокомадујућег британске поморске мисије у Османском царству.[26] Интерес британске политике у овом делу Медитерана је био велики, па и не чуди велики број инструктора у Цариграду. Међутим, политичка нестабилност и честе промене министара морнарице (у периоду 1908 – 1911. било је девет министара) учиниле су да реформа буде неуспешна. Број отоманске војске 1912. године је био, према неким проценама, 336.742 војника и официра.[27]

---

[22] Edward. J. Erickson, *Defeat in Detail, the Ottoman Army in the Balkans 1912-1913*, Westport, 2003, 70.

[23] Евзони (грч. Εύζωνοι) специјалне лако опремљене пешадијске јединице трениране за герилску борбу и диверзије. Још су познати и под називом горштаци и били су најцењенији у војсци. Сваки батаљон је имао по 600 војника, а пред Први балкански рат било је шест евзони батаљона.

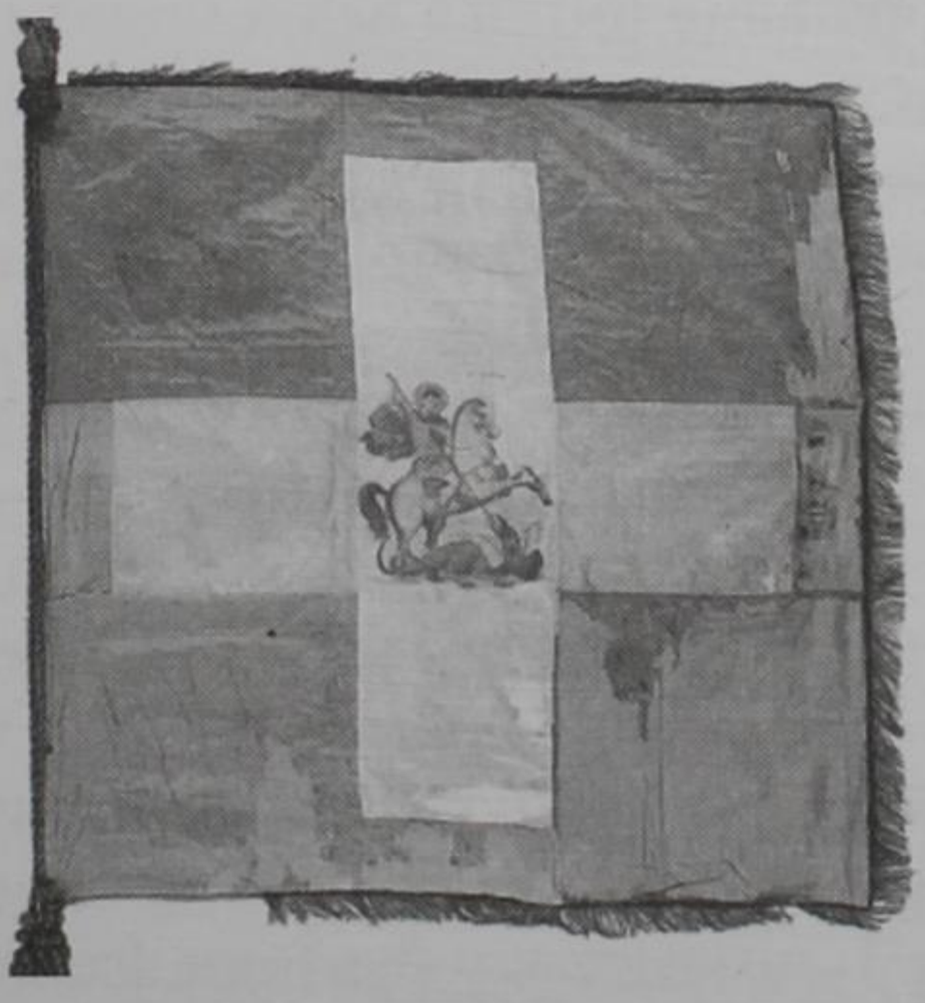
[24] D.J. Cassavetti, *Hellas and Balkan wars*; London, 1914, 31-32.

[25] Zisis Fotakis, *Greek naval and strategy and policy 1910-1919*, Routledge, 2005, 25-35.

[26] Bernd Langensiepen, Ahmet Guleryuz, *The Ottoman Steam Navy 1828-1923*, London, 1995, 14.

[27] E. J. Erickson, н.д, 52.

Прва држава која је напала Османско царство је била Црна Гора. Она је извршила напад на османске положаје 8. октобра 1912. г. Савезници су упутили Порти истоветне ноте и захтевали озбиљне реформе у Македонији под надзором балканских држава.[28] Како нису добиле одговор од стране Турске, Србија, Бугарска и Грчка су 18. октобра напале граничне положаје турске војске. Дејства су се развијала на три одвојена бојишта: Бугари су кренули у продор према Тракији и Цариграду, Грци према Македонији и Епиру, Црногорци и Срби према Рашкој области, Косову и Метохији, Албанији и Македонији.[29] Након мобилизације (29. септембра), грчки генералштаб, уз већ новоформиране пукове, могао је да мобилише седам пешадијских дивизија.[30] За пет дана мобилизације Грчка је дала Савезу 115.000 војника. Поред регуларне војске и морнарице, евзони батаљона, у овај број улази и 2500 припадника независног Критског пука и 2000 добровољаца који су махом били носиоци Борбе за Македонију 1903-1908.[31] Осим добровољаца – Грка из Крита, Епира, Македоније, Египта, Мале Азије и из Европе и Америке, било је и странаца у црвеним кошуљама које је предводио Рицото Гарибалди, унук великог Гарибалдија.[32] Добровољци су у координацији са војском пробијали најтврђе османске положаје и били неизоставни део првог таласа напада. Сам почетак рата за Грке је поставио два могућа правца кретања њихове војске. Један је ишао ка Солуну, а други према Епиру. У складу са тим, Грчка је у рат ушла са две армије: 1) Армија Тесалије и 2) Армија Епира. Првом је командовао принц Константин I са седиштем у Лариси, а другом Генерал Константинос Сапундзакис, са седиштем у Арти. Тесалијској армији као основни циљ било је заузеће Солуна, а Епирској град Јањина.

Слика 6: Ратна застава Грчке током Првог балканског рата

---

[28] *Историја српског народа*, VI-1, Београд, 1994, 189.
[29] Исто.
[30] Richard. C. Hall, *The Balkan Wars 1912-1913*, London, 2000, 17.
[31] D.J.Cassavetti, н.д, 62.
[32] Исто, 70.

Тесалија и Македонија

Тесалија је била веома важна стратегијска тачка, првенствено зато што су се Грци плашили да им се не деси катастрофа из рата 1897. год. Истог дана кад је објављен рат две колоне тесалијске армије кренуле су у мушевит напад. Једна колона била је усмерена према планинском превоју Мелуна и градовима Еласона и Сервија, а друга је ишла директно на тврђаву Петру. Насупрот тесалијској армији стајао је био Осми корпус турске војске (састојао се од три дивизије, једне бригаде и пука пешадије) са 40.000 војника, а командант овог дела фронта био је Хасан Тахсин-паша. Као велика потпора одбрани овог дела фронта била је лука Солун. Први велики ратни ангажман грчке војске догодио се 22. октобра приликом продора на превоју Сарантапорос.[33] У данонoћној бици, и уз помоћ октобарске кише, грчке снаге овладале су овом битном трасом пута и отвориле себи пут за даље напредовање ка Солуну. Следеће тачке напредовања биле су Сервија (22. октобар) и после дан-два и Верија. Уместо да су и даље напредовали великом брзином према својим савезницима, почетна офанзива је слабила на интензитету. Пре свега, грчки краљ је калкулисао не желећи да брзо стигне у сусрет савезницима, како не би исцрпљивао војнике, трошио ратне ресурсе и како би се фокусирао на највећи град у Македонији, Солун. Дошло је до сукоба унутар грчког табора, и то између престолонаследника и премијера, који се залагао за поштовање договореног. Солун није више само представљао територијално питање већ и политички циљ. Дана 26. октобра грчка војска је дошла до града Козани и потом се поделила у два дела, од којих је један следио повлачење Осмог турског корпуса ка Солуну.[34] Други део је продужио у правцу Северне Македоније и града Флорине. Грчка коњица и пешадија (Седма дивизија) до 31. октобра избиле су на реку Алиакмон и тако стекле одлучујућу предност у надолазећој борби за Солун. Следећи корак у окруживању Солуна и његовог залеђа је био град Јањица (тур. Јеница). Јањица је била последње стратешко важно место у одбрани Солуна. Код Јањице је, према неким проценама, било између 35.000 и 40.000 османских војника. Од тог броја 20.000 је било из Сереског армијског корпуса, 10.000 војника који су се повукли после битке код Сарантапороса, а остатак је било појачање из Битоља и Солуна.[35] У 9 сати 1. новембра, у близини фарме Балица, грчка пешадија је напала делове османске лаке коњице. До поднева, грчка 2. и 3. пешадијска дивизија дошле су до линије одбране 40. пешадијског пука османске војске. Одбрана је имала подршку 14. пешадијског пука, који је

[33] R.C. Hall,н.д, 59.

[34] E. J. Erickson, н.д., 290.

[35] D.J.Cassavetti, н.д, 92.

у одбрану показао завидну артиљеријску способност и до 16 сати грчка 2. и 3. дивизија су заустављене.[36] До пред мрак, што због кише, што због десеткованог млађег официрског кадра, грчки пробој је утихнуо. Грчке снаге нису мировале преко ноћи, већ уз подршку освежених трупа у 2.30 сати су напале османске линије.[37] У нападу су учествовале 2, 3, 4. и 6. грчка пешадијска дивизија. Добро координисани напади грчке пешадије и артиљерије ставили су 40, 41. и 42. пешадијски османски пук у тежак положај. Хасан Тахсин-паша је пристизао са новим снагама, али је већ било касно. Грчка војска је пратила повлачење турских снага и уз агресивне и дрске нападе наносила им велике губитке, пре свега, у техници, али и у људству. Агресивним нападима, грчка војска је заузела Солунски железнички мост који је бранио први батаљон 64. пешадијског пука.[38] Тахсин-паша је после овог сплета догађаја наредио повлачење у самом ширем градском језгру Солуна. Град Јањица и сви предели у околини пали су у грчке руке, али по цени 1200 мртвих и рањених, док су губици Турака износили негде око 1960 мртвих и рањених.[39] Османлије су порушиле друмски мост на Вардару, али је железнички мост остао и преко њега пут ка Солуну је био отворен. Док се спремао напад на Солун, 5. дивизија, са пуковником Матиопулосом на челу, послата је у правцу Северне Егејске Македоније и града Флорине како би заштитила леви бок. У тој регији налазили су се делови турске Вардарске армије и нерегуларне трупе. Грчки положаји били су нападнути у ноћи између 5/6. новембра.[40] Поражена грчка војска код Клидиона морала се повући и прегруписати. После заузимања Солуна, грчки престолонаследник је наредио пребацивање 3. армије у правцу Флорине и Битоља. Након одмора и реорганизације, 5. армија је умарширала 20. новембра у Флорину. Близу Битоља биле су се састале српска и грчка војска. Ово заузимање је имало по Турке велике последице. После Флорине, грчка војска је 20. децембра заузела и Корицу (алб. Корче). Улазак Грка у овај албански град узнемирио је Аустроугарску и Италију.[41] Због својих интереса, који су се остварили стварањем Албаније, оне су сматрале овај регион виталном тачком за нову албанску државу.

Солун

После победе код Јањице, грчка војска је била надомак Солуна. Ова највећа лука у региону је била важна из више разлога. Занемаривши историјски значај који је имао за Грке, Солун је представљао и велики

[36] E. J. Erickson, 221.
[37] Исто.
[38] E. J. Erickson , 222.
[39] R. C. Hall, н.д., 60.
[40] Исто.
[41] Исто, 61.

економски ресурс за слабашну грчку економију. Поред Грчке, за овај космополитски град била је заинтересована и Бугарска. Већ 6. новембра мост код места Кулакја прелазе два евзони батаљона потпуковника Константинопулоса, коњичка бригада и део 7. пешадијске дивизије.[42] Грци су почели да окружују град 7. новембра. Истог дана, на иницијативу турске стране, почели су преговори о предаји[43] које је убрзала муњевита офанзива 7. рилске бугарске дивизије из правца севера. Ситуација у којој се нашао Тахсин-паша није била једноставна.

Слика 7: Црквени великодостојник држи проповед Евзони трупама

После потапања ратног брода Фетик Булед код обала Солуна од стране грчког торпедног брода, лука Солун је била са морске стране блокирана, а морал бранилаца је знатно опао.[44] Преговарали су Турци и са другом страном, али услед бољих услова предаје од стране Грка, Тахсин-паша се одлучио на предају. Са својих 26.000 војника предао се грчкој армији 8. новембра (на Дан св. Димитрија, заштитника Солуна). После више векова православне трупе ушле су у Солун и друго најсветије место православних хришћана, Свету Гору Атонску. Дан после заузећа Солуна, у град пристиже и 7. рилска дивизија под командом генерала Тодорова.[45] Створила се велика напетост, али, на крају, бугарска војска и престолонаследник Борис су у Солуну били прихваћени као „гости". Грчка је добила шта је хтела, али је неповорење савезника знатно порасло.

---

[42] D.J. Cassavetti, н.д, 101.

[43] R. C. Hall, н.д, 61

[44] B. Langensiepen, A. Guleryuz, н.д, 20.

[45] R. C. Hall, н.д, 62.

Слика 8: Критска жандармерија у Солуну

Епир

Грчке војне снаге у Епиру састојале су се од: 15. пука Мисолонги, који је бројао 3500 људи, 3. и 7. евзони батаљона, сваки јачине од 1600 људи, Критског пешадијског пука, јачине 2500, затим 10. евзони батаљона, који је послат убрзо по објављивању рата, и 3000 добровољаца, од којих је пола било пореклом са Крита, делом из Епира и нешто гарибалдинаца.[46] Снаге Есад паше састојале су се од 15.000 регуларних и 5000 нерегуларних војника, махом Арбанаса мухамеданске вероисповести.[47] У припреми за инвазију на Епир, ноћ пре проглашења рата (18. октобра), два грчка торпедна чамца извршила су диверзију у луци Превеза, и при том су онеспособили два турска ратна брода. Следећег дана грчка војска, са генералом Сапундзакисом на челу, кренула је у напад из града Арте. Убрзо потом, 26. октобра, био је заузет град Филипиас.[48] Одавде се грчка војска поделила у две колоне, од које је једна ишла даље на север, док је друга почела опсаду старе тврђаве Превезе. Дана 2. новембра у подне критске добровољачке трупе врше диверзије на турске положаје.[49] Делови 69. пешадијског османског пука нису

[46] D.J. Cassavetti, н.д, 134 -135

[47] Исто, 138.

[48] R.C. Hall, н.д., 62.

[49] E. J. Erickson, н.д., 232.

могли да издрже нападе, па су услови за њихову предају изложили конзулатима великих сила, који су били смештени у Превези. Коначно, Превеза је ослобођена 3. новембра. Следећи корак у ослобађању Епира била је Јањина. Она је била административни центар вилајета Јањина и као таква представљала главну економију Епира. Османлије су, који месец пре, биле модернизовале фортификацију самог града, уз стручну помоћ генерала Фон дер Голца. Главне позиције одбране Јањине су биле тврђава Бизанион, јужно од града, и тврђава Кастириса,[50] које су биле добро опремљене, са јаким бункерима и добро обученом посадом. Као и у Скадру, и у Јањини је локално албанско становништво подржало Турке. Друга дивизија из армије Тесалије и добровољци, преко мора и Санте Куаранте, 25. новембра марширали су према Јањини. До краја новембра град је био блокиран са запада, истока и југа. Зидови тврђава добро су одолевали грчкој артиљерији, тако да су, попут Црногораца код Скадра и Бугара код Једрена, Грци безуспешно опседали Јањину. Пошто децембра још увек није било потписано примирје, ратне операције Грка су настављене. До 20. јануара 1913. нису извођене операције већих размера. Тог дана Грци преузимају општи напад на тврђаву Бизанион (Бизани). Напад је био безуспешан, а то их је коштало 1200 војника.[51] После овог неуспеха, разрешен је генерал Сапундзакис, а за новог команданта, три дана касније, постављен је принц Константин. Тих дана у Лондону се расправљало о границама нове балканске државе, Албаније. То је код Грка изазвало страх, јер би даљим незаузимањем Јањине она могла, по одлуци међународне конференције, припасти аутономној Албанији. Посебну забринутост тих дана исказао је Венизелос. Грчка армија је 5. марта почела артиљеријски напад на тврђаву Јањину. Метар по метар, уз артиљеријску и ваздушну подршку, коју је пружало шест авиона,[52] освајана је тврђава. Грчке снаге деловале су у више праваца како би раширили линије фронта. Грчка 2, 4, 6. и 8. дивизија су, уз подршку добровољаца и 9. евзони батаљона, напале највише утврђење Бизанион.[53] Есад-паша се 6. марта 1913. г. предао безусловно. Овом победом у грчко заробљеништво је пало 33.000 војника, а заплењено је и 106 артиљеријских оруђа.[54] Губици Грка су, имајући у виду величину победе, били занемарљиви (око 500 војника). После пада Јањине, борба је пренета у северни Епир (данашња јужна Албанија). Снаге турске војске бројале су 24.000 људи и њих је предводио Џавид-паша. То су, пре свега, били делови Вардарске армије, 68. пука, 6. корпуса, 23. батаљона и нешто арбанашких добровољаца. И поред не тако мале бројности, квалитет и морал ових војника је био на ниском нивоу.

---

[50] R. C. Hall, н.д., 63.

[51] Исто, 84.

[52] Η Καθημερινη, 90 χρονια πολεμικη αεροπορια, 3 νοεμβριου 2002 , 4-5.

[53] E. J. Erickson, н.д., 303.

[54] R. C. Hall, н.д., 84.

Притиснута од Срба са севера и Грка са југа, ова војска је имала мале изгледе за успех. Од стране грчке војске били су заузети: Делвинон (10. марта), Ђирокастро (16. марта), Саранда (17. марта), Коница (17. марта) и Тепелен (18. марта). У овом делу Епира постојала је грчка већина, тако да је грчка јавност била убеђена да ће у расподели, која је предстојала, северни Епир припасти матици. Међутим, он је прогласио независност 1. марта 1914, па је, уз велико неразумевање међународне заједнице, тај део грчких територија припојен новооснованој држави Албанији.

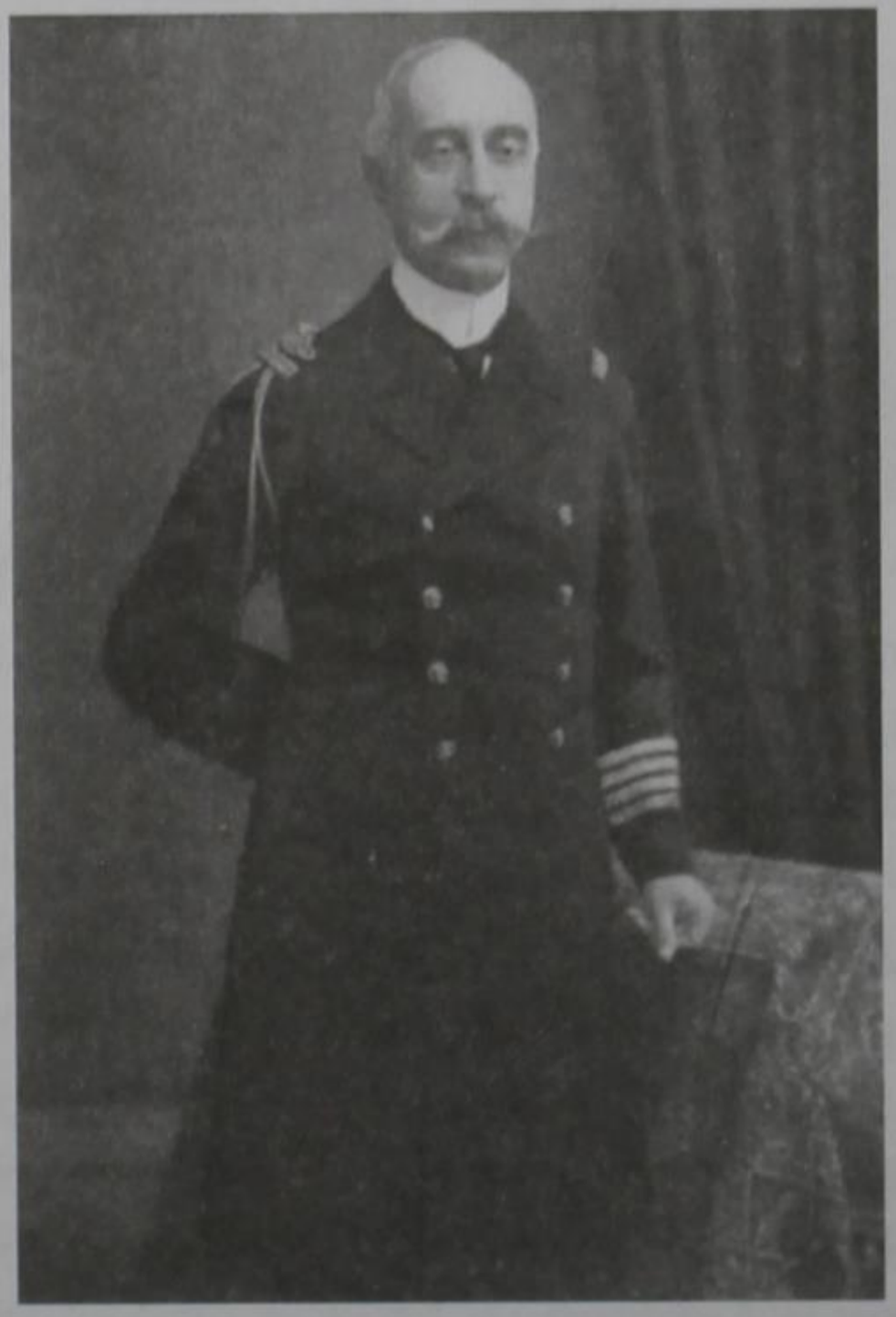
Слика 9: Краљ Константин у Јањини

Рат на мору

Грчка морнарица је дала велики допринос победи савезника у Првом балканском рату. Приликом преговора у Софији о јачини војске која ће понаособ свака чланица да дâ, грчки политички представник је изјавио да би Грчка могла дати савезу 600.000 војника: 200.000 мобилизацијом и 400.000 спречавањем овог броја турских војника да стигну морским путем у Тракију, Македонију и Арбанију.[55] Можда је овај број мало преувеличан, али свакако да је известан број турских војника овим путем био спречен да учествује у рату. Основни стратегијски план Грчка био је да блокира важне тачке на Егеју, Дарданелима и у Малој Азији. Већ 20. октобра

[55] D.J.Cassavetti, н.д, 26. R. C. Hall, н.д, 17.

1912. заузет је Тенедос, а до 27. октобра је био освојен и Лемнос,[56]и на тај начин су затворени Дарданели. До 1. новембра под грчку контролу потпали су Имброс, Самотрака и Тасос. На овим острвима није било значајнијег отпора, тако да су прилично лако била заузета. Истовремено, вршена је патрола око луке Смирне, како би се спречило испловљавање турске флоте. Нешто више отпора пружено је на острвима Митилени и Хиосу. Међутим, до почетка јануара 1913. и она су стављена под грчку контролу. Највећа битка на мору у току балканских ратова догодила се у близини Дарданела. Битка је почела 16. децембра 1912. покушајем турске морнарице да пробије блокаду.[57] Командант грчке флоте адмирал Павлос Кундуриотис имао је мање бродова, али ти бродови су били модернији у односу на турске. Капетан Рамиз Бej је располагао већим бројим бродова, али једини који је донекле могао да парира грчком „Аверофу" је био „Хајрудин Барбароса". И поред подршке артиљерије са обале, турска флота се брзо вратила у луку. Ова битка је у модерној историографији названа „борба за Елис". Поред ових борбених задатака, грчка флота је извршила транспорт бугарских снага до Дедеагача (грч. Александруполис) и српских до Шенћина (Свети Јован Медовски).[58] Грчка морнарица није однела одлучујућу превагу у рату, али је била неизоставан део не само Грчке него и „Балканске осовине".

Слика 10: Адмирал Павлос Кудуриотис

[56] R.C.Hall,н.д., 84.
[57] Исто,65.
[58] Исто,84.

Слика 11: Територијалне промене на Балкану 1912-1913

Мировни уговор је потписан 30. маја у Лондону по коме је западна граница Царства била линија Енос-Мидија, а поред Албаније, Царство је изгубило и свако право на Крит и многобројна острва у Егеју.[59]

Summary

Vladimir Petković

GREECE'S MILITARY OPERATIONS IN THE FIRST BALKAN WAR

The formation of the Balkan Union and The First Balkan War were key factors in the resolution of European Turkey's destiny. Greece as one of the members of the union, took full participation in the war operations and its effort contributed to a quicker defeat of the Ottoman Empire. Even though Greece did not employ the greatest number of soldiers, its war contribution was huge and its action at sea had critical importance for overall Balkan Alliance victory. Greeks final aim in the war was already achieved by the end of 1912 and the Greeks army crown glory was when Thessaloniki and Ioannina were reclaimed. Greece managed to liberate its occupied countrymen and in such a way fulfil historical desire of its ancestors, who bravely died in the 1821 liberation war and in many uprisings brave people of Crete, in the battle for Macedonia.

Keywords: Greece, Ottoman empire, Macedonia, Epirus, First balkan war, Thessaloniki, military operations, front.

[59] S. J. Shaw, E. Kural, н.д, 296.

Слађана Здравковић, студент
Филозофски факултет Београд

УДК 355.48(497.11)"1912"

ДВЕ ПОЛЕМИКЕ О КУМАНОВСКОЈ БИЦИ

Век након избијања балканских ратова држава Србија налази се не само пред историјским преиспитивањем о резултатима својих војни у XX веку већ је принуђена да сумира и политичке резултате периода чији је почетак означила Кумановска битка. Ова битка, иако је од стране великог броја војних историчара и аналитичара означена као неискоришћена и недовршена, представља једну од највећих и најпресуднијих победа савезничке војске у Првом балканском рату. У њој је испољен висок степен морала и борбених квалитета и највећи степен жртвовања припадника српске војске. До изражаја је дошла упорност, иницијатива и смелост, посебно нижег и средњег официрског кадра. У српском војном врху порасло је самопоуздање и увереност у перспективу коначне победе над Турском и ударена је основа свих каснијих српских победа, а после ове битке углед Србије високо је порастао.

У индивидуалном погледу, Кумановска битка повезивала се са начелником српске Врховне команде генералом Радомиром Путником, који је после ње добио титулу војводе. Ова, прва у низу српских победа у балканским и Првом светском рату, непосредно после стварања Краљевства СХС није критички обрађивана, услед недостатка докумената, а свакако и стања које је у источним деловима новостворене државе изазвало шестогодишње непрекидно ратовање.

Прва јавна критика о начину вођења битке од стране војних чинилаца изречена је у радикалском листу *Нови Живот*, објављеном на осмогодишњицу Кумановске битке. Аутор чланка био је генерал Петар Пешић, својевремено као пуковник члан штаба Прве армије, која је битку и водила. Пешић је био на челу српских јединица које су помогле Црногорцима приликом освајања Скадра, у Првом светском рату био је помоћник Божидара Јанковића, српског генерала на челу штаба црногорске врховне команде, да би се на том месту и сам, у чину генерала нашао јуна 1915. године. На Солунском фронту био је помоћник штаба српске врховне ко-

манде и шеф војне мисије при југословенској делегацији на Парискоj мировној конференцији 1919. године.

У чланку *Истина о Кумановскоj битци*, генерал Пешић изнео је низ оптужби на квалитет рада начелника српске Врховне команде и у потпуности негирао заслуге за вођење битке после које је Путник постао војвода. Истовремено, ореол правог победника поставио је, у то време, команданту Прве армије престолонаследнику Александру. Уводни део замерки генерала Пешића отпочињу тиме да: „Заслуге за добитак Кумановске Битке приписују се разним чињеницама, а врло често и појединим личностима, као да једну битку може добити један човек или један једини фактор.”[1] Описујући битку као врло компликовано дело стратегијско-тактичке радње чији успех зависи од много чињеница, генерал Пешић је очито желео да уврежено мишљење о квалитету војводе Путника као стратега сведе, у најмању руку, на плод тимског рада и квалитет јединица српске војске. Сматрао је, да би се једна битка добила, није довољна само мирнодопска припрема за рат, ратни и оперативни план, квалитет војске, карактер врховног команданта, већ и квалитетно вршење дужности, умешност, одлучност и пожртвованост.

Друга замерка упућена начелнику српског генералштаба односила се на то да је план сувише рано урађен и у мирнодопским условима, те да није био прилагођен ситуацији која је постојала непосредно пре битке. Врховна команда оптужена је да је a priori, са предубеђењем утврдила да ће одлучујућа битка бити на Овчем пољу и израдила погрешан план. Генерал Пешић наводи да је узет у обзир само један од фактора који утичу о избору места битке – земљиште.

Критиковао је усвајање ратног плана без икаквих модификација наспрам правог стања код непријатељске армије. „Стварање плана битке a priori без познавања стварне ситуације код непријатеља, већ само на основу претпоставака и предубеђења, увек је здрава Стратегија и Тактика врло оштро осуђивала, те је нарочито препоручљиво то избегавати и у будућим ратовима”.[2] Претпоставку о простору на коме ће доћи до битке Пешић је приписао стриктно војводи Путнику, означивши га за творца плана битке. У свом излагању наставио је предавање о тактици и препоручио да се финална прегруписавања пред сукоб изврше у последњој фази припреме и да се сачекају последњи, проверени подаци о непријатељу. Са друге стране, груписање своје војске требало би држати што дуже у тајности да би било изненађујуће за непријатеља.

Трећа замерка односила се на Путников налог престолонаследнику Александру на „ОПРЕЗНОСТ ПРИ ПРЕЛАСКУ ГРАНИЦЕ и на *дире-*

[1] Петар Пешић, Истина о Кумановскоj Битци, Нови живот, Београд 23. октобар 1920, 328.

[2] Исто, 328.

ктан мари ка објекту Овче Поље, стално уверавајући присутне: да ћемо до Овчег Поља имати борбе само са заштитним деловима, а да је главна непријатељска снага концентрисана на Овчем Пољу" – (истакнуто у оригиналу – прим. аутора).[3] Врховна команда наредила је Првој армији да 7. (20) октобра 1912. године пређе границу.[4] Пешић наводи да је пред почетак операције начелник генералштаба дошао у штаб Прве армије у Врањској Бањи на састанак са командантима дивизија и ту изнео поменуто.

Међутим, идеја команданта Прве армије, престолонаследника Александра, била је да се турске пограничне снаге, ојачане арнаутским јединицама и редовном војском, изненада нападну и што пре избије из теснаца између Скопске Црне и Козјака у Кумановску раван, па је такво наређење издао командантима дивизија, што је донело одличне резултате. Пешић сматра да је овај потез био спасоносан по српску војску јер је тиме избегнуто да делови Прве армије буду задржани на самој граници, чиме би се поновила ситуација из рата 1876. године са Тимочким корпусом на Грамади.

Пешићева тврдња о самосталној одлуци престолонаследника да се турске пограничне снаге изненада нападну делује, у најмању руку, контрадикторно. У којој мери је она самостална, ако је сам навео да је војвода Путник саветовао „опрезност при преласку границе"? Самим тим, јасно је да је начелник генералштаба издао наређење да армија пређе на територију Османског царства. Оваква Пешићева тврдња значила би да је начелник сматрао да Турци немају ни једну јединицу на граници, па ни пограничну стражу, што је апсурд. Уз то, уколико је Путник сматрао да су турске јединице стациониране стриктно на Овчем Пољу, чему онда „опрезност при преласку границе"? На крају, Прва армија је тек после озбиљних борби овладала пограничним појасом и продужила наступање према Куманову, што оправдава Путников савет о опрезности.

Наредну критику одлука војводе Путника генерал Пешић упутио је у вези са наређењем Врховне команде од 22. октобра, да Прва армија обустави даље наступање ка Овчем пољу, да се заустави на линији коју је достигла и ту се утврди. Ова одлука донета је јер је Трећа армија, како сам Пешић каже, много заостала и било је потребно да се сачека док не избије у висини Прве армије. Пешић је ово осудио и навео као „равнање колона", што тактика и стратегија свих војних научника, војсковођа и добрих команданата одавно осуђује. Ову одлуку Пешић сматра за једну од највећих грешака која се може учинити у офанзиви, а „нарочито у рату за ослобођење, где одушевљење, морал и психичко стање код зарађених

---

[3] Исто, 329.

[4] Ради лакшег праћења редоследа догађаја, сви убудуће коришћени датуми биће према грегоријанском календару.

страна" играју велику улогу.[5] Сматрао је да је овом одлуком Турцима омогућено да се групишу за битку и нападну код Куманова. Код ове Пешићеве тврдње може се поставити питање зашто би Турци груписали своје снаге код Куманова уколико се њихова армија већ ту налазила, а не на Овчем пољу. Потпуно је нелогично да Турци допусте релативно лак продор српске војске и не искористе предност уколико су се њихове главне снаге стациониране недалеко од пограничног појаса.

Пета замерка односила се на догађаје уочи другог дана битке, 24. октобра. Врховни командант краљ Петар, у пратњи начелника генералштаба Путника, дошао је на само бојиште да би се упознао са ситуацијом. Сама конструкција реченице искључује жељу и начелника генералштаба да се директно на терену упозна са ситуацијом, већ је то, пре свега, жеља краља Петра. Оваква тврдња у себи очито садржи малициозност према војводи Путнику, јер је очигледно о колико битној ствари је реч. Приликом сусрета, престолонаследник Александар објаснио је краљу Петру и Путнику ситуацију на терену, оценио карактер битке и изнео уверење да је то главна битка која решава судбину рата.

Са изложеним, војвода Путник се није сложио и сматрао је ситуацију прецењеном, уз тврдњу да је реч само о слабим деловима турске војске, па је препоручио Александру да не ангажује све трупе, већ да се штеди за Овче поље. Али, пошто је Александар пратио ток целе битке од „самога сванућа овога дана и њенога почетка", био је свестан да је то главна битка и ангажовао све јединице, укључујући и „ескадрон Краљеве Гарде и једну чету III позива народне војске."[6]

Из овог излагања није јасно на основу којих обавештења је војвода Путник сматрао да је реч о „слабим деловима турске војске". Уколико су то извештаји са терена, њих је прибављала извидница управо Прве армије, тако да је крајње нелогично да, на основу истих обавештења, начелник генералштаба и командант Прве армије имају крајње опречна мишљења. У жељи да истакне значај Александра Карађорђевића за добијену битку, Пешић се, свакако, није либио да изнесе потпуно нелогично мишљење о закључцима Радомира Путника.

Последња изнета замерка односила се на то да Врховна команда и после битке није схватила величину победе и наредила да се јединице утврде и сачекају Трећу армију са Косова Поља, ради груписања за битку на Овчем пољу. Ову наредбу Пешић критикује као једну од највећих грешака која се може учинити у офанзиви.

Иако је навео да битку не добија један човек, Пешић је у жижу успеха ставио престолонаследника Алéксандра. Битку је окарактерисао

---

[5] П. Пешић, *н. д.*, 330.

[6] Исто, 330.

као „битку *у сусрету* по плану и припреми Команданта I армије, а *случајну*, по плану и претходним мерама Врховне Команде." Овим је престолонаследника окарактерисао као изузетног стратешког стручњака, који не само да је успешно реализовао задате задатке већ је и унапред видео начин и место на којем ће се српско-турски рат у Македонији водити и одговарајуће се за то припремио. Наређење да после првог дана битке Прва армија наступа само са мањим јединицама Александар је пренебрегао, јер је пратио ток целе битке и, будући да је био свестан да је у питању главна битка, ангажовао је све јединице.

Пешић је сличне тврдње изнео и за ситуацију после завршене битке. Престолонаследник је сматрао да је главна снага турске војске поражена и да се налази у повлачењу, тако да је био против тога да се српска војска заустави и утврди, па је издао наређење трупама да најенергичније и безобзирно гоне непријатеља. Управо његовом заслугом пали су Скопље и Велес.

Све наведено генерал Пешић заокружио је тврдњом да: „ова историјска факта и догађаји показују: да највећа заслуга за добитак ове велике и решавајуће битке припада Команданту Прве Армије и ваљаним официрима и храбрим војницима његових славних дивизија, који својом храброшћу и неустрашивошћу потукоше шестовековнога непријатеља и Српској Војсци стекоше глас најбоље балканске војске."[7]

Одговор на ставове генерала Пешића објављен је у *Српском књижевном гласнику* од 16. марта 1921. у чланку *Неколико напомена о Кумановској бици* потпуковника (касније пуковника) Милана Б. Завађила. Аутор чланка сматра да потомцима треба оставити веродостојан материјал за историју и да треба бити опрезан према описивању догађаја у којима су учесници савременици. Попут генерала Пешића и он је учешће српске војске у ратним операцијама представио као „једну елементарну бујицу, која је беспоштедно рушила све на шта је на своме путу наишла".[8] Уосталом, Завађил је цео рат 1912. године видео као једно велико и сјајно дело неистрошене моралне и физичке снаге не само српске војске, већ и српског народа. Сматрао је да је у њему сваки од учесника, чак и онај са најскромнијом улогом, дао велики допринос, јер је осећао да врши једно велико дело. Овај рат посматрао је чак као једно обнављање на путу ка бољем и лепшем животу.

У саставу Прве армије налазило се пет пешадијских и једна коњичка дивизија, што је чинило половину српске оперативне војске, чиме се Врховна команда показала дораслом у процени важности ратишта. Што се тиче претпоставке о Овчем пољу, Завађил је сматра логичном, а не ство-

[7] Исто, 331.

[8] Милан Б. Завађил, „Неколико напомена о Кумановској битци", Српски књижевни гласник, Нова серија, Књига II, 6, Београд 1921, 457.

реном на основу претпоставки и предубеђења. Као најјачи аргумент за своју тврдњу навео је да „здрава стратегија и тактика је она, која по цену малих жртава извојује победу. Јер шта нама вреди она стратегија и она тактика која у свему и до потпуности одговара лепо написаној теорији, ако се она у резултату покаже негативном. (…) Кабинетска и апстрактна гледишта на вођење рата често се не подударају са стварношћу. Зато су војни теоретичари и збуњени кад, испитујући и проучавајући ратну историју, наиђу на извесне операције које не могу да се подвргну укалупљеним формулама стратегије и тактике.”[9] Извојеване су сјајне победе, са релативно незнатним жртвама, те се стога Завађил чудио зашто је стратегија Врховне команде окарактерисана као погрешна и да би је требало избегавати убудуће. Изнети ставови пуковника Завађила и генерала Пешића носе у себи и опречне начине виђења догађаја једног оперативца, као што је Завађил био, и генералштабног официра, попут Пешића. Било је то и сучељавање мишљења једног Црнорукца са високим официром „на линији“.

Завађил је сматрао да није суштина питања где се битка одиграла, већ да је груписањем војске у пограничном појасу и организацијом маршманевара победа била загарантована чак и на простору на коме је тешко било претпоставити да ће Турци прихватити битку; да баш ова чињеница одлично манифестује сву солидност и ваљаност стратегије српског генералштаба. Слаже се да су опасна предубеђења и претпоставке, али само оне које нису засноване на стварном и правилном познавању правог стања непријатељске и сопствене војске, али отвара питање применљивости ових особина на случају Кумановске битке.

Као битан фактор за разумевање овог питања Завађил истиче брзину и квалитет мобилизације. Да би се она повољно одрадила, потребно је да се у миру добро припреми. У Србији је то било урађено, док у Турској није. Младотурци су уложили велике напоре да осавремене османску војску, али нису били у могућности да за кратко време од примитивне створе савремену војску, јер их је управо избијање Балканског рата омело у томе. Напори су били ометени и општим хаосом у свим гранама државне управе и администрације, јер је добра војска незамислива у неуређеној држави.

Општа индолентност турског становништва у обавезама према држави, избегавање војне обавезе хришћана, слаб ауторитет државних власти, никаква или сасвим површна припрема мобилизације, те оскудица комуникација онемогућавали су добру мобилизацију, док је код српске во-

---

[9] Своје ставове Завађил је поткрепио изнетим ставовима појединих војних теоретичара о шведском краљу Карлу XII. „Он је, истина, побеђивао, али није побеђивао, кажу, онако како треба. Не могући да порекну један позитиван факт, - тај да је Карло XII побеђивао, - они су његову стратегију назвали авантуристичком.” (Исто, 458).

јске било управо супротно. Бржа концентрација српских трупа резултат је рационалног плана и потпуне припреме, добрих комуникација и квалитетније железнице, што је резултовало двоструком бројчаном премоћи. Српска врховна команда прецизно је знала дужину трајања мобилизације и тиме била у позицији да брже и квалитетније изврши концентрацију трупа на граници.

У својој анализи стања пред рат Завађил је узео у обзир само оне оперативне јединице турске војске које су Србији биле најближе и које су могле најбрже да се групишу ради операција против српске војске, када је Турска била принуђена да се брани и од Црне Горе, Бугарске и Грчке. То су били корпуси стационирани у Солуну, Битољу и Скопљу, као и око шест редифских дивизија са територије поменутих армијских корпуса. Ова војска, под претпоставком да се изврши успешна мобилизација, могла је бројати између 140.000 и 150.000 војника, што је наспрам 250.000 војника оперативне војске коју је Србија покренула, велики заостатак.[10]

У таквим околностима, по Турску, избор простора био је веома битан. Међутим, ово питање било је истовремено и тешко и деликатно, јер је истовремено требало одговорити на сасвим супротне услове. Једини разлог да Турци изаберу Кумановску област био је морално-политичке природе како би што мање територије жртвовали непријатељу. Све остало указивало је на Овче поље, јер би са њим добили на времену, па би донекле парирали бржој готовости и концентрацији српске војске, која се већ налазила у непосредној близини Куманова. На том простору Турци су могли покренути само делове своје Вардарске војске, и то ни издалека са завршеном мобилизацијом. Осим тога, Завађил закључује да ником није било тешко да уочи колико је за Турке био неповољан положај код Куманова у погледу сигурности бокова и позадине. Турци нису били у могућности да затворе правце Ћустендил – Крива Паланка и Приштина – Скопље. Зато се офанзивна тенденција немобилисаних делова турске војске код Куманова, и даље према Врању, морала окарактерисати као неозбиљна, јер не само да није могла дати никаквих изгледа, већ се на такав начин Турска дефинитивно одрицала пуне мобилизације.

Уколико би избор пао на Овче поље, Турци би добили на неопходном времену за мобилизацију и концентрацију трупа. Тиме би, донекле, парирали бржој спремности српске војске за ратне операције. Осим могућности окупљања целе Вардарске армије, с оперативног аспекта би за Турке Овче Поље било много повољније, јер би са истакнутим јединицама према Ћустендилском, Кумановском и Приштинском војишту, могли извући добитак на времену.[11]

---

[10] Исто, 460.

[11] Исто, 461.

Изнетим је јасно да је Завађил претпоставку српског генералштаба сматрао оправданом и да се она не може прогласити уображењем или предубеђењем. Разлог што се догађаји нису тако одиграли био је у томе што су Турци били слабији него што је ико претпостављао, а прихватањем битке код Куманова показали су гест воље, али су изгубили суштину. Овче поље је на дан марша од Куманова, а пуно битака у историји вођено је на местима где их војсковође нису очекивале јер су имали логичну и природну претпоставку. Наредба српског генералштаба да се сачека Трећа армија Завађил образлаже жељом да се избегне ризик и излагање десног крила Прве армије. Врховна команда била је свесна да на почетку рата не сме бити пораза управо због његовог дејства на морал војника, а јединице су 22. октобра заустављене на месту предвиђеном за 21. октобар, па према томе то није било никакво „равнање колона", већ стварање свих повољних услова за енергичну офанзиву.

Као проблем за прецизну анализу догађаја на Вардарском ратишту, Завађил наводи недостатак материјала који говори о самом току Кумановске битке. Оно што је до тренутка настанка његовог чланка било публиковано било је непотпуно и недовољно за формирање коначног мишљења о раду важнијих команданата и виших штабова. Зато је немогуће потврдити или оповргнути мишљење генерала Пешића о томе да је командант Прве армије планирао и извео битку у времену и на простору које је предвидео. Врховна команда имала је право да верује у своје претпоставке док не добије податке о стварном распореду непријатељских снага, или бар индикације на основу којих се могао бар приближно наслутити простор груписања. Те податке прикупљају армијске команде, а потом шаљу врховној. Пешић није дао обавештење шта је Прва армија у вези са тим урадила, а круцијалан би био извештај упућен Врховној команди увече 23. октобра, јер би одговорио на питање да ли је армијска команда после целодневне борбе закључила да се пред њом налази главна турска армија. Зато је немогуће тврдити да је војвода Путник остао у уверењу да се пред српском војском налазио само део турских снага и да ће до главне битке ипак доћи на Овчем пољу.

Уколико је и остао при свом мишљењу, питање кривице за то остало је отворено. Врховна команда нема могућности да формира критичку претпоставку о стању код непријатеља ако армијске команде не схвате довољно озбиљно велики значај службе извиђања и прикупљања података о непријатељу. Као начелник генералштаба, Путник је осећао велику одговорност и немир док армије нису дошле у контакт са непријатељем и док се од првих заробљеника није сазнало нешто о њему. Оваква ситуација траје док се енергичним извиђањем не открије тајна непријатељевог распореда. Завађил је навео да не зна шта је у том погледу урадила Прва ар-

мија, јер генерал Пешић о томе не даје никаква обавештења. Иако се налазио у штабу Прве армије, Пешић није навео ни један извештај упућен Врховној команди који би јасно наговештавао стање ствари на терену.[12]

У том тренутку није било података о бројности турске војске код Куманова и њеном односу према броју који је турска војска могла да прикупи. Један утисак се ствара уколико је ангажовано 40.000 – 50.000 војника, а сасвим други уколико број достиже 100.000. Све док се не провери и утврди овај податак, примедба о превеликој обазривости начелника штаба Врховне команде не би смела да подлеже критици.

Из свега наведеног, Завађил сматра Пешићев текст неубедљивим и недокументваним, и то у најважнијим сегментима. Сматра да је неправедан према једном великом војнику, и мада битка није добијена искључивом заслугом начелника генералштаба, нема места тврдњи да се до тих резултата дошло лошим вођењем, нездравом стратегијом и рђавом тактиком.

Питање које се поставља анализом ова два чланка је који су мотиви генерала Пешића за његов наступ према војводи Путнику. Чињеница је да сам Радомир Путник није могао да одговори, с обзиром на то да је преминуо 1917. године. Иако је текст жестока критика рада Врховне команде уочи и током Кумановске битке, стиче се утисак да је прави разлог његовог настанка величање тадашњег регента и ујединитеља Александра Карађорђевића. Пропусти током битке приписани су умрлом војводи, иако није он могао бити кривац за неповезаност дивизијских штабова Прве армије телефонским линијама, осетљивост левог крила на коме су се налазили македонски добровољци, погрешни извештаји извиђачких ескадрона Прве армије о слабим турским снагама код Куманова и сл. Генералу Пешићу одговорио је припадник некадашње Црне руке – Милан Завађил, али је Пешић своје ставове и наступе увелико валоризовао. Од 1922. до 1924. био је министар војске и морнарице и начелник Главног генералштаба, од 1929. посланик у Прагу и Бриселу и поново министар војске и морнарице у влади Цветковић–Мачек.

Да би се добила реалнија слика о исправности једног или другог мишљења, треба сагледати и анализирати ситуацију у османској армији непосредно пре избијања Првог балканског рата. Основу турског ратног плана против Балканског савеза сачинио је немачки генерал Колмар фон дер Голц, који је, у улози инструктора, био задужен за реорганизацију турске војске. Његова идеја била је да се и на маричком и на вардарском ратишту буде у дефанзиви док се не изврши потпуна мобилизација и концентрација довољно јаких снага, које би, када прилике то буду дозволиле, омогућиле главним снагама стацинираним у Тракији да пређу

[12] Исто, 464.

у офанзиву и постигну одлучујућу победу против Бугарске. За то време остале армије биле би у дефанзиви, што доводи до закључка да је идеја била да турска војска туче армије балканских савезника одвојено.

Међутим, непосредно пре избијање рата за команданта турске војске постављен је Назим-паша, поборник наполеоновске стратегије смелости и „офанзиве по сваку цену".[13] Желео је да изненади савезнике брзим и смелим акцијама, не чекајући завршетак мобилизације и концентрације трупа и постигне неки војнички успех који би створио услове за интервенцију великих сила, што се у Цариграду сматрало повољним по опстанак империје. Вардарска армија мобилисала је нешто преко половине предвиђеног људства, око 65.000, а концентрација трупа завршена је 20. октобра 1912. године.[14]

У тренутку када су се јединице српске Прве армије одмарале на положајима пред Кумановом уочи битке 23. октобра, командант Вардарске армије Зеки-паша одлучио је да пређе у офанзиву. Током 21. и 22. октобра турски Пети и Шести корпус из рејона Штипа и Велеса марширали су преко Овчег поља према Куманову. Ова чињеница говори у прилог претпоставци српске Врховне команде где ће бити стационирана турска Вардарска армија. Због промене на челу турске армије измењена је тактика, коју је српска команда с правом означила као најповољнију по Турску, тако да је турско кретање ка северу попримило фактор изненађења, мада је било нерезонско. Ова чињеница поново говори у прилог Путниковој заповести о опрезности и стрпљењу да се на Вардарско ратиште појави и Трећа армија.

Оцена о томе ко је био изненађен главнином турских снага код Куманова више иде у прилог томе да је у питању генералштаб Прве армије, а не врховна команда. Наиме, док је Зеки-паша располагао доста тачним подацима о српским снагама, пред надолазећим турским снагама била су само два извиђачка ескадрона Коњичке дивизије која су известила да се у рејону Куманова, Новосељана и Мургаша налазе само слабије турске снаге.[15] Према томе, никако се не може тврдити да је командант Прве армије, за разлику од Врховне команде, био свестан да ће се главна битка водити током два дана октобра 1912. године код Куманова и да је планирао. Штавише, Прва армија није предузела никакве мере за организовање одбране и фортификацијског уређивања положаја, мада су, топографски гледано, њени положаји били јаки.

После првог дана битке, команда Прве армије није била у стању да извести Врховну команду о ситуацији на бојишту, јер очито ни сама није

---

[13] Др Борислав Ратковић, Митар Ђуришић, др Саво Скоко, *Србија и Црна Гора у Балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972, 46.

[14] Исто, 48.

[15] Исто, 70.

слутила да је реч о нападу главних турских снага. Ово се може тврдити јер је за 24. октобар остала при својој заповести, у духу ставова Врховне команде, за извођење марша којим би се, по заузећу Куманова, избило на линију: село Буланчани – Ново Село – село Биљановци – село Слатина. Када је после поноћи добила извештај од команде Дунавске дивизије I позива да је била нападнута од надмоћнијих турских снага и да је претрпела губитке због којих није у могућности да предузме напад, било је касно да се ишта у плану измени.[16]

Даљи ток битке одредио је судбину Вардарског ратишта. Остаје утисак да су упућене замерке војводи Путнику биле, пре свега, са циљем да се слава за победу припише Александру Карађорђевићу, али, истовремено, скине и одговорност за многе пропусте, који, срећом по српску војску, нису имали велике последице. После пораза код Куманова, пропао је турски план за вођење офанзивног рата против Србије. Турска Вардарска армија претрпела је тешке губитке у артиљерији (98 оруђа) и тај губитак није могла да надокнади, будући да су јој путеви снабдевања из Мале Азије били пресечени. Губици у људству износили су: 1.200 погинулих, 3.000 рањених и 327 заробљених. Насупрот изнетим ставовима аутора два чланка, ни српски губици нису били мали: 687 погинулих, 3.280 рањених, 597 несталих, док је у целој бици избачено из строја 7.137 српских војника.[17]

Уколико би се са данашњег аспекта и са дистанце говорило о Кумановској бици, закључак би могао бити да, иако победа није у пуној мери искоришћена, постигнута је једна од највећих и најпресуднијих победа Балканског савеза у Првом балканском рату. У овој бици порасло је самопоуздање и увереност у перспективу коначне победе над Османским царством, што је била основа свих каснијих победа српске војске, чији је углед, као и углед Србије као државе, порастао.

Summary

Sladjana Zdravković

TWO POLEMIC ABOUT KUMANOVO BATTLE

As marking the eight anniversary of the battle of Kumanovo, the newspaper New Life/Novi život published article about general Petar Pešić.

It sharply criticized the plan and operations done by the Command Army of the Kingdom of Serbia and its Duke Radomir Putnik prior the most important battle the Serbian army led in the First Balkan War.

[16] Исто, 76.

[17] Исто, 83.

The critics included as follows: the war plan was made overearly; it did not correspond to the conditions that followed, the chief of the Supreme Command headed according to assumptions, not facts; he restricted the First Army commander in its efforts to brakthrough Vardarsko battlefield; all the time he did not understand the main point (and, therefore, made decisions), major battle was fought in the vicinity of Kumanovo.

On the other hand, he wrote an eulogy for the commander of the First Army, Aleksandar Karadjordjevic. Colonel Milan Zavađil reacted to the Pešić 's article in the Serbian Literary Gazette; he analyzed those claims and assessed them as unconvincing and undocumented. The analysis of these two articles point out the assumption - the Pešić's article was result of his desire to glorify the military services of regent Aleksandar, during period when his father, King Peter I of Yugoslavia, was in later years - in order to set up aura of strength as the king -unifier/Alexander the Unifier.

Проф. др Живан Стојковић
историчар, Лесковац

УДК 355.48(497):329.14(497.11)"1912/1913"

СРПСКИ СОЦИЈАЛИСТИ О БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА

Једно од важних питања на коме је српска социјална демократија градила своја програмска опредељења је однос према рату. Период у коме је деловала наметао је потребу борбе против милитаризма и рата. То је нарочито било важно у време анексионе кризе, италијанско-турског рата, балканских и Првог светског рата. Наравно, то је била и прилика да се на најконкретнији начин изнесу ставови српских социјалиста о најбитнијим питањима друштвеног, економског и политичког развоја народа на Балкану, а у вези са тим и Македоније. Колонијална подељеност света и империјалистичке политике буржоаских држава наметале су партијама Друге интернационале потребу борбе против милитаризма и рата. Покушаћемо да извршимо анализу ставова српских социјалиста према балканским ратовима који су били у непосредној вези и са ставом према македонском питању као важном одређењу српске социјалне демократије за решавање балканског питања.

Догађаји у свету и на Балкану у првој деценији XX века омогућили су српским социјалистима да искажу свој став према рату и да предвиде приближавање ратне опасности за балканске народе. То су у првом реду били анексиона криза и италијанско-турски рат. У овом периоду импонује Туцовићев став по коме ратови нису резултат мржње између народа, већ је основни њихов узрок капиталистичка експлоатација. Тако је, каже он, италијанско-турски рат само епизода у сталној завојевачкој политици владајуће капиталистичке класе. Овакви ставови садржани су и у Резолуцији Прве балканске социјалдемократске конференције у којој се наглашава да промене на Балкану не могу бити резултат политике буржоазије или европског капитализма. (1) Кад су већ прави узроци ратова уочени, онда је била јасна политика прихваћена на претходној балканској социјалдемократској конференцији 1911. године, по препоруци Међународног социјалистичког бироа да се организују митинзи против рата. (2)

Предвиђајући ратну опасност на Балкану, Димитрије Туцовић је у чланку „Криза у Турској“, објављеном 1912. године, веома добро анализирао узроке кризе и евентуалног рата. Специфичност ситуације на Балкану онемогућавала је примену уобичајених мерила за избијање рата и мењање стања која важе за западне земље. Да би се добио одговор на питање о узроцима кризе потребно је вршити анализу социјалних, политичких и националних односа, који у Турској имају другу димензију. Неспособност турске државе да реши кључна питања положаја потчињених народа повећавала је апетите балканских буржоазија, које су пак, неспособне да врше демократске промене, виделе излаз једино у вођењу рата за остваривање својих амбиција. (3) Своје закључке о ратној опасности Туцовић систематизује у чланку „Рат на Балкану“. Они се састоје у следећем: балканске буржоазије нису имуне на освајачку политику, као што је руска или политика европских земаља, већ је управо следе и, наравно, стварају своје планове, зато агитују за рат, дајући му маску потребе ослобађања од Турске, а у ствари не скривајући жељу да присаједине део Македоније својој држави. (4) Зато су српски социјалисти и пре почетка балканских ратова били јасни да не може бити речи ни о каквом националном уједињењу, већ о јасном померању граница и остваривању чисто династичких интереса. Такво ослобођење не доносе дворови и кабинети, већ народ, а услов за слободан развитак не може бити распарчавање, већ уједињење. (5) Овакво одређење српских социјалиста према рату и националном ослобођењу било је у складу са ранијим ставовима и остало је непромењено до краја балканских ратова. Оно није остављало простор за дилему. Међутим, овде се може приговорити ставу српских социјалиста зато што су запоставили чињеницу о хетерогености становништва Балкана, које је још увек признавало турску власт и солидарности обичног човека према онима који су још увек поробљени. Како је пак стварана свест о потреби ослобађања тих крајева од турског ропства, то је посебно питање и може бити у вези са интересима буржоазије о ширењу свог утицаја на нове територије.

У вези са ставом према рату је и реаговање на стварање Балканског савеза. Српски социјалисти су писали у „Радничким новинама“ да се балканске буржоазије припремају за рат са Турском да би је протерале са Балканског полуострва, али не са циљем да оно буде уједињено већ подељено, у првом реду Македонија. Зато је требало јасно повући ту границу. Тако се може и схватити реаговање српских социјалиста на писмо Чеде Мијатовића лондонском „Тајмсу“ поводом апела вицепредседника Лиге источно-индијских мухамеданаца упућено Енглезима да спрече рат на Балкану. Иако је Мијатовић покушао да оправда стварање Балканског савеза, чији је циљ стварање балканске конфедерације у којој би хришћани

и муслимани били једнаки, српски социјалисти оштро реагују у чланку „За заједницу Балкана“, истичући суштинску разлику између те намере и њиховог залагања. Јер, за Мијатовића то је заједница монархија, па чак и Турске, док су се српски социјалисти залагали за истинску заједницу балканских народа на принципу равноправности, која би била остварена револуцијом. (6)

Српски социјалисти нису се само ограничавали на писање у радничкој штампи, већ су организовали и друге акције. Узнемирени ужурбаним припремама балканских савезника за рат, организовали су митинг у Београду, што је било у складу са опредељењем Међународног социјалистичког бироа. На овом антиратном митингу, 26. августа (8. септембра) 1912. године, говорили су Димитрије Туцовић и Драгиша Лапчевић. Поновљено је неколико познатих ставова да је за Балкан заинтересована и Европа и да се она директно меша у његове унутрашње послове, да је јасна политика балканских држава које имају освајачке претензије и жељу да поделе Македонију. Туцовић овде помиње потребу грушписања народа на Балкану како би они сами одлучивали о својој судбини, али је врло прецизан да такво груписање (мислећи пре свега на борбу) може да обезбеди само социјална демократија и да доведе до решења балканског питања. Зато се не може допустити рат који би омогућио европским државама да дођу на готов плен. (7) Дакле, српски социјалисти не искључују борбу као начин за решавање питања положаја балканских народа, подразумевајући под тим револуцију, али нису могли да јасно увиде да би то подразумевало сазревање услова како у областима које су још увек признавале турску власт, тако и у заинтересованим балканским земљама у којим би морала да ојача радничка класа и да прихвати визију промене друштвеног система.

О стању у Турској обавештавали су српски социјалисти и међународни раднички покрет и на Балкану упозоравајући да анархично стање у овим областима може бити повод да балканске земље крену против Турске, тобоже за ослобођење тих територија, а у ствари из милитаристичких разлога. (8) Ратна психозе и наговештај почетка сукоба наметнула је потребу да Главна партијска управа скоро непрекидно заседа. Заузет је енергичан став против рата и закључено је да је потребно користити и сва друга средства да се, по могућству, рат спречи. Једна од акција је сазивање Друге балканске социјалдемократске конференције уз одобрење Међународног социјалистичког бироа. Главна тема конференције требало је да буде политичка ситуација на Балкану и социјалдемократија, али и развијање сарадње између радничких покрета балканских земаља. Међутим, она није могла бити сазвана пре почетка Првог балканског рата, па је њену организацију уместо ССДП преузео Међународни соци-

јалистички биро. Намера ССДП је била да се заузме јединствени став социјалдемокртаских партија балканских земаља против рата. (9) И, најзад, у изграђивању антиратног става српске социјалдемократије важна је седница Главне партијске управе ССДП на сам дан мобилизације, 17. септембра 1912. године, када је потврђен антиратни став и доследност у његовом заступању. (10)

Иако је Први балкански рат већ био на помолу, српски социјалисти нису губили наду да политичком акцијом и иступима могу спречити то, и како су писали, тешко крвопролиће које је резултат буржоаске политике. Зато заслужује пажњу иступање Драгише Лапчевића на ванредном заседању Народне скупштине 24. септембра (7. октобра) 1912. године поводом дебате о адреси. Скупштина је сазвана у време извршења мобилизације, а Лапчевић је то искористио да изнесе антиратни став, поготову противу рата између балканских народа. Указујући на опасност од рата, он је тврдио да Русија и Аустрија никада нису били пријатељи балканских народа. Оне представљају велику опасност које се треба чувати као ватре. Зато и он заступа став о груписању балканских народа, што би помогло да се одбране, пре свега, од капиталистичких апетита. Овде се груписање односи само на одбрамбену компоненту и није у супротности са програмом уједињења балканских народа, већ његов услов. Балкански рат је био двоструко опасан. Прво због тога што би упропастио балканске народе, а друго што би омогућио европским капиталистичким земљама да Балкан поделе. Ако се пак догоди да та намера још није сазрела, она би то могла постати онда кад ратни пожар захвати Балкан. А ако би се десило да рат на Балкану не прерасте у општи светски рат, онда је то само доказ да је план поделе Балкана већ постојао. Ослабљене ратом, балканске земље само би им омогућиле да буду лакши плен. Зато Лапчевић на крају понавља познате ставове српских социјалиста о потреби уједињења балканских народа у братској федеративној републици. То се може постићи демократском револуцијом као једином исправним путем за решавање свих проблема на Балкану. Приликом изјашњавања о ратним кредитима, Лапчевић је гласао против. Овај глас није имао само формални карактер. Његов значај није био само у томе што је био једини и што тиме ССДП није одступила од опредељења Међународног социјалистичког бироа и Друге интернационале, већ суштински, јер је потврђивао политику једне партије, која је у најсложенијим условима показала да правилно оцењује друштвене догађаје и предвиђа њихове последице. (11) Потврда исправности оваквог става је и Манифест Извршног одбора Међународног социјалистичког бироа 29. септембра (12. октобра) 1912. године, који је упућен свим учлањеним социјалистичким партијама Друге интернационале, касније прихваћен и од ССДП на десетом конгресу. Он

одаје признање социјалистима који су се у вихору балканских тешкоћа борили за мир, не само у парламенту, већ и на другим местима. (12) Наравно, ни овом приликом социјалисти не разрађују детаљнији план могућег остварења демократске револуције у балканским земљама у овом периоду, већ то истичу као трајно програмско опредељење.

Тако се завршава она фаза борбе српских социјалиста када су свим снагама настојали да спрече рат, да укажу на тешке жртве које ће донети и, што је најважније, да истакну његов прави карактер. Зато је овај период важан за одређење према Првом балканском рату, које су српски социјалисти фактички већ формирали. Међутим, и кад је рат почео и док је трајао они нису престајали са борбом да се прекине, јер су били свесни његовог правог карактера. Ту управо и почиње забуна која ће касније имати различите димензије. Настављајући да протестују против рата, српски социјалисти нису против ослобађања балканских народа од турског ропства, али су под тим ослобођењем подразумевали и потпуно ослобађање од било какве потчињености. Зато њихов протест против овог рата није само због његове грозоте и жртава, већ због карактера који има. Истицањем карактера рата, већ крајем октобра 1912. године, у чланку „Социјална демократија и рат“, „Радничке новине“ сматрају да он не може донети балканским народима и Македонији право ослобођење, јер би оно требало да значи ослобађање од потчињености и експлоатације. Знајући пак намере балканских буржоазија, које су јасно истицале и пре почетка рата, српски социјалисти су и током рата само могли да потврде своја предвиђања. (13)

Пуну зрелост и потврду ових ставова српски социјалисти су показали користећи Балкански рат као повод да се баве националним питањем. Сводећи дотадашњи општи приступ националном питању, они се, најпре, баве питањима рађања нације и националне идеје као позитивног друштвеног процеса. Национална слобода мора бити садржај борбе пролетаријата и за њу је он заинтересован. Национални покрети се развијају у капитализму, али се ту јављају два супротна процеса. Један је настојање буржоазије да обезбеди јединствено тржиште, што ће јој омогућити националну државу, а други, тежња народа да преко националне слободе обезбеди пуни суверенитет и демократију. То, управо, доводи до сукоба. Јер, стварање националних држава је интерес буржоазије и пролетаријата, али су различити путеви којима се то жели да оствари. Наравно да намера пролетаријата који то жели да спроведе револуцијом не одговара буржоазији. Социјална демократија иде и корак даље, јер сматра да национална борба мора да буде интернационална и да срећа појединих нација није највиши закон. Потребно је, међутим, постићи целокупни друштвени преображај који ће укинути класну владавину

и створити поредак једнакости, без разлике на веру, националност расу. Основни циљ балканских социјалиста мора да буде уједињавање свих нација на Балкану. (14)

Иако су званични ставови српске социјалдемократије о Првом балканском рату били потпуно јасни и односили се на његову осуду као метода решавања положаја балканских народа, без обзира на то што се радило о потискивању заосталог турског режима, било је појединих српских социјалиста који су имали супротно гледиште. Тако је Душан Поповић, још крајем лета 1912. године, имао став да се српски социјалисти мање супротстављају настојањима да се путем рата потисне Турска са Балкана, рачунајући да је реч о позитивном процесу ликвидирања турског заосталог феудалног система. Зато је он мислио да је са тог аспекта предстојећи рат и ослободилачки за балканске народе који су под турском влашћу. Тиме је Душан Поповић фактички подржавао политику српске буржоазије која је имала јасну експанзионистичку црту, што ће каснији догађаји и потврдити. Сличан став имао је и Триша Кацлеровић, па је то највероватније и објашњење што је за време гласања у Народној скупштини о ратним кредитима напустио седницу. Главна партијска управа осудила је став Душана Поповића, што је условило његову пасивизацију у једном временском периоду. (15)

Кад се Први балкански рат ближио крају и кад је било јасно да ће Турска бити поражена, српски социјалисти нису одступали од своје решености да се и даље боре за праведан исход рата, пре свега у односу на Македонију. Међутим, иако су њихови ставови мало могли да утичу на ратујуће стране и поготову на победнике приликом закључења мира, ипак су значајни за праћење конкретног деловања српске социјалне демократије, као и за даљи развој радничког покрета. Врло је значајно да су они упозоравали на велику опасност од поделе Македоније, показујући се као добри аналитичари и познаваоци друштвених процеса. По њима, њена подела може бити само узрок нових сукоба. Апсурдност цепања јединствене територије је била очигледна, јер је довела до економске разједињености и немогућности опстанка појединих делова који чине природну целину. Ако се томе дода, како су писали српски социјалисти, и етнографско шаренило Македоније, онда је јасно да подељена Македонија може бити само јабука раздора међу суседима. Зато се Туцовић опредељује за решење по коме би Моравско-вардарска долина била „балканско језгро“ које може бити средиште једне велике балканске државе. (16) Међутим, не разрађујући даље и могућност фактичког остварења једне овакве замисли, та добра идеја остаје само у сфери праведних жеља.

Врло актуелно питање закључења мира са Турском заокупљало је пажњу српских социјалиста који су користили „Радничке новине“ за изно-

шење мишљења о овом питању. Томе су били примерени и наслови чланака „Коме ће припасти Маћедонија?“ и „Балканска федерација“. Иако су и ови чланци у досадашњим обрадама детаљно анализирани, ипак је потребно истаћи да су писани јасно, прецизно и сасвим конкретно. Најпре је истакнут отворен и прихватљив одговор бугарским „широким“ социјалистима да Македонија није ни српска, ни бугарска ни са националног ни са територијалног аспекта. Да би одбранио ово гледиште, Туцовић прихвата Цвијићеву тезу о Македонцима као флотантној маси, сматрајући то вероватно мање важним од територијалног одређења Македоније као равноправног члана федерације балканских република. Тиме би и македонско становништво могло у новим условима да се национално конституише. Зато је и позната порука српских социјалиста да прве секунде мира Балкан мора да затекну уједињен. (17)

Значајан период деловања српских социјалиста је од завршетка ратних операција у Првом балканском до почетка Другог балканског рата. Иако је реч о релативно кратком периоду, потребно је рећи да заинтерсованост српских социјалиста за Македонију није престала. Напротив, била је још интензивнија. Интересантно је, на пример, да је већ крајем новембра 1912. године писано о радничком покрету на српском војном терену у „Радничким новинама“. Тада се српска социјална демократија први пут детаљније упознаје са развојем социјалистичког радничког покрета у Македонији, а месец дана касније објављен је чланак „Неколико записа из Скопља.“ (18)

Да заинтересованост за Македонију није била само у сфери теоријских разматрања, показује боравак Димитрија Туцовића у њој. Иако се радило о ратној ситуацији, он је користио сваку могућност да се што детаљније упозна са приликама и људима. Зато није чудо да је у то време тражио од Драгише Лапчевића да му пошаље књиге од Цвијића и Хаџи-Васиљевића о Старој Србији и Македонији или да напише да је боравак у Македонији за њега право студијско путовање. Ако је до тада и познавао прилике у Турској, није могао да претпостави да се таква држава расула и насиља уопште могла и даље да одржи. Зато му је потпуно јасно да потискивањем Турске нестаје разлог за спречавање зближавања балканских народа, али су истовремено створени нови услови за сукобе.

Свој боравак у Македонији, јануара 1913. године, искористила је група српских социјалиста не само да се упозна са приликама у Скопљу већ и да дође до закључка да социјална демократија има услова за рад у овом граду и целој Македонији, да је за то расположено становништво и да постоје сјајне перспективе за развој покрета. Зато ће основни садржај њеног рада на овом подручју бити подстицање класне борбе у интересу експлоатисаних и потчињених. Пратећи пак даљи развој ситуације у ве-

зи са склапањем мира, „Радничке новине“ отворено истичу да ће српска војска остати у Скопљу и после закључења мира, вероватно да брани територију од савезника. Српски социјалисти су остали при ставу да је Македонија важна област, а да се Солун може сачувати само ако се оствари балканска федерација. Њена основа морају бити економски интереси који би обезбедили и функционисање политичког организма. За обезбеђење тих циљева могуће је предвидети и царинску унију која би била услов за постојање федерације. У овом периоду српски социјалисти нису пропустили прилику да још једном демаскирају четничку акцију балканских буржоазија према Македонији, истичући отворено да је нестао разлог за њено организовање, јер више нема Турске на овом подручју. То балканске државе не би дозволиле. Зато, уместо тога, социјалисти опет траже стварање балканске федерације. Најпрецизније одређење према Првом балканском рату учинили су српски социјалисти марта 1913. године, кад су се у „Радничким новинама“ сложили са писањем руског социјалдемократског органа „Луч“ о Правом балканском рату. Оцена је била јасна. Први балкански рат није ослободилачки већ освајачки. Ако се узме у обзир да је Македонија у овом рату претворена у пустињу за чију обнову ће бити потребно много времена, онда се може рећи да је Македонија ослобођена, али од становништва, живота и хлеба. Зато се српски социјалисти никако нису могли сложити са поделом Македоније, што би био узрок за нове сукобе међу балканским савезницима. У овом периоду српски социјалисти се поново враћају предлогу да Македонија буде аутономна покрајина у оквиру федерације балканских република. Поводом овога систематизују и разлоге за стварање овакве федерације. То су, прво, економска криза која редовно настаје после рата и која се може савладати само у већој економској заједници са царинском унијом, друго, финансијске тешкоће и, треће, опасност од великих сила. Што је потписивање мира било ближе, то су српски социјалисти били упорнији у захтевима да се обезбеди аутономија Македоније, коју су савезници најпре прихватили, а касније на њу заборавили. Своју упорност у доказивању да је Први балкански рат освајачки потврдили су српски социјалисти и непосредно пред закључење мира, наслућујући нове сукобе због поделе Македоније и енергично се супротстављајући оваквој политици. Зато је био и логичан позив балканским државама да не иду поново у крв већ да створе заједницу која би ликвидирала непријатељство међу балканским народима. Балканска криза је, по њиховом мишљењу, тек после Првог балканског рата претворена у пожар и може да доведе до братоубилачког рата и не може се превазићи уколико се не оствари програм социјалдемократа о економском, културном и политичком груписању балканских народа. Погађања око Македоније, током преговора за за-

кључење мира 1913. године, огорчило је социјалдемократе. Сматрајући да је такво погађање недопустиво, они су истицали да оно „сасушује гране заједничког стабла, рудиментира организам“, а Балкански савез се распада, јер се угушио у сопственим протувуречностима. Зато у оваквим околностима Македонија остаје јабука раздора. Супротстављајући се било каквој помисли на избијање новог рата поводом поделе Македоније, српски социјалисти сматрају да би то била пропаст за балканске народе. Зато и постављају питање зар је то био циљ рата против Турске и уколико се не оствари аутономија Македоније, Арбаније и Тракије у оквиру балканске федерације, онда они постављају нови захтев пред балканске народе, да то искористе за рушење балканских монархија и створе Балканску републику. Они енергично одбацују тезу о равнотежи на Балкану која би била успостављена на основу интереса Србије и Бугарске да поделе Македонију. Равнотежа се може постићи само уз националну равноправност. Надајући се да ће мир донети могућност реалнијег остваривања стварних промена на Балкану, српски социјалисти делимично одступају од јасног одређења према рату против Турске и кажу да, ако би се заједничка борба балканских земаља могла разумети и одобрити, било би незамисливо да оне зарате због неусаглашених интереса око поделе територије. Прилагођавајући се новим околностима, одступају и од захтева да се само путем револуције оствари балканска федерација и сматрају да је то могуће, пре свега, у условима мира. Уочавају узроке који је онемогућавају: постојање династија, милитаристички интереси, капиталистички апетити и освајачке тежње великих сила. Њихов програм је сада: стварање царинске уније која би омогућила привредно повезивање у федеративној републици која би балканске народе повезала политички, стварање народне војске која би омогућила заједничку одбрану и развој демократије која би пак створила услове за духовно повезивање. Своје одређење према аутономији Македоније српски социјалисти су заснивали на уверењу да је она мозаик нација и да је то управо услов за добијање аутономије. (19)

Свој програм за уређење Балкана и решавање македонског питања социјалисти нису износили само у радничкој штампи и на састанцима, већ и на заседањима Народне скупштине, залажући се против рата између Србије и Бугарске. Тако су, 15. маја 1913. године, приликом расправе о експозеу Николе Пашића о балканској политици посланици ССДП дали изјаву у којој се залажу за закључење мира, али истовремено и захтевају гарантовање права на самоопредељење свих нација и супротстављају се одузимању националне самосталности и наметању туђег режима. То значи да су били против поделе Балкана и захтевали његово уједињење, против братоубилачког рата између Србије и Бугарске, за остварење Бал-

канске федерације која је једина гаранција за пуно уједињење свих нација. Основа те заједнице била би братство, љубав међу народима. У паролама на крају изјаве садржан је читав програм ССДП јер је објављен рат рату, захтеван мир међу народима, заједница балканских народа и федерација балканских република. Ова гледишта поновљена су у изјавама социјалдемократских посланика јуна 1913. године. (20)

У насловима пак чланака у „Радничким новинама“ у овом периоду „Апсурдност поделе Балкана“, „Несрећни метод“, „Прва наша реч о Македонији“, „ То није мир“ и „Анексија“ од 20. јуна до 12. августа 1913. године српски социјалисти прате Други балкански рат од његових узрока и почетка до закључења мира. Свађе између Србије и Бугарске око територија резултат су правог карактера њихове освајачке политике, а најапсурднија ствар је подела Македоније која би значила упропашћавање читавих крајева, а људи би проклињали такво ослобођење које би им донело привредни слом. Правећи компарацију између Првог и Другог балканског рата са аспекта узрока, српски социјалисти истичу да је полазна основа споразум балканских земаља за борбу против Турске подела територија, узрок Другог балканског рата је подела територија и назад за склапање мира користи се исти несрећни метод. Овде су српски социјалисти и најпрецизнији у дефинисању балканске федерације. Наиме, она би обухватала Србију, Бугарску, Румунију, Грчку, Црну Гору, Албанију и Турску, а Македонија и Тракија би биле аутономне области. Српски социјалисти иду и даље, па дају и одређену карактеристику Букурешког мира, називајући га неправедним, заснованом на освајању туђих територија, привремено примирје које ће изазвати нове сукобе. **Зато поделу територије Македоније називају злочиначком која је донела потчињавање туђих нација.** Остали су при ставу, такође, да Балкан треба да припадне балканским народима, а не балканским државама што је суштинска разлика, јер тек уништавањем династија балканских држава балкански народи могу рачунати на остваривање пуне демократије. (21)

За став српских социјалиста према балканским ратовима значајан је и Други конгрес ССДП који је одржан 30. и 31. јануара 1914. године у Београду. Констатује се да балкански савезници нису били инспирисани ослободилачким побудама. Изневерена су сва обећања у погледу положаја народа у новим крајевима, где је уместо слободе дошло робовање, уместо демократије реакција. Македонија је била стална костурница после проласка пет армија. Дужност је социјалне демократије да захтева националну равноправност за македонско становништво. (22)

Поводом годишњице Другог балканског рата Димитрије Туцовић је, 17. јуна 1914. године, писао да се ради о годишњици једног злочина и да су Србија и Бугарска због једног дела заузете територије направиле ка-

сапницу десетине хиљада радника. Пораз Бугарске за српске шовинисте је била срећа, али пораз Бугарске је истовремено и пораз Србије, јер борба између братских народа је увек безумље. (23)

НАПОМЕНЕ

1. Димитрије Туцовић, Изабрани списи, II, Београд 1950, стр. 163.
2. Историјски архив КПЈ, том III, Београд 1950 (у даљем тексту ИК КПЈ, III),стр. 280.
3. Димитрије Туцовић, н. д, стр. 291
4. „Рат и Балкан“, „Радничке новине“, бр. 185, 9. август 1912.
5. „Сметње на Балкану“, „Радничке новине“,бр. 212, 10. септембар 1912.
6. „За заједницу Балкана“, „Радничке новине“, бр. 217, 15. септембар 1912.
7. „Догађаји на Балкану и Социјална демократија“, „Радничке новине“, бр. 200, 27. август 1912.
8. Драгиша Лапчевић, „Рат и Српска социјална демократија“, Београд 1925, стр. 37-40.
9. Сергије Димитријевић, „ Српски социјалисти и Друга интернационала од Међународног социјалистичког конгреса у Копенхагену (лето 1910) до Првог светског рата“, сепарат, Београд 1976, стр. 667-674.
10. Др Сергије Димитријевић, „Социјалистички раднички покрет у Србији 1870-1918, Београд 1982, стр. 203.
11. ИА КПЈ,III, стр. 257-260; Драгиша Лапчевић, „Рат…стр. 57.65; Сергије Димитријевић, „Социјалистички раднички покрет…, стр. 204-207.
12. Драгиша Лапчевић, н. д. стр. 57-65.
13. „Социјална демократија и рат“, „Радничке новине“, бр. 237, 23. октобар 1912.
14. „Социјална демократија и национално питање“, „Радничке новине“, бр. 236, 19. октобар 1912.
15. Душан Поповић, „Сабрана дела“, књига прва, Београд 1975, стр. 107; Др Сергије Димитријевић, „Социјалистички раднички покрет…,стр. 208.
16. Димитрије Туцовић, „Целокупна дела“, I свеска, Београд 1924, стр. 25-26.
17. „Коме ће припасти Маћедонија?“, „Радничке новине“, бр. 10, 1. фебруар 1913; „Балканска федерација“, „Радничке новине“, бр. 50, 28. март 1913.
18. „Раднички покрет на српском војном терену“, „Радничке новине“, бр. 21, 24. новембар 1912; „Неколико записа из Скопља“, „Радничке новине“, бр. 254, 25. децембар 1912.

19. Др Живан Стојковић, „Везе српског и македонског радничког покрета до 1919, Лесковац 1985, стр. 231-243.

20. „Рат рату! Мир међу народима!Заједница балканских народа и федерација балканских република!, „Радничке новине“, бр. 88, 16. маја 1913; Драгиша Лапчевић, Рат…,стр. 103-105.

21. „Апсурдност поделе Балкана“, „Радничке новине“, бр. 117, 20. јуни 1913; „Несрећни метод“, „Радничке новине“, 129, 4. јули 1913; „Прва наша реч о Македонији“, „Радничке новине“, бр. 13о, 5. јули 1913; „То није мир“, „Радничке новине“, бр. 148, 26. јули 1913; „Анексија“, „Радничке новине“ бр. 162, 12. август 1913; „Балкан балканским народима“, „Радничке новине“, бр. 124, 28. јуни 1913.

22. „Десети конгрес ССДП - четврта седница“, „Радничке новине“, бр. 33, 7. фебруар 1914.

23. „Годишњица једног злочина“, „Радничке новине“, бр. 140, 17. јуни 1913.

Резюме

Живан Ćтойкович

СЕРБСКИЕ СОЦИАЛИСТЫ И БАЛКАНСКИЕ ВОЙНЫ

Одним из главнейших вопросов, на котором сербская социалдемократия строила свою программу, является вопрос отношения к войне. Время, в которое она действовала накладывало на нее необходимость ведения борьбы против войны и милитаризма. Особенно важно это было во время анексионного кризиса, Итальянско-турецкой войны, балканских войн и Первой мировой войны. Разоблачая роль балканской буржуазии, которая не была способна провести демократические преобразования, сербские социалисты осудили создание монархического Балканского союза, целью которого являлось изгнание турок с Балканского полуострова и порабощение Македонии. Поэтому они открыто выступили против войны, которая в спешном порядке готовилась на Балканах в 1912 году. Об этом они сообщили и Интернациональному социалистическому бюро в Брюсселе. Раздел Турции, которого требовали балканские государства, был бы источником новых столкновений. Эта точка зрения была принята и Вторым интернационалом с принятием решения о создании Балканской федерации, что являлось основной задачей сербских социалистов. Оттеснение Турции с Балканского полуострова устранило только одно препятствие к справедливому решению положения балканских народов.

В среде сербских социалистов существовали различия в оценке характера Первой балканской войны. Дмитрий Туцёвич подчеркнул, что

как только сербская армия перешла границы Турции, она стала вести захватническую войну, т.к. руководствовалась не столько необходимостью действительного освобождения тех территорий, только их подчинением и расширением капиталистической эксплуатации. Для Душана Поповича Первая балканская война является освободительной и революционной, т.к. имеет антифеодальный характер. Похожие взгляды имел и Триша Кацлерович. Между тем, позиция Туцёвича была официальной позицией сербской социалдемократической партии.

Когда стало очевидным, что Турция будет побеждена в Первой балканской войне, сербские социалисты предупреждали об опасности разделения Македонии между балканскими союзниками, посколку это будет причиной новых столкновений на Балканах. Поэтому-то Туцёвич и отстаивал точку зрения объединения Балкан и подчеркивал, что Македония не является ни частью Сербии ни частью Болгарии, а должна стать равноправным членом балканской федерации. Это и являлось центральным содержанием активности сербских социалистов в период между двумя балканскими войнами.

Предвидя опасность войны между Сербией и Болгарией из-за Македонии, сербские социалисты использовали всякий удобный случай, чтобы помешать ее возникновению. Поэтому они объявили войну войне, провозглашали мир между народами, объединение балканских народов и федерацию балканских республик. Раздел Македонии они считали абсурдом, т.к. это все время будет причиной новых столкновений, поскольку каждое балканское государство будет стремиться получить ее полностью. Согласно сербским социалистам ведение империалистической войны не может привести к справедливому миру. Поэтому, кроме жестокого осуждения Второй балканской войны, как безумной и братоубийственной, они осудили и заключение Бухарестского мира, по которому Македония была разделена на части. Раздел Македонии они назвали аннексией и незаконным подчинением чужих территорий. Поэтому они ещё раз осудили энергичные действия буржуазии по отношению к народам и повторяли о необходимости объединения Балкан и автономии Македонии.

То, что балканские союзники не были одержимы освободительными побуждениями подтвердилось и на заседании Главного партийного правления сербской социалдемократической партии, которое проходило в начале 1914 года. Обмануты ожидания народов, где вместо свободы пришло порабощение, вместо демократии - реакция. После прохождения пяти армий Македония представляла собой поле боя, а споры вокруг её территории не могли принестией свободу и национальную равноправность.

Македонские социалисты так же были против войны и осуждали захватнические претензии балканских государств по отношению к Македонии. Поэтому они провозглашали свободу и братство южных славян, как единственное разрешение македонского вопроса.

Беноа По
Потпоручник, Војна стручна школа Сен-Сир
Кеткидан (Француска)

УДК 94(497.11)"1915"
355:929 По Б.

МИСИЈА ГЕНЕРАЛА ПОА У ИСТОЧНОЈ ЕВРОПИ 1915. ГОДИНЕ

Увод

Француска влада је 1915. године одлучила да на Балкан и у Русију пошаље једну дипломатско-војну мисију под командом генерала Жерала Поа. Она је требало да унапреди усклађивање жеља и политике Антанте у Источној Европи, успостављајући чврсте везе међу владама и генералштабовима Француске, Србије и Русије. Кроз посредовање, мисија је процењивала могућност директних интервенција коалиције у источном Медитерану.

Њен основни задатак је био да створи један опипљив савез. Антанта је још увек била далеко од тога да користи повољну ситуацију у којој је био Тројни Савез. Овај савез је имао велику географску, идеолошку, политичку и културну блискост која му је давала чврстину стабилног блока какву Француска, Велика Британија и Русија нису имале. Мисија генерала Поа управо је требало да попуни ове празнине.

Желимо да покушамо да разумемо контекст и изазове предузимања једне такве експедиције пре него што укажемо на то да су земље Балкана простор немира у коме се мешају веома различити утицаји и интереси. Такође, треба да укажемо на чињеницу да је Србија, због свог статуса јединог савезника у региону, имала посебно место у мисији генерала Поа.

Овај рад је резултат процеса писања академске тезе коју покрива школовање на Војној стручној школи Сен Сир за степен мастера и заснован је на архивском фонду породичне архиве коју чува породица По, која до сада није публикована.

1. Успостављање дипломатско-војне мисије

Мисија од фебруара до априла 1915. догађа се у општем контексту развоја унутрашњих и међународних механизама сукоба: са почетком позиционог ратовања борбе су појачане и зараћене стране су морале да се ослоне на систем савеза, јаких, кохерентних и координисаних. У ствари,

Тројни савез је користио велику територијалну, политичку и културну блискост, што није био случај са Антантом која је морала да створи вештачке физичке, идеолошке и интелектуалне везе како би превазишла удаљеност и испрекиданост својих линија.

Француска влада је желела да попуни недостатак информација које се тичу Источне Европе и због тога је мисија требало да, пре свега, направи што је могуће комплетнију табелу политичке и војне ситуације и дипломатских тежњи, са циљем да припреми интервенцију Антанте у источном Медитерану. Требало је, такође, одговорити на тешкоће повезаности и координације унутар Антанте и због тога ће присуство представника Француске у тим удаљеним земљама омогућити успостављање физичке везе и преношење жеља Генералштаба и Владе Француске.

Приликом анализе његове мисије треба узети у обзир личност Жерала Поа (1848-1932). Именовање за шефа мисије од стране председника Републике заснива се на његовом карактеру и угледу у Француској али и у иностранству, чега морамо бити свесни будући да је то утицало на понашање мисија под његовом командом. Заиста, генерал По је уживао велики углед у војсци, посебно од рата 1870, када је изгубио једну руку; он је, такође, сматран веома заслужним за одношење прве француске победе приликом заузимања Милуза 10. августа 1914. За владу, По је био интересантан јер је био познат у свету захваљујући великим европским маневрима којима је командовао у Швајцарској 1912. године. Његов значај и кредибилитет били су подједнаки у Француској, али и преко граница, и то је својство које ће се показати као важно у мисији 1915. Дакле, шеф ове дипломатско-војне мисије поседовао је неколико карактеристика које оправдавају његово именовање: ампутација руке и чињеница да је обезбедио Француској прву победу, августа 1914., на челу Алзашке војске, дају реалну слику војника који је важан у очима земаља које су веома милитаризоване. Политички, Жерал По је посебно допринео изради закона о припремама за могући реванш Немачкој, што му је обезбедило поверење у очима политичких власти. На крају, морају се истаћи и његове везе са краљем Петром Првим, јер оне стварају контакте међу људима који олакшавају успостављање добрих односа. Обојица су били из војне школе Сен Сир, један из 1862, други из 1867. године; обојица су се борили у француско-пруском рату 1870; обојица су рањени, заробљени, па су побегли и наставили да ратују.

2. Балкан између утицаја и ривалитета

Мисија генерала Поа одвија се у општем контексту развоја унутрашњих и међународних механизама суқоба: две коалиције још увек нису у потпуности биле формиране, ставови Италије и Бугарске нису били

јасно формулисани, и Антанта, исто као и Тројни савез (Алијанса), покушавала је да ове државе стави под своје окриље. На почетку друге године рата, немачке офанзиве на Мазурским језерима и Турске у Египту, доводиле су у опасност периферне фронтове где је савезничка одбрана, руска, румунска, грчка и српска, била у опасности од колапса. За то време је западна позорница почињала да се урушава, захтевајући све више средстава и конкретнијих напора. Владе су схватиле да ће рат бити дугачак и захтеван у погледу материјалних и људских ресурса. У овој конкретној ситуацији Антанта није могла да поднесе неуспех и пребег савезника, па су зато Француска и Британија разматрале масовну интервенцију на Дарданелима, преломној тачки на источним фронтовима. У том контексту успостављања и јачања савеза, у контексту интензивирања Западног и дестабилизације Источног фронта, створена је ова војна мисија. Њен задатак је био да пружи потпуну слику о ситуацији у савезничким земљама, да допринесе придобијању земаља неопредељених према Антанти и да потом координише француском акцијом и дипломатском и материјалном помоћи, процењујући потребе и ресурсе. Циљне земље ове мисије одабране су на основу тих питања. Главни циљ је био руски савезник, али, поред њега, требало је подржавати и координисати акцију малих народа, и то је разлог што је генерал По требало да прође кроз Грчку, Србију, Румунију и још кроз Бугарску .

Балкан је за Француску био важан из више разлога који оправдавају њену намеру да тамо директно интервенише. Република се, наиме, бојала да сама поднесе тежину свих немачких дивизија и зато је желела да убеди њене руске и српске савезнике да прихвате скретање непријатељских напора према позадинским фронтовима. Реч је, такође, о томе да се глас Француске чује на простору који је на раскрсници тежњи три велике силе: Русије на истоку, Италије на западу и Аустроугарске на северу.

На стратешком плану, интервенција на Балкану требало је да омогући физичко повезивање Западног и Источног фронта у континуитет који омогућава размену идеја, средстава и људи. Она је, такође, требало да спречи повезивање између Централних сила и Османског царства, што би пореметило баланс моћи и блокирало Русију.

Главни циљ дакле остаје Русија, али Србија је једини савезник на Балкану и на њу Антанта треба да рачуна иако је цео регион још увек дубоко обележен недавним балканским ратовима. Наслућивало се да ће неутралне земље ући у рат и зато је требало сазнати када ће се то десити и са ким. Грчка, Румунија и Бугарска су имале сличну унутрашњу ситуацију, што значи да је у њима постојало велико неслагање између суверена и владе. Али, сви су се слагали око тога да треба чекати и пратити развој односа снага између две коалиције, као и позиције суседних држава.

3. Србија у мисији генерала Поа

Са једне стране, српска војска је победничка. Она је извојевала две велике победе над Аустроугарском (на Церу и Колубари, у августу и децембру 1914) и повратила Београд. Краљевина Србија је била једини савезник који је повратио своју територију и уживао у периоду прећутног примирја са Аустријом. Али, њена војска је била исцрпљена после непрекидних борби од 1912, њена опрема била је стара и истрошена, а сваки топ није имао више од 50 граната у јануару, док их је у септембру претходне године имао 500. Највише је патила од епидемије тифуса и лоше здравствене заштите: у марту 1915. имала је 32.000 болесних и 16.000 рањених; од 550 лекара, 100 су умрли од тифуса; све ово је доприносило да ситуација буде још нестабилнија. Стратешки став који је Краљевина заузела био је одлучно дефанзиван, што, пре свега, значи да је председник владе Никола Пашић тражио гаранције за територијални интегритет Србије. Зато су њене најбоље трупе (први и други позив), ветерани и трупе регрутоване на граници распоређене дуж Дунава и Дрине, према Аустроугарској; а слабије трупе (трећег позива) и 20.000 муслимана из Македоније распоређене су неједнако на Вардару, према Бугарској.

Србија је, дакле, у највећој мѐри зависила од спољне помоћи. То се манифестовало присуством великог броја артиљеријског оруђа, француског, енглеског и руског у Београду, што је требало да спречи продор аустријских речних бојних бродова. Поред тога, Француска је испоручивала Србији 1200 граната недељно, почев од фебруара 1915. Али све ово је пролазило кроз Грчку и Румунију, путевима који нису били обезбеђени, и Пашић се плашио да та помоћ не буде прекинута. Он је стога тражио од генерала Поа обимно снабдевање : у новцу (60 милиона франака), оружју, храни, одећи и сточној храни. Намера председника српске владе била је да реформише армију, обнови њену опрему и обучи нове регруте пре разматрања било какве офанзивне акције.

Општи утисак генерала Поа био је да је морал војника и становништва веома висок и да су они били усхићени личношћу Петра Првог. Француски генерал наглашава вредност српске војске, способност њених вођа и њену веру у победу, њену несебичност и посвећеност националној ствари и Антанти. Политички збир који је сачинио показује да је за Поа, једини прави господар Србије био Пашић који је имао регента под својим утицајем и који је држао руку над војним операцијама. Генерал По бележи да су Срби снажно потресени погубљењем српског становништва у источној Босни које су починили Аустријанци и да нису желели да пораз изазове исту ствар на њиховом тлу. Ово је, заједно са исцрпљеношћу и уверењем да су скупо платили одлучујуће победе, стварало дубоки осећај замора у Генералштабу и Влади који, чини се, нису делили становништво

и војска. У свом завршном извештају који је послао у Париз, генерал По изражава две главне идеје. Прва се заснива на великој вероватноћи да ће Бугарска ући у рат на страни Немачке и ова претпоставка га је подстакла да затражи да се дâ предност снабдевању преко Грчке. Он је, такође, тражио од краља Петра да пребаци најбоље трупе на Вардар, који је и даље био главна артерија. Друга идеја је да Француска треба озбиљно да подржи Србију и да се снага од најмање три дивизије пошаље што је пре могуће на Балкан. Што се тиче Русије, По захтева да она изврши јак притисак на Румунију како би изазвала озбиљну претњу Бугарској.

Закључак

У поређењу са почетним циљевима можемо рећи да је исход мисије мешовит: општа запажања генералу Поу користе за успостављање регионалне мапе жеља и позиционирања, али он није могао да тачно утврди стање и позиције неутралних земаља које, изгледа, нису желеле да покажу ништа што би открило њихове могућности и дипломатске тежње. Ова мисија је, ипак, успела да успостави конкретне везе унутар Антанте. Међутим, те везе су веома зависиле од развоја фронтова на истоку током 1915. године; у ствари, однос снага се окренуо на штету савезника после њиховог неуспеха код Дарданела и на Галипољу. Улазак Италије у рат није имао очекиване последице и није гурнуо Грчку да се придружи Антанти. Са објавом рата Бугарске и нападом на Србију, ситуација савезника постаје веома озбиљна и једино решење које је предвиђено за ослобађање блокаде експедиционих снага у Солуну би требало да дође из Русије. То је разлог због кога ће француска влада одлучити да именује генерала Поа на чело друге мисије, чији је циљ овога пута била само Русија.

АРХИВИ

Fond d'archives familial inédit détenu par la famille Pau.
(Необјављени породични архивски фонд који чува породица По)

БИБЛИОГРАФИЈА

BECKER Jean-Jacques, BERSTEIN Serge, *Victoires et frustrations 1914-1929*, Nouvelle histoire de la France contemporaine, t. 12, Paris, Points-Seuil, 1990.

CASTELLAN Georges, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Paris, Fayard, 1993.

DOISE Jean, VAISSE Maurice, *Diplomatie et outil militaire 1871-1969*, Paris, Imprimerie nationale, 1987.

LE MOAL, Frédéric, *La Serbie: du martyre à la victoire, 1914-1918*, Saint-Cloud, Editions 14-18, 2008.

MITROVIC ANDREJ, *Serbia's Great War; 1914-1918,* London, Hurst & Company, 2007.

Sous-lieutenant Benoit Pau
Ecole spéciale militaire Saint-Cyr
Coëtquidan

La mission du général Pau en Europe de l'Est en 1915

Introduction

En 1915 le gouvernement français décide d'envoyer une mission diplomatico-militaire dans les Balkans et en Russie commandée par le général Gérald Pau. Il s'agit de favoriser l'interaction des volontés et des politiques de l'Entente en Europe de l'Est, en mettant un place de solides liaisons entre les gouvernements et les Grands Quartiers Généraux français, serbe et russe par l'intermédiaire de la mission en prévision d'interventions directes de la coalition en Méditerranée orientale.

L'exigence profonde est de créer une alliance palpable. L'Entente est encore loin de bénéficier d'une situation aussi favorable que la Triple Alliance qui profite d'une grande convergence géographique, idéologique, politique et culturelle qui lui donne concrètement une stature de bloc que la France, la Grande-Bretagne et la Russie ne parviennent pas à obtenir. C'est pour combler ces lacunes que la mission du général Pau est mise en place.

Nous devons tenter de comprendre le contexte et les enjeux de la création d'une telle expédition, avant de constater que les Balkans sont un espace trouble où se mêlent des influences et des intérêts très divers. Nous devons aussi constater que la Serbie, de part son statut de seul allié dans la région, prend une place très particulière dans la mission du général Pau.

Ce travail est issu d'une démarche universitaire de rédaction d'un mémoire qui sanctionne la scolarité à l'Ecole Spéciale Militaire de Saint-Cyr par la grade de master, il s'appuie sur un fond d'archives familial inédit qui est détenu par la famille Pau et qui n'a jamais été publié.

1. La mise en place de la mission diplomatico-militaire

La mission de février à avril 1915 intervient dans le contexte général de mise en place des rouages internes et internationaux du conflit : avec le début de la guerre de positions les combats s'intensifient et les belligérants ont besoin de s'appuyer sur un système d'alliance solide, cohérent et coordonné. La Triple Alliance bénéfice en effet d'une grande convergence territoriale, politique et culturelle ce qui n'est pas la cas de l'Entente qui est dans l'obligation de créer

de liaisons physiques, idéologiques et intellectuelles artificielles pour dépasser l'éloignement et la non-continuité de leur ligne.

Le gouvernement français souhaite combler les insuffisances d'information qu'elle a en ce qui concerne l'Europe de l'Est, c'est pourquoi la mission devra avant tout dresser un tableau le plus complet possible de la situation politique, militaire et des volontés diplomatiques, avec pour objectif de préparer une intervention de l'Entente en Méditerranée orientale. Il faut aussi répondre aux difficultés de liaison et de coordination de l'Entente, c'est la raison pour laquelle la présence d'un représentant de la France dans ces pays éloignés permettra d'établir physiquement la liaison et de transmettre les volontés du Grand Quartier Général et du gouvernement français.

La figure du Gérald Pau (1848-1932) devra être prise en compte pour l'analyse de sa mission. Sa nomination à la tête de la missions par le Président de la République se fonde sur des aspects de sa personnalité et de son image en France mais aussi à l'international dont nous devrons prendre conscience car ils influent sur la conduite des missions sous son commandement. En effet, général Pau jouit d'un grand prestige au sein de l'armée qu'il tient en particulier de la guerre de 1870 où il a perdu un bras, il est aussi considéré comme ayant remporté la première victoire française avec la prise de Mulhouse le 10 août 1914. Pour le gouvernement, Pau a l'intérêt d'être connu à l'international notamment grâce aux grandes manœuvres européennes de 1912 en Suisse qu'il a dirigées. Son poids et sa crédibilité sont forts à la fois en France mais aussi au delà des frontières et c'est un atout qui s'avérera important dans la mission en 1915. Le chef de cette mission diplomatico-militaire présente donc plusieurs caractéristiques qui justifient sa nomination : son amputation et le fait qu'il a obtenu la première victoire française en août 1914 à la tête de l'Armée d'Alsace lui confèrent une véritable figure de soldat, ce qui est important aux yeux de pays qui sont fortement militarisés. Politiquement, Gérald Pau a la particularité d'avoir contribué à l'élaboration des lois de préparations pour une revanche éventuelle contre l'Allemagne ce qui lui donne du crédit aux yeux des autorités politique. Enfin, nous devons insister sur les liens qui l'unissent au roi Pierre Ier car ce sont eux qui créent ces rapports d'hommes qui facilitent les relations. Ils sont tous deux St saint-cyriens, respectivement en 1862 et 1867, ont combattu lors de la guerre franco-prusienne de 1870, y ont été blessés, prisonniers, et se sont échappés pour reprendre la combat.

2. Les Balkans, entre influences et rivalités

La mission du général Pau eut lieu dans le contexte général de mise en place des rouages internes et internationaux du conflits : les deux coalitions ne sont pas encore totalement formées, les positions de l'Italie et de la Bulgarie ne sont pas clairement formulées et l'Entente tout comme l'Alliance tentent de mettre ces pays sous leur égide. Dans ce début de la seconde année de guerre les

offensives allemandes sur les lacs Mazures et ottomanes sur l'Égypte mettent en dangers les fronts périphériques où la défense des alliés russe, roumain, grec et serbe risque de s'effondrer et ce alors que le théâtre occidental commence à s'enterrer et à nécessiter des moyens et des efforts de plus en plus conséquents. Les gouvernements prennent conscience que la guerre va être longue et exigeante en termes humains et matériels. Dans cette situation particulière l'Entente ne pourrait supporter la défection des alliés de revers, c'est la raison pour laquelle la France et la Grande-Bretagne envisagent une intervention massive sur les Dardanelles; principale charnière des fronts orientaux. C'est dans ce contexte d'établissement et de renforcement des alliances, ce contexte d'intensification du front occidental et de déstabilisation des fronts orientaux qu'est crée la mission militaire. Elle a pour objectifs de dresser un état complet de la situation de pays alliés, de concourir à la récupération des nations indécises auprès de l'Entente et enfin coordonner l'action française et l'aide diplomatique et matérielle en évaluant les ressources et les besoins. Les pays cibles de cette mission sont choisis en fonction de ces enjeux. L'objectif principal est l'allié russe mais autour de lui l'action des petites nations doit être maintenue et coordonnée, c'est la raison pour laquelle le général Pau devra passer par la Grèce, la Serbie, la Roumanie ou encore la Bulgarie.

Pour la France les Balkans représentent plusieurs intérêts majeurs qui justifient sa volontés d'y intervenir directement. La République a en effet peur de porter, seule, le poids de toutes les divisions allemandes, c'est pourquoi elle tient à assurer ses alliances russes et serbes qui permettent de détourner l'effort ennemis vers des fronts de revers. Il s'agit aussi de faire entendre la voix de la France dans un espace qui est à la croisée des velléités des trois grandes puissances : à l'Est la Russie, à l'Ouest l'Italie et au nord l'Autriche-Hongrie

Sur le plan stratégique, une intervention dans les Balkans doit permettre de relier physiquement les front ouest et Est dans une continuité qui favorise les échanges d'idées, de moyens et d'hommes. Cela permet aussi d'empêcher la liaison entre les empire centraux et l'empire ottoman ce qui bouleverserait le rapport de force et bloquerait la Russie.

L'objectif majeur reste donc la Russie mais c'est bien la Serbie qui est la seule alliée dans les Balkans et c'est sur elle que l'Entente doit compter alors que la région est encore profondément marquée par les récentes guerres balkaniques. On se doute que les pays neutres vont entrer en guerre, c'est pourquoi il faut chercher à savoir quand et avec qui. La Grèce, la Roumanie et la Bulgarie se trouvent dans une situation interne semblable, c'est à dire qu'il existe une grande divergence entre le souverain et le gouvernement, mais chacun s'accorde pour maintenir une position attentiste pour observer l'évolution du rapport de force entre les deux coalitions ainsi que les prises de parti des États voisins.

3. La Serbie dans la mission du général Pau

D'un côté l'armée serbe est victorieuse. Elle a remporté deux victoires majeures sur l'Autriche-Hongrie (Cer en août et Kolubara en décembre 1914) et repris Belgrade. Le Royaume est le seul allié à avoir repris son territoire et il bénéficie d'un période de trêve implicite avec l'Autriche. Mais l'armée est épuisée, elle se bat sans arrêt depuis 1912, les matériels sont vieux et manquent cruellement, ainsi chaque canon n'a plus que 50 obus en janvier alors qu'ils en avaient 500 en septembre. Elle souffre de plus beaucoup de l'épidémie de typhus et de l'insalubrité de son système médical : en mars 1915 on compte 32 000 malades et 16 000 blessés, 550 médecins, 100 sont morts du typhus, tout cela contribue à rendre sa situation encore plus précaire. L'attitude stratégique que prend le Royaume est alors résolument défensive, c'est à dire qu'avant tout, Nikola Pašić, président du Conseil, cherche à garantir l'intégrité territoriale de la Serbie. Pour cela les meilleures troupes (I et IIème ban), les vétérans et les troupes des premières conscriptions, sont postés la long du Danube et de la Drina face à l'Autriche-Hongrie et les moins bonnes troupe (IIIème ban) et 20 000 musulmans de la Macédoine, sont postés inégalement sur la Vardar face à la Bulgarie.

La Serbie dépend alors énormément de l'aide extérieure. Celle-ci se traduit concrètement par la présence de nombreuses pièces d'artillerie de marine françaises, anglaises et russes à Belgrade qui luttent contre l'intrusion des cuirassés fluviaux autrichiens. De plus la France fournit à la Serbie 1200 obus par semaine à partir de février 1915. Mais tout cela passe par la Grèce et la Roumanie, par des routes qui ne sont pas assurées et Pašić craint que celles-ci ne soient rompus. Il demande alors au général Pau des approvisionnements massifs : de l'argent (60 millions de francs), ainsi que des armes, vivres, habits et fourrage. Le but du président du conseil serbe est de reformer son armée, la rééquiper et instruire de nouvelles recrues avant d'envisager toute action offensive.

L'impression générale du général Pau est que le moral des soldats et de la population est très fort et exalté par la figure de Pierre Ier. Le général français insiste sur la valeur de l'armée serbe, sur la compétence de ses chefs et sur sa confiance en la victoire, son abnégation et son dévouement à la cause nationale et à celle de l'Entente. Le bilan politique qui est fait montre que pour Pau le seul véritable maître de la Serbie est Pašić qui tient le régent sous son influence et garde la main sur les opérations militaires. Pau note que les Serbes ont été très marqués par les exécutions de la population serbe en Bosnie de l'Est commis par les Autrichiens, ils ne veulent pas qu'une défaite ne provoque la même chose sur leur sol, ceci, conjugué avec l'épuisement et la conviction d'avoir remporté des victoires décisives crée un sentiment profond de lassitude dans le GQG et le gouvernement qui ne semble pas partagé par la population et l'armée. Dans le rapport final qu'il envoi à Paris, le général Pau exprime deux idées majeures. La première est fondée sur la grande probabilité pour que la Bulgarie entre en guerre aux cotés de l'Allemagne, cette

hypothèse le pousse à demander à ce que l'on privilégie la voix d'approvisionnement par la Grèce. Il demande aussi à roi Pierre d'orienter de meilleures troupes sur le Vardar qui reste l'artère principale. La seconde idée est qu'il faut que la France soutienne massivement la Serbie et qu'une force d'au moins trois divisions soit envoyée le plus vite possible dans les Balkans. En ce qui concerne la Russie, Pau demande à ce qu'elle exerce une pression très importante sur la Roumanie afin de produire une véritable menace sur la Bulgarie.

Conclusion

Par rapport aux objectifs initiaux nous pouvons dire que le bilan de la mission est mitigé : les observations du général Pau permettent d'établir une carte régionale des volontés et des positionnements mais il ne lui a pas été possible de dresser avec précision un état de la situation des pays neutres qui ont semblent vouloir ne rien laisser prévoir de leurs capacités et de leurs tendances diplomatiques. Cette mission néanmoins a pu mettre en place des liaisons concrètes au sein de l'Entente. Or ces liaisons font beaucoup souffrir de l'évolution des fronts de l'Est au cour de l'année 1915 ; en effet, le rapport de force tourne en défaveur de la coalition après les échec des Dardanelles et de Gallipoli. L'entrée en guerre de l'Italie n'a pas eu les conséquences espérée et n'a pas poussée la Grèce à rejoindre l'Entente. Avec la déclaration de guerre de la Bulgarie et l'invasion de la Serbie, la situation de la coalition devient très grave et la seule solution qui est envisagée pour résoudre le blocage du corps expéditionnaire à Salonique devrait venir de Russie. C'est pourquoi le gouvernement français décidera de nommer le général Pau à la tête d'une seconde mission dont l'objectif sera cette fois uniquement la Russie.

ARCHIVES

Fond d'archives familial inédit détenu par la famille Pau.

BIBLIOGRAPHIE

BECKER Jean-Jacques, BERSTEIN Serge, *Victoires et frustrations 1914-1929*, Nouvelle histoire de la France contemporaine, t. 12, Paris, Points-Seuil, 1990.

CASTELLAN Georges, *Histoire des Balkans (XIVe-XXe siècle)*, Paris, Fayard, 1993.

DOISE Jean, VAISSE Maurice, *Diplomatie et outil militaire 1871-1969*, Paris, Imprimerie nationale, 1987.

LE MOAL, Frédéric, *La Serbie: du martyre à la victoire, 1914-1918*, Saint-Cloud, Editions 14-18, 2008.

MITROVIC ANDREJ, *Serbia's Great War; 1914-1918*, London, Hurst & Company, 2007.

Проф. др Александар Кадијевић
Одељење за историју уметности
Филозофског факултета у Београду

УДК 72.036.7(497.11)"1918/1941"

ЕКСПРЕСИОНИСТИЧКИ УПЛИВИ У МЕЂУРАТНОЈ АРХИТЕКТУРИ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ – ЗАПОСТАВЉЕНА ТЕМА ИСТОРИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Досадашња историографска тумачења архитектонског развоја српских градова средње и мање величине, показују да су они са невеликим закашњењем усвајали актуелне пројектантске методе заступљене у атељеима Београда и водећих регионалних центара, попут Новог Сада (доминантан у Војводини), Крагујевца (у Шумадији), Ниша (у источној и југоисточној Србији), Чачка (у југозападној Србији), Приштине (на КиМ) и Скопља (у Македонији, на КиМ и југоисточној Србији). Првенствени утицај Београда, а делом Ниша и Скопља, уочљив је у архитектури Лесковца, која се по ослобођењу од Турака прогресивно развијала у „европеизацијском", а касније и све наглашенијем модернизацијском смеру.[1] Уз преовлађујући академизам, постсецесију, српски „слог", модерни рационализам и ар деко, у међуратном периоду њеног развитка јавили су се и елементи експресионизма, једног од најоригиналнијих праваца европске архитектуре прве четвртине прошлог столећа. [2]

[1] О прекретничком карактеру тих цивилизацијских процеса и њиховом рефлектовању на српску и лесковачку новију архитектуру видети: Z.Manević, *Sto i prva evropeizacija*, Čovjek i prostor 10, Zagreb 1969, 14-15; А.Митровић, *Европеизација и/или модернизација. Десет теза*, Годишњак за друштвену историју 2, Београд 1994, 143-145; A. Kadijević, *On the later architecture of Leskovac and its place in Serbian architecture*, Matica srpska proceedings for fine arts 37, Novi Sad 2009, 265-276.

[2] О општим обележјима и распростирању архитектонског експресионизма видети: N.Dobrović, *Savremena arhitektura 1*, Beograd 1965, 199-200; D.Sharp, *Modern Architecture and Expressionism*, New York. 1966; W.Pehnt, *Expressionist Architecture*, London 1973; F.Borsi, *Ekspresionizam i arhitektura*, Život umjetnosti 37-38, Zagreb 1984, 25-33; K.Frampton, *The Glass Chain: European Architectural Expressionism*, in: Modern Architecture, a critical history, London 1987, 116-122; I.Juras, *Ekspresionizam*, u: Utopijske vizije grada, Zagreb 1997, 31-45; *Ekspresionizam (tematski blok)*, u: Istorija moderne arhitekture 2/B (prir.M.R.Perović), Beograd 2000, 103-224; T. Benson, E.Dimenberg, *Expressionist Utopias: Paradise, Metropolis, Architectural*

Иако су се од средине осамдесетих година прошлог столећа историографска тумачења новије лесковачке архитектуре тематски разгранала,[3] експресионистичка компонента уочљива на појединим грађевинама међуратног доба није подробније анализирана. Због мањка стручњака кадрих да препознају упливе експресионизма, као и распрострањеног рационалистичког култа „праве линије" у послератној архитектури, елементи тог правца нису правовремено примећени, а ни потпуније коментарисани.

Као утицајан правац у европским оквирима, експресионизам се у умереном облику развио и у српском међуратном градитељству, са одјецима и после 1945. године.[4] Без дубље теоријске припреме средином двадесетих година, спонтано прихваћен из средње Европе (са мањим закашњењем у односу на Хрватску и Словенију), превасходно се испољио кроз екстеријерне композиционе нагласке – оштре углове, троугаоне издигнуте атике, степеноване и експанзивно заобљене зидне масе, а ређе кроз целовитије просторне структуре. Идеје експресионизма су у српску архитектуру пренете посредно, угледањем на примере из међународне стручне периодике, уместо анализирањем путоказних узора *in situ*. Уз то, за разлику од хрватских савременика, српски архитекти нису неговали личне, а ни сарадничке контакте са ауторитативним прводницима средњоевропског експресионизма, због чега њихови методи нису плодније разрађивани у домаћој пракси. Експресионизам није тематизован у настави, а ни у критици текуће архитектуре, сводећи се на идиом погодан за прилагођавање локалним условима. Но, вредност појединих остварења надахнутих експресионизмом, као и паралелизам испо-

Fantasy (Weimar and Now: German Cultural Criticism), Los Angeles 2001; J.T.Tilman, *Expressionism*, in: Encylopedia of 20th-century architecture (ed.R.Sennot), New York 2004, 804-810; D.Damjanović, *Arhitektura izrazite individualnosti*, u: Strast i bunt. *Ekspresionizam u Hrvatskoj* (ur.Z.Maković), Zagreb 2011, 55-63, 159-163; Ђ. Алфиревић, *Визуелни израз у архитектури*, Архитектура и урбанизам 31, Београд 2011, 3-15; Исти, *Експресионизам као радикална стваралачка тенденција у архитектури*, Архитектура и урбанизам 34, Београд 2012, 14-27.

[3] З.Маневић, *О вредновању градитељског наслеђа новијег доба у Лесковцу*, Лесковачки зборник XXIX, Лесковац 1989, 47-48; Д. Маскарели, *Истраживања новијег градитељског наслеђа Лесковца и околине*, Лесковачки зборник XLII, Лесковац 2002, 233-240.

[4] О експресионизму у српској архитектури двадесетог века видети: A.Kadijević, *Elementi ekspresionizma u srpskoj arhitekturi između dva svetska rata*, Moment 17, Beograd 1990, 90-100; З.Маневић, *Романтична архитектура*, Београд 1990; А. Бркић,*Знакови у камену*, Београд 1992; Ђ. Алфиревић, *Има ли експресионизма у српској архитектури?*, Архитектура и урбанизам 35, Београд 2012, 59-69; А. Кадијевић, *Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)*, Наслеђе XIII, Београд 2012, 59-77.

љавања са колористичким експресионизмом у српском сликарству и сличним стремљењима у авангардној књижевности и музици, показују да се стилистика тог правца знатно оваплотила на српској културној сцени.

Опредељени за ауторско тумачење тековина савремених стилова и њихово прилагођавање локалном укусу (према коме је готово свака нова грађевина третирана као уникатна и престижна), понети снажним емоцијама, српски архитекти су утемељили *два вида* националног експресионизма. Избегавајући једностилски „чист" у корист синкретички слојевитог архитектонског језика, романтичари су га свесрдно прихватили као средство силуетног наглашавања маштовитих композиција, укрштајући га са матрицама постсецесије и националног стила, док су га модернисти плодно искористили за акцентовање углова и пластичко рашчлањивање пурификованих градских структура.

Експресионизам се ређе у експлицитној, а претежно у имплицитној и фрагментарној форми оваплотио у међуратном Београду, центру српске архитектуре у институционалном, идејном и развојном смислу. Испољавања експресионизма забележена су и у Новом Саду и Нишу (на по десетак објеката), док су са по једним до два примера заступљена у Земуну, Шапцу, Чачку, Лесковцу, Приштини, Јагодини, Крагујевцу, Нишкој Бањи, Суботици, Смедереву, Пријепољу, Куманову, Скопљу и другим местима. У архитектури објеката изграђених изван урбаних средина, као што су виле у природи, спомен-обележја, манастирске и сеоске цркве, такође се уочавају одређени елементи експресионизма.

На већини до сада евидентираних примера, експресионизам је уочљив у форми, ређе у организацији простора, ентеријерима и конструкцији пројектованих грађевина. Иако се тек у мањој мери оваплотио у чистом и потпунијем облику, а претежно као равноправни сегмент слојевитих стилских мешавина, експресионизам је, уз упливе чешког кубизма и средњоевропског функционализма, француског пуризма и ар декоа, значајно суделовао у језичкој кристализацији српског модернизма.[5] Уочљив је и

[5] О генези, обележјима и идеологији српског архитектонског модернизма видети: З. Маневић, *Београдски архитектонски модернизам 1929-1931*, Годишњак града Београда XXVI, Београд 1979, 209-226; Исти, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji (rukopis doktorske disertacije odbranjene na Odeljenju za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu 1979)*; Исти, *Art Deco and National Tendencies in Serbian Architecture*, The Journal of Decorative and Propaganda Arts, Fall, Miami 1990, 70-75; А.Бркић, *Знакови у камену*, Београд 1992; Lj.Blagojević, *Moderna kuća u Beogradu (1920-1941)*, Beograd 2000; М.Јовановић, *Француски архитект Експер и „ар деко" у Београду*, Наслеђе III, 67-83; Београд 2001, Lj.Blagojević, *The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919-1941*, Cambridge (Mass.) 2003; M.R.Perović, *Srpska arhitektura XX veka*, Beograd 2003, 11-147.

у предмодернистичким фазама деловања утемељивача домаће Модерне, као и у опусу појединих заговорника националног стила.[6]

Крупнији експресионистички искораци у српској архитектури превасходно су забележени на самостално издвојеним јавним објектима (у градовима или изван њих), а ретко на породичним кућама и стамбеним зградама узиданим у затворени блок. У романтичарском крилу, са малобројним изузецима, преовлађивала су перспективно статична хијерархизована решења цркава и меморијала, док су у модернистичком корпусу уочљива и аперспективна, као и мањи број комбинованих. Антропоморфна симболика зграда није развијана, јер наручиоци такав приступ нису подржавали, већ су од пројектаната очекивали естетско наглашавање конвенционално препознатљивих симбола ратништва, српског и југословенског патриотизма, техничког и научног развоја, јачајући друштвени утицај властите установе, предузећа или породице. Док у делима романтичара доминирају хипертрофиране, сензуално заобљене и сферне форме као показатељи унутрашње снаге кондензовано степенованих маса, код модерниста су акцентовани оштри углови, стреловито усмерене површине, чврста геометрија ваљка, кубуса, пирамиде или троугла којима су наглашавани симболи динамичног материјалистичког доба.

Због предуге владавине рационалистичких доктринарних мерила историографски разматрана тек почетком деведесетих година прошлог века, оба пола српског експресионизма заслужују подробније тумачење. Будући да су београдски, новосадски и нишки примери међуратног експресионизма углавном евидентирани, пажња истраживача би требало да се преусмери ка осталим срединама у којима су његови елементи такође испољени.

У Лесковцу и околини експресионистичке упливе су средином четврте деценије уносили угледни београдски архитекти, ангажовани од стране имућних наручилаца на ширем простору јужне и источне Србије. Пласирали су их као ознаке ауторског става, односно пластичког издвајања нових структура у простору, како би се друштвени престиж богатих инвеститора посебно истакао. Не би требало занемарити ни утицај тадашње нишке архитектуре модерног смера, у којој се такође гранало одређено експресионистичко крило, претежно изражено кроз композиционе елементе уместо целовитије просторне структуре.[7] Важно

---

[6] А. Кадијевић, *Прилог тумачењу опуса истакнутих београдских градитеља: Милан Злоковић и тражења националног стила у српској архитектури, ГГБ XLVII-XLVIII*, Београд 2000/2001, 213-224; Исти, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX- XX века)*, Београд 2007.

[7] О нишкој архитектури међуратног раздобља в.: А. Кековић, З. Чемерикић, *Модерна Ниша 1920-1941*, Ниш 2006; Aleksandar Kekovic, Petrovic Marjan, *Forma-*

је подсетити да културни примат Ниша, као бановинског средишта, привредно-политичког и економског центра источне Србије, лесковачки инвеститори и интелектуалци никад нису доводили у питање. Отуд не чуди што су елементи експресионизма средином тридесетих година из Београда преко Ниша стизали у Лесковац.

На основу досадашњих историографских истраживања могу се издвојити два главна примера експресионизма у међуратном градитељству Лесковца. Ефектно акцентовану угаону фасаду приземног Занатског дома непознатог архитекте из 1935. год. (у скорашње време надограђеног мансардним кровом),[8] **(сл.1)** дуго је красила експресионистички наметљива силуета, потцртана контрастима водоравних линија нижих партија разуђеног прочеља и вертикала издигнуте атике. Експресивни вертикални ритам угаоног корпуса, схваћеног као главног композиционог мотива, знатно је ублажен хоризонталним испупченим тракама нижих средишњих и бочних зона. Осим што је ефектно растворио угаони мотив, провокативни кровни надзидак није слабио целовитост фасадне композиције, јер је приземље органски спајао са таванским корпусом. У његовом средишту визуелно је доминирао носач за заставу – симбол модерног архитектонског покрета (који је у београдској средини често имао и функцију громобрана). Актуелно надоградњом мансардног спрата, експресионистичка компонента зграде је потпуно потиснута. **(сл.2)**

Знатно амбициознији и урбанистички упадљивији пример архитектонског експресионизма, представља једнопородична троетажна кућа извозног предузетника Љубе Маринковића, подигнута 1938. год. на углу улица Пана Ђукића и Благоја Николића. **(сл.3)** Пројектована је 1937. год. у атељеу угледног српског модернисте Бранислава Којића (1899-1987),[9] **(сл.4)** након што је њен функционални програм разрађиван кроз више скица, дијалогом сопственика и архитекте.[10] Још увек ненарушен експресионистички карактер зграде (иако су после Другог светског рата промењени функција и поједини оригинални отвори), огледа се у превласти композиционе асиметрије и акцентовању визуелно-пластичких детаља. Експресионистички мотив удубљене улазне нише уок-

---

tive characteristics of Modern style in Niš, Facta Universitatis – series: Architecture and Civil Engineering 6, Nis 2008, 51-64; М. Медведев, *Пројекти и архитектура ing.Александра И.Медведева*, Овл.Архитекта, Ниш 2012.

[8] А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине између два светска рата*, Лесковац 1996, 70, 82.

[9] С. Тошева, *Архитекта Бранислав Којић*, Београд 1998.

[10] О Маринковићевој кући в.опширније у: С. Тошева, *Два градитељска остварења Бранислава Којића у Лесковцу*, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 86-89; А. Кадијевић, С. Марковић, нав.дело, 77-78, 86-87; С. Тошева, *Архитекта Бранислав Којић*, Београд 1998, 96-97.

вирене полукружним луком са трапезоидним кључним каменом (у темену лука), као и искошеност једноводног крова поткровне терасе, уз истуреност бетонског рама на прочељу, у перцепцију маштовите целине уносе изразиту динамику и немир,[11] па и снажни астатични утисак.[12] **(сл.5-6)** По осталим елементима - глатким фасадама лишеним украса, правоугаоним тракастим и трокрилним прозорима, грађевина се везује за рационалистички ток српског и европског модернизма. Закошеност степенишног тракта у средишту куће једини је експресивни елемент заступљен у њеној просторној организацији. Осим на Маринковићевој кући, Којић је елементе експресионизма примењивао и на угаоним сегментима неколицине нишких вишеспратних објеката.[13]

У околини града, скромније наглашени елементи експресионизма уочавају се на индустријско-стамбеном комплексу у Вучју породице Теокаревић. Пројектант фабричких подужних хала (1934-1935), чувени руски емигрант и београдски ђак, арх. Григорије Самојлов (1904-1989),[14] **(сл.7)** у обликовању отвора и троуганих забата погонских објеката (а делом и на пластички разрађеним прочелним лезенама управне зграде), **(сл.8-9)** истакао је експресионистичку геометријску компоненту, оживљавајући неоготичке реминисценције, што је донекле одударало од фоклористичке и неоренесансне архитектуре стамбеног дела комплекса.[15]

Носилац романтичарско-експресионистичког правца у српској међуратној сакралној архитектури Момир Коруновић (1883-1969)[16] на цркви Рођења Св. Јована Крститеља (1935-1938) у Грделици применио је астатичну експресивну силуету, потцртану контрастима заталасаних и оштрих тругаоних забатних форми. **(сл.10)** Тиме је разуђено блоковито здање, сликовито уклопљено у брдовити пејзаж, стекло романтичну визуелну знаковитост, блиску идеалима европских експресиониста.[17] На приземној кући породице Паруновић (1938) у Власотинцу (за сада не-

[11] Р.Арнхајм, *Динамика архитектонске форме*, Београд 1991.

[12] Ђ.Алфиревић, нав.дела.

[13] Видети: С. Тошева, *Прилог проучавању рада Бранислава Којића у југоисточној Србији*, Лесковачки зборник XXXVII, Лесковац 1997, 75-82.

[14] М. Просен, *Архитекта Григорије Самојлов*, Београд 2006.

[15] Видети подробније у: М. Миловановић, *Градитељска делатност Григорија Самојлова у Лесковцу и околини*, Лесковачки зборник XXXV, Лесковац 1995, 70-71; А. Кадијевић, С. Марковић, нав.дело, 90-91, 100-101; М. Ђурђевић, *Григорије Самојлов (архитеконски опус)*, Годишњак града Београда 1997, 259-260; М.Просен, *Сарадња архитекте Григорија Самојлова са породицом Теокаревић*, Лесковачки зборник XLV, Лесковац 2005, 100-103, 107-108.

[16] Видети: А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

[17] О историји и архитектури грделичке цркве в.: А. Кадијевић, С. Марковић, нав. дело, 103-107; Ј. Туторов, *Прилог познавању архитектуре цркве Св. Јована Крститеља у Грделици*, Лесковачки зборник XLV, Лесковац 2005, 115-126.

идентификованог архитекте),[18] благи одјеци експресионизма се уочавају у облицима парапета прилазног степеништа, као и у форми заобљеног истуреног волумена ка улици.

Будућа темељитија истраживања међуратне архитектуре Лесковца и околине показаће да ли су елементи експресионизма били заступљени и на другим, за сада неевидентираним градитељским целинама и склоповима. Пошто се рапидним нестајањем грађевина из тог периода листа потенцијалних додатака том особеном низу ефективно смањује, проучавања појавних елемената експресионизма би требало проширити на читав простор југоисточне Србије. У том стремљењу истраживачи би требало знатније да се руководе подстицајном диференцијацијом (недавно установљеном у домаћој историографији) на експресивне форме и експресионистички целовитије осмишљене грађевине, како би уочене примере прецизније окарактерисали.[19] Сви поменути примери у овом прилогу, сем Маринковићеве куће, несумњиво спадају у корпус шире схваћене архитектуре експресивних форми, што потврђује тезу да су потпунији примери испољавања експресионизма у Србији били веома ретки.[20]

---

[18] А. Кадијевић, С. Марковић, *Градитељство Лесковца и околине*...117-119, 123.

[19] Видети: Ђ.Алфиревић, нав.дела.

[20] Овај прилог је проистекао из рада на пројектима „Уметничка топографија Лесковца“, „Страни утицаји на српску архитектуру у 20.веку“ у Матици српској и „Српска уметност 20. века: национално и Европа“ у Министарству просвете и науке Републике Србије. У сакупљању материјала за овај прилог помогле су нам колеге др Срђан Марковић и Живојин Тасић из Лесковца, као и арх. Ђорђе Алфиревић из Београда, којима се најсрдачније захваљујемо.

Слика 1: Занатски дом у Лесковцу, фотографија из средине 1995. год.

Слика 2: Данашњи изглед некадашњег Занатског дома

Слика 3: Б.Којић, кућа Љубе Маринковића у Лесковцу, данашњи изглед

Слика 4: Бранислав Којић, београдски архитекта

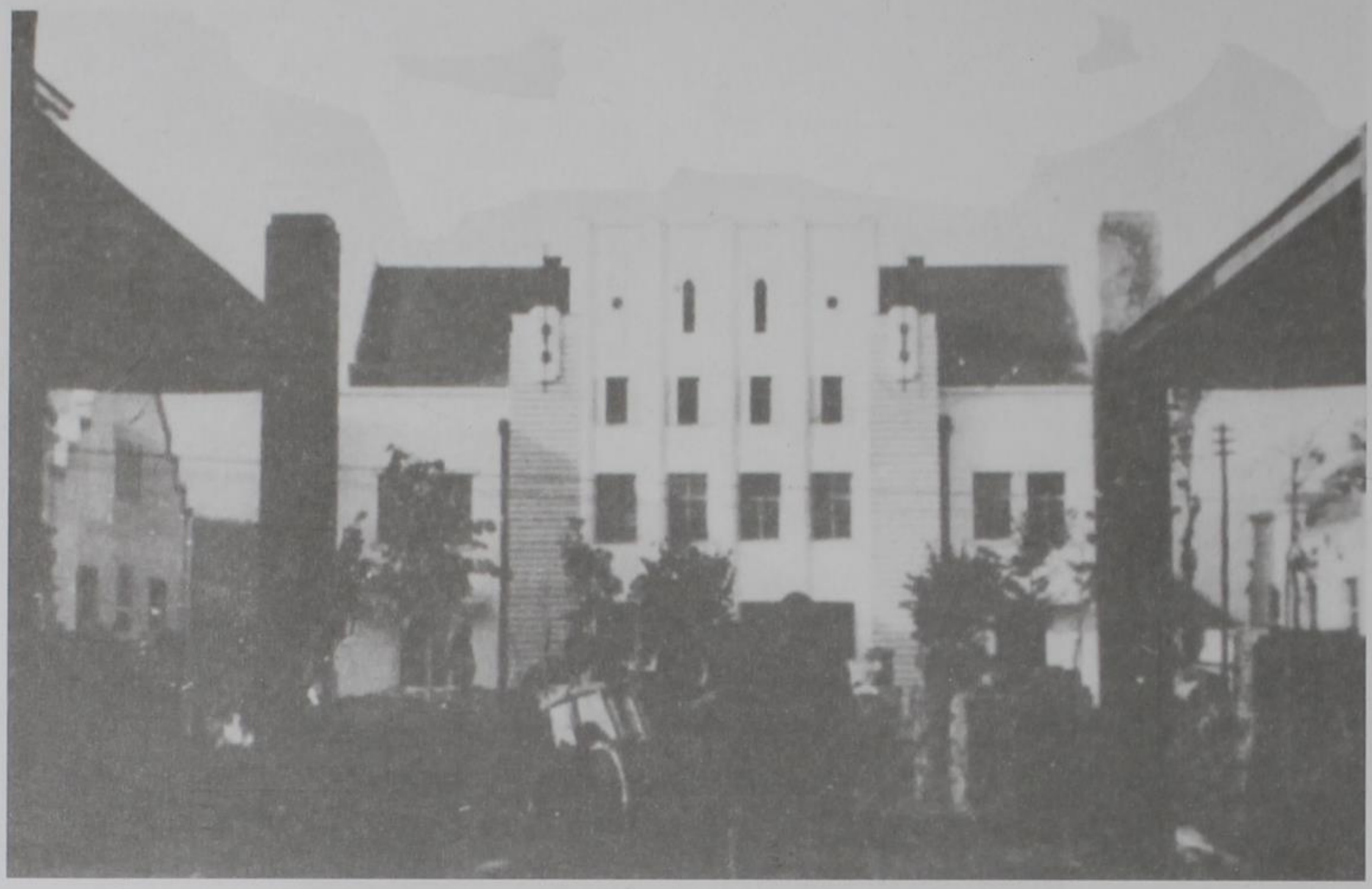
Слика 5: Кућа Љубе Маринковића у Лесковцу, данашњи изглед улаза

Слика 6: Кућа Љубе Маринковића у Лесковцу, детаљ прочеља

Слика 7: Григорије Самојлов, београдски архитекта

Слика 9: Прочеље управне зграде комбината у Вучју, фотографија из 1995.год.

Слика 8: Прочеље фабричких хала текстилног комбината у Вучју, фотографија из.1995.год.

Слика 10: М. Коруновић, црква у Грделици, фотографија из 2006.год.

Summary

Aleksandar Kadijević

INFLUENCE OF EXPRESSIONISM IN INTERWAR ARCHITECTURE OF LESKOVAC AND ITS SURROUNDING - TOPIC NEGLECTED BY HISTORIOGRAPHIC RESEARCH-A NEGLECTED HISTORIOGRAPHIC RESEARCH TOPIC

Belgrade's eminent architects, hired by wealthy clients over a wide area of southern and eastern Serbia, inflowed expressionism during the mid-thirties in Leskovac and its surroundings.

They were qualified as paragraphs/ author's remarks i.e. allocations of new structures in the space to emphasize social prestige of wealthy investors.

Based on the current historiographical research, two main examples of Expressionism in interwar Leskovac architecture are highlighted: An effectively

accented angular facade on ground floor of Artisans Club by unknown architect from 1935 and treated with more expressionistim/designed with more expresionism one-family/single-family house of Ljuba Marinkovic from 1937-1938, designed by renowned architect Serbian Branislav Kojic.

Surroundings of Leskovac includes factory facilities of Textile Factory (1934-1935) in Vučje (architect Grigorije Samojlova), Parunović family house (1938) in Vlasotince and Orthodox Church St. Jovan Krstitelj in Grdelica 1935-1938 (arch.Momir Korunovic) .

Мр Игор Борозан
Одељење за историју уметности
Филозофски факултет у Београду

УДК 32.019.52:316.772/.774(497.11)“1912/1913“
94(497.11)“1912/1913“:316.75

СЛИКА МОЋИ: ТРИЈУМФАЛНИ УЛАЗАК КРАЉА ПЕТРА КАРАЂОРЂЕВИЋА И ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА У СКОПЉЕ[1]

АПСТРАКТ: Улазак краља Петра у Скопље крајем 1912. године кључни је догађај Првог балканског рата. Освајање Скопља, некадашње престонице средњовековне државе Немањића, означило је обнову златно доба српског народа, и зачетак нове етапе у повесници српског народа и српске монархије. Визуелна култура је поменути догађај уздигла на виши, симболички ниво. Цртеж публикован у листу Илустрована ратна кроника за 1913. годину, представио је тријуфални улазак краља Петра у Скопље. Моћни владар је приказан на белом коњу у пратњи државних и војних великодостојника, чиме је иконструисана нова стварност, будући да је владар у град ушао колима и без превелике помпе. Композиција је конституисана по подобију римских тријумфа, чиме се желео истаћи значај и моћ српског краља. Ускоро је пласирана разгледница са идентичним мотивом, која је поспешила популарност догађаја. Тако је мотив владаревог тријумфа постао један од најснажнијих визуелних артефаката у медијском систему, као и важан топос у колективном сећању на славни догађај.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: краљ Петар Карађорђевић, слика моћи, Скопље, Први балкански рат, римски тријумф.

Тријумфални улазак краља Петра Карађорђевића у Скопље 1912. године имао је готово све битне одлике римског тријумфалног адвентуса.[2] Структура дугог трајања очигледно је потврђена и приликом свечаног уласка у краља Петра у Скопље.

[1] Рад је настао у оквиру пројекта Представе идентитета у уметности и вербално–визуленој култури новог доба, ев. бр. 177001, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[2] Z. Rickert, *Triumph*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II: Imperator bis Zwerg, Hrg. von U. Fleckner, H. Ziegler, M. Warnke, München 2011, 455–464.

Старе матрице и мустре владарског тријумфа дефинисане у античко доба нису изгубиле на снази протеком времена. Царско доба Рима било је и остало непревазиђени узор за пропагандну политичку реторику у новом веку. Снага и заводљивост римског владарског програма утицала је на готово све европске владаре, који су у ослањању на царску империјалну традицију легитимисали сопствену позицију. Нове форме и функције настале на древној схеми актуелизоване су у складу с контекстом и временом, чинећи владарски тријумф актуелним и у савремено доба.

Појам *тријумф* означава римски ритуал и у основи има религијско значење. Римски тријумф имао је неколико обавезујућих структура. Он је првенствено везан за улазак владара у земљу или град након добијеног рата, и подразумевао је поштовање новог господара. За ваљаност тријумфа били су потребни победа у праведном рату (bellum iustum), одређени број побијених непријатеља и, коначно, проширење државне границе. Улазак владара у град на својим тријуфалним колима (currus triumphalis) означавао је врхунац свечаности. У пратњи водећих представника цивилних власти и војних команданата владар је манифестовао римску власт. Издвојена, величајна владарева фигура визуелизовала је славу и снагу Рима.

Тријумф је подразумевао и конституисање нове политичке реалности. Поробљени непријатељ је милом или силом ушао у сферу римског правног система. Уређеним законодавним системом кодификовао је однос господара и поробљеног. Тријумфални акт подразумевао је виолентну форму, акциони моменат поништења другог. Варварин као метафора другости препознат је као нецивилизовани објекат. Његово потчињавање је подразумевало ритуално поништење варварства – синонима за просторе и људе изван граница Римског царства.

Истовремено, освајање нове територије подразумевало је смештање римске културе и цивилизације у новоосвојени простор. Прогрес, мир, ред, као и толеранција, стизали су са Римљанима. Отуда је, након симболичког поништења другога, успостављан цивилни систем правне заштите и религијске толеранције, чији је врховни спроводитељ божански император.[3] Потом је, у складу с римским правом, успостављена fides (вера), као парадигма верности, која на симболичном нивоу оличава однос patronus–cliens. Она је заснована на поверењу, чиме је антиципиран правни однос. Тако схваћен као мирољубив акт, он је ипак долазио као последица потчињавања непријатеља и његове капитулације (deditio). Целокупни ритуални акт почивао је на симболичном низу церемонијалних радњи које су визуелизоване на бројним саркофазима, рељефима, новчићима... Правилном употребом геста, особито императора, као и телесном ак-

[3] I. Gradel, *Emperor Worship and Roman Religion*, Oxford University Press 2004, 109–139.

ционошћу његових непријатеља, пластично је дефинисана нова реалност.[4] Испружена рука владара симболизовала је снагу воље, али и гест милосрђа. Clementia је сублимирана у гесту милосрдне донације владара, који је сам постао отелотворење милосрђа. На многобројним античким скулптуралним делима испод тријумфујуће фигуре цара на коњу приказан је голи варварин. Чин деконструкције духа и тела, али и наде у период мира, пластично је визуелизован у ликовним уметностима. Представа обесправљеног роба са подигнутим рукама испод копита моћног јахача симболизовала је веру у милост господара, као и акт безусловне преданости и верности.

Тако је конституисана слика моћи, која је визуелизовала славу и моћ римске цивилизације. Коњаничка статуа Марка Аурелија постављена на Латерану у Риму потврђује политичку функцију скулптуралних артефаката.[5] У средњем веку су испред статуе одржавана суђења, а претпоставља се да се испод ње налазила фигурална представа побеђеног варварина. Поробљени непријатељ дефинисан је као *предмет* царског милосрђа, а фигурална представа је постала симбол царског, а касније и хришћанског милосрђа. Коњанички споменик Марка Аурелија је у доба ренесансе постао прототип коњаничке скулптуре.[6] У оквиру ренесансне ревокације античког духа и форме дефинисана је нова политичност коњаничких представа,[7] чиме је омогућена њихова примена у медијском систему новог доба.

Скопље: Душанова царска престоница

Деветнаестовековна српска монархија је у садејству с националном елитом произвела мит о Душановом царству и његовој славној престоници – Скопљу. Митски град је меморисан као место у коме је 1349. године проглашен Душанов законик, највиши правни акт средњовековне немањићке државе Немањића. Кодификација права означила је увођење римског (византијског) права у нормативни систем српског народа, чиме је потврђена коначна цивилизираност једног народа. Особито је била важна улога Стојана Новаковића у критичком реоткривању Душановог законика,[8] што је за последицу имало његово увођење у симболичку и

[4] R. Briliant, *Gesture and Rank in Roman Art. The Use of Gestures to Denote Status in Roman Sculpture and Coinage*, New Haven 1963, 141–145, 177–189, 195–211.

[5] U. Keller, *Rieterstandbild*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II: Imperator bis Zwerg, 303–309.

[6] J. Pope–Hennessy, *Italian Renaissance Sculpture*, Vol II, London 2000, 199–213.

[7] С. Брајовић, *Ренесансно сопство и портрет*, Београд 2009, посебно 69–72.

[8] Прво издање књиге је изашло 1870. године. За потребе овог рада коришћено је друго издање из 1898. године: С. Новаковић, *Законика Стефана Душана, цара српског 1349. и 1354.*, Београд 1898.

културну политику српског националног корпуса. Такође, у Скопљу је 1354. године проглашено царство, с циљем обједињења Срба, Грка и других народа под скиптром цара Душана.

Национална идеја је умногоме одредила и трасирала функционисање српске круне у 19. веку. Српска држава је, у складу са идеологијом националног прогреса, у ширењу територије видела један од својих основних циљева. Обнова златног доба повезана је са рестаурацијом некадашње српске славе и њеног територијалног врхунца. У Душановој држави сублимиран је цивилизацијски крешендо историјског развоја нације, који је након периода опадања ваљало обновити у новој српској монархији. Право, ред и закон дефинисани у државном оквиру Душанове државе, парадигматично су везани за Скопље, на шта упућује и Стојан Новаковић:

Кад мислимо на Скопље, нама је Србима најважније сећати се славнога Милутинова краљевства, који је српску власт у Скопљу умео на дуже време да утврди и по том краљевања и царевања славнога Милутинова унука Стефана Душана Силног, који је за Скопље везао највише и најважније дело своје владавине-проглашење Законика, тога најсјајнијег споменика средњовековног живота.[9]

Истовремено, српска елита, мањом школована на западњачким универзитетима, борбу за ослобођење преточила је у антитезу борбе добре и зла. Светло и прогрес везани су за хришћански, европски културни модел, док су синоними за заосталост и таму повезани са Османским царством и азијатским моделом.[10] Одсуство културе повезано је са варварским, нецивилизацијским узурпаторима, који се већ пет векова налазе на историјским српским земљама.

Чудновата је разлика, која сама пада у очи чим границу прекорачите и која двоји Србију и Турску на првом кораку. Види се да је то једна једна земља међународним уговорима пресечена: зна се да је са обе стране граничне линије један исти народ. Али опет све другачије изгледа.[11]

Стојан Новаковић је веома пластично описао културну различитост између супериорније цивилизације Краљевине Србије, и *другог*, инфериорнијег културног домена, омеђеног границама Османског царства.

Конструкт о другом као мање вредном и заосталом у датом моменту додатно је надограђен *праведном* борбом за ослобођење поробљене браће. Други више није био само питање исконструисане различитости већ је постао и реални, политички непријатељ.

Пред крај века територија Старе Србије и Македоније стављени су у центар агитационог деловања српске државе. Већинско словенско становништво живело је, по идеолозима српске националне идеје, у беспра-

[9] С. Новаковић, *Два дана у Скопљу, 14-15-16 јул 1905*, Београд 1905, 13.

[10] Више о другом у оквиру оријенталног диксурса. E. Said, *Orijentalizam*, Beograd 2000.

[11] С. Новаковић, *Два дана у Скопљу, 14-15-16 јул 1905*, 3.

вном државном оквиру, па се нужном чинила потреба за његовим ослобођењем. Ослобођење Старе Србије и царског града Скопља били су у служби мобилизације нације.

Српска пропагандна делатност појачана је доласком краља Петра на српски престо. Окретање ка југу било је снажније изражено, а нови владар је по устаљеној матрици имао да успостави некадашњу славу Душановог царства. Великом историчком маскарадом обележено је и крунисање краља Петра. Историчка прерада прошлости била је у служби произвођења традиције, реинтерпретирајући српско средњовековно царско наслеђе.

Визуелна култура је била у служби националне агитације,[12] на шта упућује и увид у *Вардар: илустровани календар*, пропагандни лист патриотског друштва *Кола српских сестара* у служби националне хомогенизације, посебно усмерен на територије Старе Србије.[13] Тако су 1907. године у *Вардару* наменски публиковане две историјске сцене, репродукција славне слике Паје Јовановића *Крунисање Душаново*[14] (сл.1) и репродукција из Саборне цркве у Београду на којој је предстаљен моменат крунисања краља Петра (сл. 2).[15] Обе сцене су повезане у јединствени наратив повеснице српског народа и његове круне. Вербални наратив који је пратио две илустрације експлицитно појашњава визуелне предлошке:

Слика 1: П. Јовановић, Крунисање Душаново, Вардар за 1907.

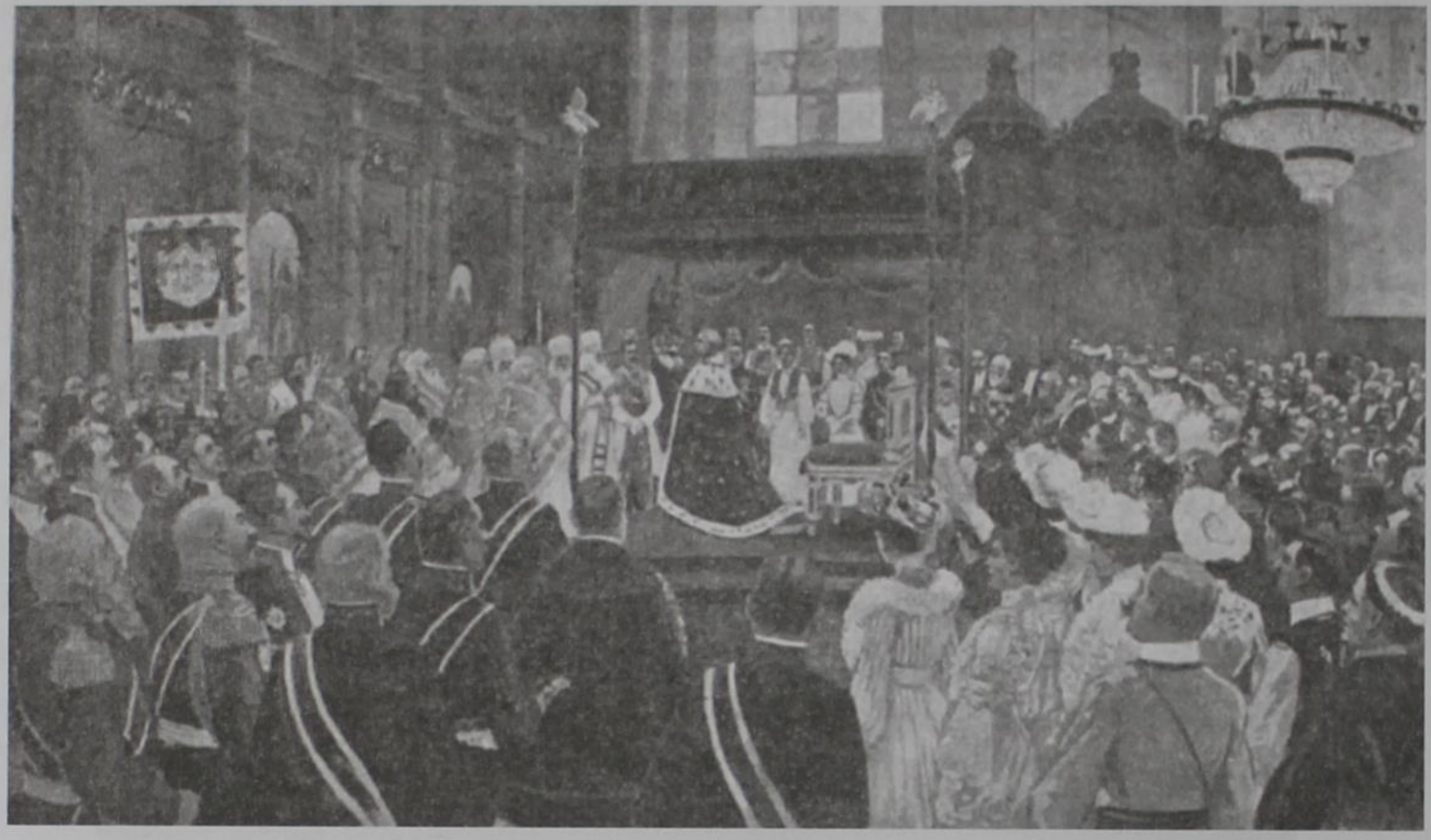
[12] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку. Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Београд 2006.

[13] Исто, 319–324.

[14] *Вардар, Календар за редовну годину 1907*, год. II, Београд 1906, 20.

[15] *Вардар, Календар за редовну годину 1907*, год. II, Београд 1906, без пагинације.

Једно припада славној прошлости, а друго, садашњости српској. Крунишући се за цара уједињене Велике Србије, Душан Силни обележава овај велики догађај прокламовањем свога Законика, који, међу законицима осталих средњовековних држава, импонује као један од најсавршенијих, како у значењу хумано-правном тако и у погледу више културе, којој је Немањића геније тежио.

Слика 2: Крунисање краља Петра, Вардар за 1907.

Крунишући се, после пет векова, за краља обновљене, но још не заокружене Србије, Петар I, пењући се на српски престо, везује Заветну мисао косовску за идеју Душана Силнога. Крунисање Краља Петра I чини епоху у животу Југословена. Сви ми знамо како су нас дотле заједнички непријатељи љуто завађавали, али су се о крунисању братски искупили сви Југословени у Београду и од тада настаје, у њиховом животу, нова ера. Скопље, пре пет стотина година, и Београд, после пет стотина година, те две српске престонице, као две рођене сестрице, погледале су се у 1904. години, очи у очи.

Србине, брате. Шта ли си прочитао из тих погледа.[16]

Хуманизам и закон као претпоставке цивилног друштва, дефинисали су срж средњовековне државе. Скопље је постало симболички топос, не само као царски град већ и као симбол правног поретка, с обзиром на чињеницу да је у њему, као што смо истакли, свечано донесен Душанов законик – јединствени правни споменик, темељ државе и цивилизације. Сходно томе, ваљало је обновити цивилне вредности и регенерисати кул-

[16] *Вардар, Календар за редовну годину 1907*, год. II, Београд 1906, без пагинације.

турне вредности у новој српској монархији. Међутим, рат је честа претпоставка *извоза* цивилизације. Држава, као цивилизацијска тековина, заправо даје оквир цивилизацији и просвећености. Отуда аутор и истиче јединство Југословена, посебно Срба и Бугара, који треба да се окупе под скиптром јединственог суверена Јужних Словена – краља Петра. Осетљиво питање Старе Србије било је већ деценијама предмет крвавих сукоба два народа, па се том питању имало прићи веома обазриво. Многобројни сукоби паравојних формација Срба и Бугара збивали су се на територији Старе Србије. Истовремено, одиграо се и културни рат. Српска национална удружења имала су веома истакнуту улогу у ширењу српске културе на поменутом простору. Пропагандно деловање обе државе било је усмерено на то да се у локално, словенско становништво учита свој национални *ген*, па се идеја о једном наднационалном, интегралном југословенству чинила одрживом.

Први балкански рат и улазак краља Петра у Скопље

Балкански савез између Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке условио је Први балкански рат, 1912. године. Тешко постигнуто јединство малих балканских држава било је последица нужности, с циљем протеривања османске управе са Балкана. Особито је током војних операција истакнуту улогу имала српска војска, која је веома брзо напредовала ка једном од стратешких циљева – царском граду Скопљу.

Водећи национални дневни лист *Политика* је у периоду пред освајање Скопља свакодневно преносио вести о кретању српске војске, уз коментаре у којима је јасно истицана идеолошка позадина читаве акције. Победа српске војске код Куманова кључна је тачка Првог балканског рата. Слом османске војске након пораза код Куманова 11. јуна директно је условио и пад Скопља, дан касније.[17] Престолонаследник Александар и српска војска ушли су 12. јуна у Скопље, град који, како истиче извештач *Политике*, у нереду напуштају Турци.[18] Њихов егзодус из града пратила су, по дописнику, међусобна убиства, безумље и хаос, чиме је јасно истакнут нецивилизацијски модел понашања Турака. Неколико дана доцније дописник *Политике* се осврће на велику победу код Куманова, истичући да у маси непријатељских типова леже и *мртви типови Арнаута, Анадолаца*. Тиме се јасно изражавају расне карактеристике одређених *типова* који су били нарочито озлоглашени, нарочито акцентујући Анадолце као припаднике *ниже* азијатске, источњачке културе. Српски тип истиче се као надмоћан у односу на нецивилизацијске типове, чиме се оправдава праведност рата и супериорност српске нације.

[17] *Битка на Куманову*, Политика, бр. 3145 (Београд 18. октобар 1912).

[18] Политика, бр. 3142 (Београд, 15. октобар 1912).

Ускоро, већ 19. октобра, у *Политици* се најављује Сабор у Скопљу, по угледу на царске саборе из Душановог доба.[19] На том сабору је требало да учествују парламентарци Србије, Црне Горе, Бугарске и Грчке, с намером да се додатно утврди идеја: Балкан Балканцима. Потом, 21. октобра, у *Политици* је изашао афирмативни текст о најновијој књизи Јована Цвијића *Балкански рат и Србија*,[20] као сведочанство о синхроном делању српског оружја и српске науке у правцу научног оправдања рата. У књизи, како се наводи, уцртана је и природна српска граница са Скопљем као централним топосом.[21]

Коначно, у извештају од 21. октобра, наводи се да је тог дана краљ Петар пристигао у Скопље.[22] Краљ је стигао возом, у пратњи принца Павла, принцезе Јелене, председника владе Николе Пашића, председника скупштине Андре Николића.[23] Краља је на станици у име грађана Скопља дочекао нови председник Општине Спира Хаџиристић, који је пожелео добродошлицу краљу следећим речима:

После скоро пет и по векова српски народ класичне Старе Србије пресретан је да поново види у својој средини наследника Немањићеве државе.

Кратким, али идеолошки садржајаним говором јасно је истакнута древност региона који је ушао у састав српске државе. Територија Старе Србије није само још једна територија, већ је класично место, цивилизацијски топос у коме је нација доживела своје пуно отелотворење, и који се сада поново враћа у руке наследника древних Немањића.

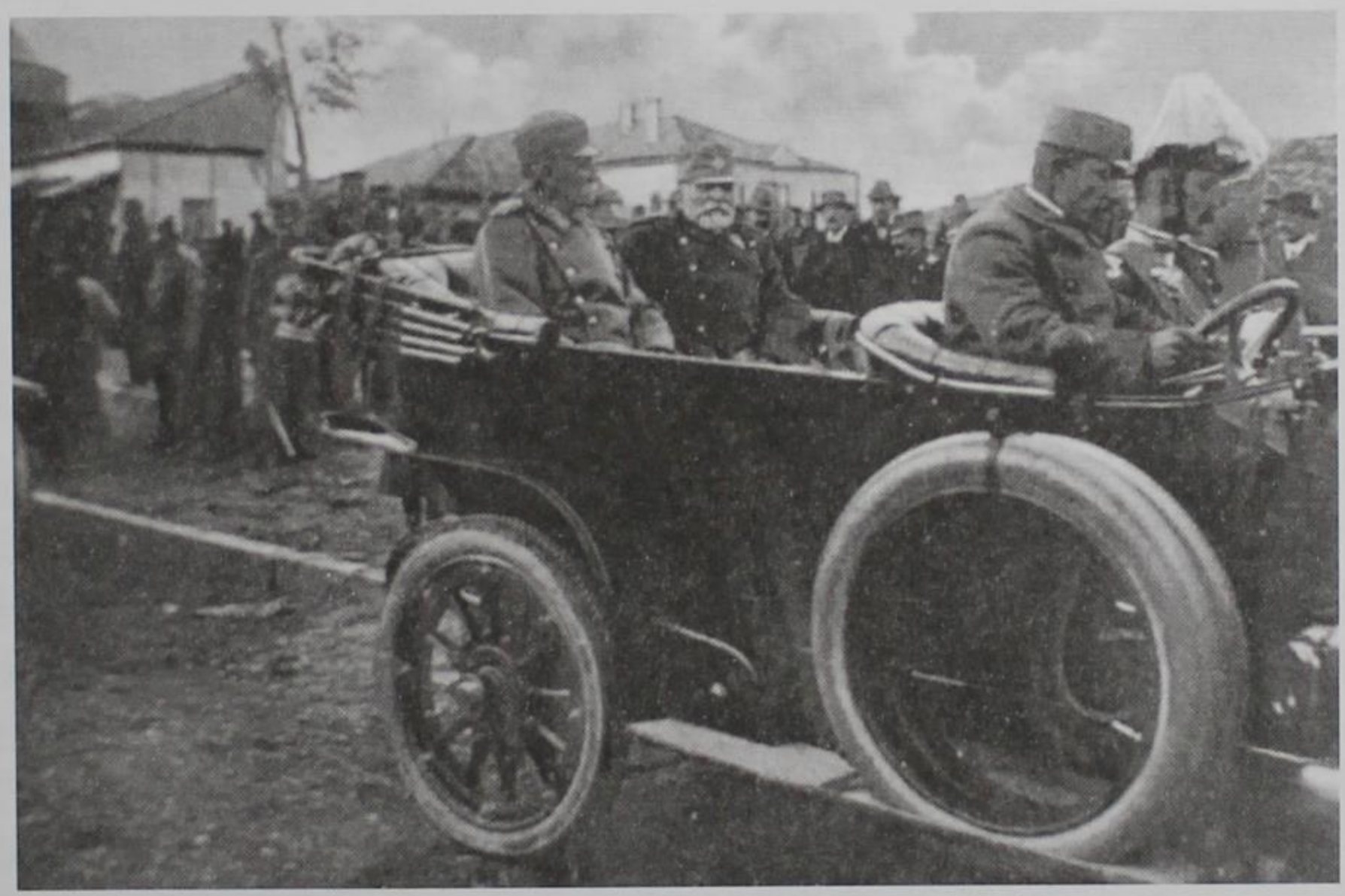
Након Хаџиристића, говор добродошлице одржао је и Решад, стари председник општине, који је у име житеља турског становништва поздравио новог владара. Он је истакао да су Османлије оружјем стекле територију, али и да су је оружјем и изгубиле, па стога изражава дубоку покорност пред новим господарем. У питању је класично место тријумфа, где потчињени народ изражава преко свог представника покорност новој управи. Био је то тренутак, симболичке ноте потчињавања. Непријатељ је оружјем скршен, чиме су омогућени не само трансфер власти већ и ритуална радња преноса духовне и телесне моћи на новог господара, који се не свети и не чини акт одмазде, већ исказује своје милосрђе према покореном народу.

На то упућује и владар у обраћању Решаду, рекавши да ће под његовом управом у Скопљу живети мирно и српско и турско становништво. Истовремено, како преноси Политика, баш у дану уласка владара у Скопље забележена је једна сурова сцена – заробљени војници Скопља ритуално

[19] *Сабор у Скопљу*, Политика, бр. 3146 (Београд, 19. октобар 1912).
[20] *Стара Србија*, Политика, бр. 3148 (Београд, 21. октобар 1912).
[21] Ј. Цвијић, *Балкански рат и Србија*, Београд 1912, 12.
[22] Политика, бр. 3148 (Београд, 21. октобар 1912).
[23] *Краљ у Скопљу*, Политика, бр. 3149 (Београд. 22. октобар 1912).

су спроведени улицама Београда,[24] чиме је становништву Београда предочено суровије лице владара. Јавности Београда представљени су владар ратник и побеђени непријатељ, док је грађанима Скопља понуђено лице толерантног владара. Трусно стање на терену захтевало је смиривање напетости и стишавање даљих непријатељстава, па се покореном неправославном становништву нудио модел умереног и благог владара. Краљ Петар се представио као толерантни владар, заштитник свих вероисповести. Слика владара, протектора конфесионалних различитости заснован је на разумском значењу и део је нововековног владарског дискурса.[25] Репетирање таквог модела засновано је на жељи да се одржи цивилни ред у новоосвојеним територијама, чији је гарант фигура владара доброчинитеља.

Краљ се потом колима упутио ка Цркви Светог Спаса на свечано благодарење. Знаменита фотографија на којој је приказан краљ у колима постала је најпопуларнија сцена везана за краљев улазак у Скопље, будући да је пласирана у штампаном медију,[26] као и форми разгледнице. (сл. 3.)[27] Остарели монарх у колима и прилично суморна атмосфера коју је забележило око камере указују на одсуство помпе и гламура. Владарев улазак у град након тешких ратних операција указује на стварност рата и немогућности његовог помпезног уласка владара у град.

Слика 3: Краљ Петар у Скопљу, разгледница

---

[24] *Краљ у Скопљу*, Политика, бр. 3149 (Београд. 22. октобар 1912).

[25] K. Möseneder, *Toleranz*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II: Imperator bis Zwerg, 449–455.

[26] *Илустрована ратна кроника*, бр. 15 (Нови Сад, 31. (13.) фебруар 1913).

[27] Разледница је у власништву Народне библиотеке Србије и заведена је под инв. бр. РГ 1157/1/9.

Владара је пред црквеним вратима дочекала литија на чијем се челу нашао српски митрополит Вићентије. Он је владара поздравио као новог Мојсија и новог Немању, чиме је потврђена божја интервенција у наративу свете српске историје. Потом је истакао:

Хришћани славног Душановог града жељни су слободе и правде, жељни су културног развитка и поретка. Хришћани све три нације које су заступљене у овоме граду верују да си ти Господару, провиђењем одређени подносилац слободе и правде. Културни напредак и поредак Краљевине Србије увек је служио као јемство да са Севера треба да сине овоме граду и синуло је.[28]

Толерантни владар (са црквеног становишта пре свега хришћанин) ипак је онај који носи и чува тековине хришћанске цивилизације. На темељу хришћанства почива култура, а њене плодове дарује хришћански владар. На место недржаве и обесправљености долази нова, српска држава и њен потентни владар као носилац развитка и благостања. На сцени је *ново доба* и оно се симболизује у лику српског суверена. У наставку беседе митрополит ће рећи:

Победниче на Куманову и Косову, твоја дична војска однела је најсјајније победе над гордим и јаким непријатељом. Војска твоја неће се зауставити у победама својим свѐ док не осигура оружјем српском народу један славан мир. А кад настане мир твој слободоумни и праведни систем управе показаће се онако исто надмоћан над несавременим и омрзнутим системом непријатељским, као што се твоја војска показала у рату физички надмоћна над војском непријатељском.[29]

Конструисање више реалности и сликовна манипулација

Поменута фотографија из Скопља, на којој се приказује владар у колима, као и неколико других фотографија с терена нису биле довољне за потребе пропаганде. Меморија на славни догађај морала је да поприми одговарајућу, величајну форму, достојну владара и историје. Улазак владара у царски град и повратак старе српске славе морао се уздићи на виши ниво, и у ту сврху је употребљена визуелна култура. Манипулативни цртеж публикован у јануару 1913. године[30] у часопису *Илустрована ратна кроника* (сл.4.)[31] приказао је тријумфални улазак краља Петра у Скопље.

---

[28] *Краљ у Скопљу*, Политика, бр. 3149 (Београд. 22. октобар 1912).

[29] *Краљ у Скопљу*, Политика, бр. 3149 (Београд. 22. октобар 1912).

[30] *Илустрована ратна кроника*, бр. 12 (Нови Сад, 10. (23). јануар 1913), 98.

[31] На репродукцију публиковану у *Илустрованој ратној кроници* указао ми је др Милић Ј. Милићевић, на чему му се захваљујем.

Слика 4: Улазак краља Петра у Скопље, Илустрована ратна кроника за 1913.

Остарели краљ је у Скопље ушао возом, да би се потом колима довезао до цркве Светог Спаса. Међутим, уобличитељу цртежа није била потребна истина, већ њена идеализована манифестација. Свечани улазак у град имао је као део владарског тријумфа своју обавезујућу форму. Тријумфујући владар је у град улазио на белом коњу или у двоколици. Маса је у одушевљеном заносу прихватала новог владара, легитимишући његову тапију на новоосвојену територију и град. Стари римски тријумф постао је део нововековног владарског програма, који је очигледно био пред очима идеологу разгледнице. Реални историјски догађај се у измењеној, оплемењеној форми транспоновао у вишу симболичку стварност. *Улазак краља Петра у Скопље* је надишао документарност догађаја поставши део колективног визуелног искуства с циљем уобичавања новог меморијског топоса. Моћна владарска слика заменила је стварну представу краља Петра. Снажни, потентни владар на белом коњу визуелизовао је власт и снагу монархије. Времешни суверен замењен је конструкцијом, сликом величајног владара у тренутку тријумфа. Владар у генералској парадној униформи симболизовао је снагу српског оружја, као и све израженију милитаризацију српског друштва, потврђену ратним победама.

Истовремено, пикторална логика је помогла снажнијем, реторичном дејству визуелне представе. Триангуларна форма слике, као одраз реда, пропорције и симетрије, указала је на одрживост реда и поретка монархије и државе. Такође, владар је представљен условно изолован и дистанциран у односу на своје пратиоце. Делимично издвојен, али довољно назначен, владар обитава у сопственој аури. Истовремено, он је визуелизован у складу с демократским принципом уставне монрахије, па његова појава не прелази у слику апсолутистичког, неограниченог суверена. Стога су око њега представљени представници цивилне и војне власти, који

употпуњују слику моћи, пружајући владару потребан легитимитет. Троугаона форма их формално и идејно уједињује. Тектонски разуђена, али у форми компактна целина манифестује силу и контролу, ред и поредак.

Посебно су парадигматичне две фигуре побеђених непријатеља. Османски војник који салутира владару репрезентује примопредају власти, и потврђује владарев легитимитет. С друге стране, у самом углу композиције налази се фигура у ставу потчињености. Побеђени непријатељ је амблематска фигура покореног роба који својим ставом указује на супремацију новог владара. Покорени непријатељ је амблем османске управе, парадигма беса и хаоса, који бива уразумљен и свезан. Фигура покореног непријатеља постаје тип, парадигма пораза, и слабости покореног. Без карактерних црта, без права на сопствени лик, он остаје у сфери типске анонимности. Визуелна култура је овога пута остала у границама политичке коректности, без уобичајених негативнх карактерних црта уписиваних у лик другога.[32] Њега ограничава и култивише моћни и разумни владар, који постаје медијум, скуп врлина, и на концу сама утеловљена врлина.[33]

Класично место римског тријумфа је у потпуности пренесено на слику из балканских ратова. Доминација моћног владара и поништење непријатеља указали су на нови правни и симболички поредак. Унижени варварин под ногама владаревог коња пластично дочарава игру моћи и визуелизује новоуспостављени однос господара и слуге. Мужевни владар и сломљени, унижени слуга визуелизовали су однос две супротстављене државе на Балканском полуострву.

Тако је визуелна култура допринела политичкој репрезентацији династије Карађорђевић. Славни догађај уласка краља Петра у Скопље постао је визуелни агенс и меморијски топос који је (пре)обликовао националну свест. Током 19. века појава нових медија развила је сликовну манипулацију. У том контексту можемо посматрати и разгледницу која је пласирана у другој деценији 20. века. (сл.5.) У питању је репетирана представа *Улазак краља Петра у Скопље*, публикована у *Илустрованој ратној хроници*, и која је у виду разгледнице масовна пласирана током друге деценије 20. века. Визуелни предложак који се нашао у фокусу нашег истраживања пренет је уз незнатне измене у други сликовни медиј. Пропратни текст на предњој страни разгледнице упућује на визуелизоване ликове, и то су: краљ Петар, престолонаследник Александар, генерал Радомир Путник и председник владе Никола Пашић.

---

[32] N. Makuljević, *Slika drugog u srpskoj vizulenoj kulturi XIX veka*, Istorija i sećanje, ur. O. Manojlović–Pintar, Beograd 2006, 141–156.

[33] C. Logemann, *Tugend*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. II: Imperator bis Zwerg, 476–480, 473–481, посебно, 476–480.

Током 19. века појава нових медија омогућила је сликовну манипулацију и масовну конзумацију слика. На цртежима, фотографијама и разгледницама приступило се накнадним, манипулативним интервенцијама, с циљем преиначења стварности.[34] Манипулацијом стварности изведеном и у медију разгледнице конституисана је нова визуелна стварност у служби нације и династичке историје. Створена реалност попримила је обележје ангажоване документарности, остајући при том у домену симболичке медијске комуникације. Слике су нормиране у складу с очекивањима и жељама потенцијалних адресата, и потребама све разгранатијег медијског система у Србији на почетку 20. века.

Слика 5: Улазак краља Петра у Скопље, разгледница, друга деценија 20. века

Summary

Igor Borozan

THE IMAGE OF POWER : TRIUMPHAL ENTRY OF KING PETAR KARADJORDJEVIĆ AND ALEKSANDAR KARADJORDJEVIĆ, HEIR APPARENT, IN SKOPJE

Late 19 and early 20 century turned out to period of strong promotional activities of Kingdom of Serbia in Old Serbia and Mekedonija. Renovation of the former Serbian glory was associated with the restoration of the Nemanjići medieval state, with Skopje as one of its capitals. The myth city of glory was important ideological topos for two reasons. Medieval empire was declared in Skopje, including Dušan's code, the most important legal / law code of Nemanjić's state. First Balkan War in which Serbia had a lead-

[34] U. Keller, *Fotofälschung*, Handbuch der Politischen Ikonographie, Bd. I: Abdankung bis Huldigung, 360–365.

ing role began in 1912. The withdrawal of the Ottoman state was inevitable, causing recompound process of Balkan map. Serbian army entered Skopje in late 1912 led by heir apparent, Aleksandar Karadjordjević. A few days later aging King Peter Karadjordjević arrived to the city. King's solemn entry into the city, despite noticeably showiness, was not too pompous and ceremonial. The monarch arrived in town by train, then by car toured key topos in the city. Afterwards, perception of the king entering the city was transformed and substantially changed by visual culture. The Illustrated War Chronicle for the year 1913 published a sketch with the show of triumphal entry of King Peter in Skopje. Modern event was presented as the image of the Roman Adventus presents -similar to imaginary enter of the sovereign to the city. Sovereign is shown on a white horse with his escort at the time of the triumphal entry in Skopje. The image is supposed to highlight the strength and the glory of the monarchy and the power of Serbian weapons, with the aim of permanently storing of the events. After a while, the postcards with the same motif were published and, as an approval and usage of dynastic visual representations for the growing media market

Марко Стојановић
Асоцијација српских архитеката

УДК 725.94(=163.41)(497.7)

СПОМЕНИК НА ЗЕБРЊАКУ – РАЗЛИЧИТА ТУМАЧЕЊА ЈЕДНЕ АРХИТЕКТУРЕ

АПСТРАКТ: У осврту на могућа тумачења вишезначне форме споменика на Зебрњаку, архитекте Момира Коруновића, анализом саме архитектуре, односно њене сакралне и националне функције, али и дубље политичке поруке, долази се до закључка да су идеје и концепт објекта обликовани личним афинитетима аутора и политичким идејама које су у време настанка споменика егзистирале у Краљевини Југославији. Исти елементи који су учествовали у стварању споменика одредили су и судбину самог дела, која је за последицу имала његову неоправдану девастацију, а која се, у блажој форми континуирано, одвија и до данашњих дана.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: архитектура, споменик, Зебрњак, Момир Коруновић, Балкански рат, Македонија, друштво, политика

Увод

Ниједна архитектонска појава не може бити посматрана и истраживана са чисто историјско-уметничког становишта већ се мора поставити у одређени друштвено-политички контекст, који, поред умећа и идеје архитекте, индиректно учествује у њеном обликовању. Овај метод се нарочито мора примењивати приликом проучавања јавног споменичког наслеђа које је у највећем броју случајева носилац ангажоване националне функције.[1] За један од најбољих примера поливалентне споменичке архитектуре, истакнутих меморијалних вредности и ширих политичких порука, узима се споменик на Зебрњаку. Објекат представља једно од најзначајнијих дела српског архитекте Момира Коруновића, настао јединственом синтезом различитих уметничких дисциплина, проистеклог на основу његове функције - светог простора од

[1] Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006, 274.

националног и верског значаја.[2] Као носилац ширег визуелног израза, односно вишезначне архитектонске форме, може се сагледавати и тумачити из неколико углова (историјског, политичког, друштвеног и архитектонског), што додатно наглашава комплексност његовог утицаја у простору и времену.

Историјска димензија споменика односи се на његову намену, односно на чувену битку која је одлучила исход Првог балканског рата, у чију част је објекат и подигнут. Али, историјски догађај који је на споменику експлицитно меморисан у виду године – 1912. само је последица много дубљих друштвено-политичких промена, чије претпостављене узроке проналазимо у догађајима који су се збивали неколико деценија пре Кумановске битке. Несумњив је и утицај друштвено-политичких збивања из времена пројектовања и изградње зебрњачког споменика, крајем четврте деценије XX века, које су, поред идеје самог архитекте, оставиле значајан печат на његовој комплексној архитектури. Све ово резултовало је изградњу, али и рушење споменика својеврсног карактера, чија је неизвесна судбина и даље предмет многих научно-истраживачких и конзерваторско-рестаураторских студија.

Политичко-друштвене околности

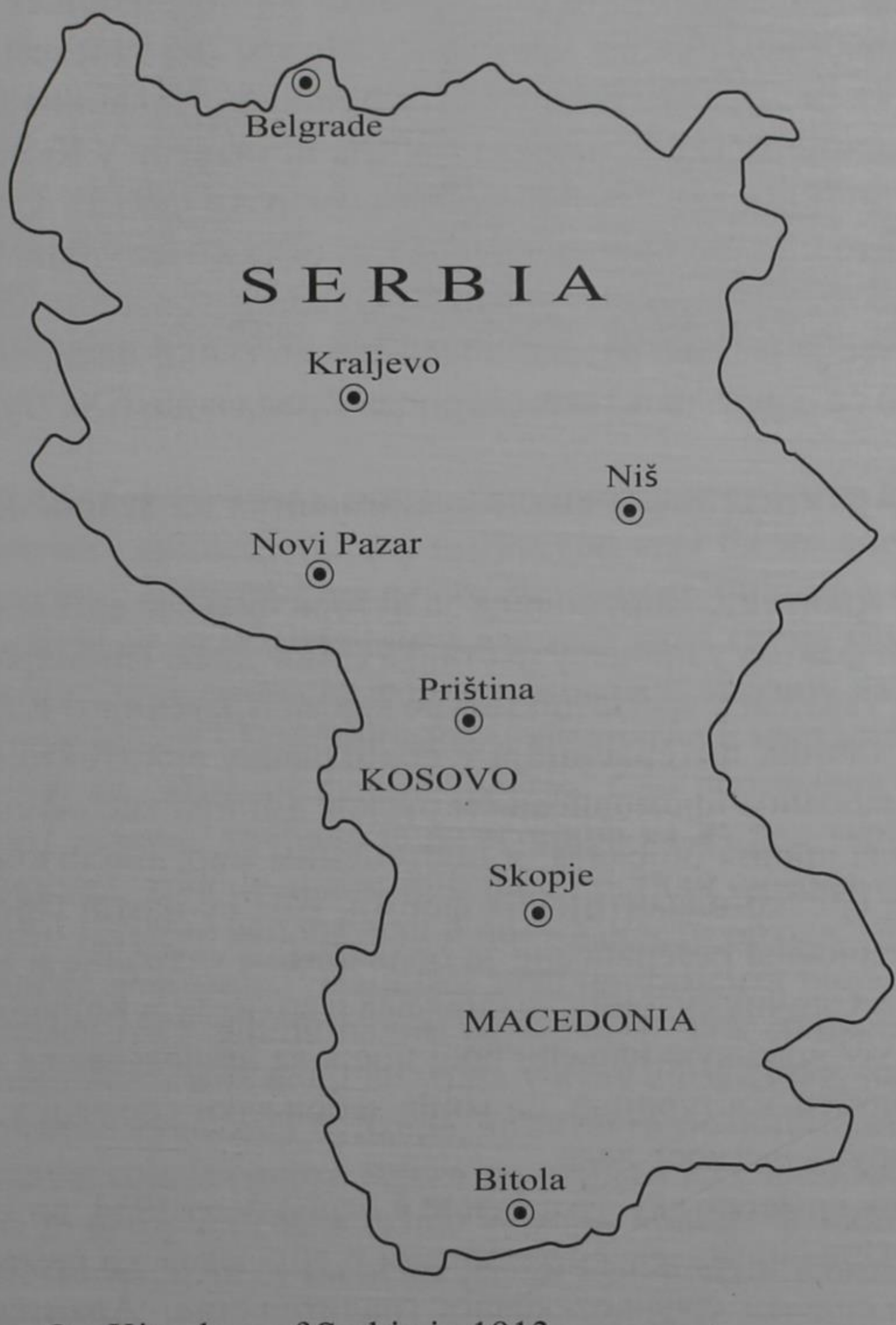
Након завршетка српско-турског рата (1876-1878) и територијалних разграничења утврђеним Берлинским конгресом (1878), трасирана је нова друштвено-политичка судбина Балканског полуострва. Иако са већинским српским живљем, територија Босне и Херцеговине, након рата бива окупирана од стране Аустроугарске. Ово територијално проширење било је унапред одлучено Рајхштатским договором између Русије и Аустроугарске (1876), у чијим одредницама је стајало да ће територије БиХ, након повлачења османске власти, припасти Хабзбуршкој монархији, али и да се потписници обавезују да неће помагати стварање било какве велике словенске државе на Балкану.[3] Одлуке Берлинског конгреса, али и интерни договори великих сила, нису одговарали спољнополитичким тежњама Кнежевине Србије. Кнез, а потом и краљ, Милан Обреновић престаје са русофилском и окреће се аустрофилској политици, која га условљава да се одрекне територијалних претензија на БиХ и да своје тежње ширења Кнежевине/Краљевине Србије усмери ка областима Косова и Метохије и Македоније, тада популарно називане „Јужне српске области“ или територије „Старе Србије“.

---

[2] Опширније о споменику в.и: Зоран М. Јовановић, *Зебрњак, У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд – Горњи Милановац 2004. и Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

[3] Др Милан Скакун, *Балкан и велике силе*, Београд 1982.

У времену непосредно пред избијање, али и током српско-турског рата, важну улогу у друштвено-политичким околностима одиграли су и народни устанци. Током 1875. године избија Херцеговачки, а у јеку српско-турског рата 1878. године и Кумановски устанак.[4] Оба бивају сурово угушена од стране османске власти и представљају сведочанство о постојању културног идентитета српског живља изван територија Кнежевине Србије и њиховим тежњама за ослобођењем и територијалним припајањем матичној држави.

○ - Kingdom of Serbia in 1913.

Сл. 1. – Територијално проширење Краљевине Србије након Првог балканског рата

---

[4] Стамен Ст. Кузмановић, *Спасити од заборава, Кумановска битка 1912-2012*, Српска заједница у Македонији 2012, 27-37; в.и: Д-р Јован Хаџи Васиљевић, *Устанак Срба у Кумановској и паланачкој кази 1878. године*.

Принуђен на борбу за територијална проширења ка југу Балканског полуострва, политички врх Кнежевине/Краљевине Србије ускоро бива суочен са етничким, политичким и верским поделама које су егзистирале крајем XIX века у области Македоније. Велики утицај Егзархије, пробугарских, а касније и промакедонских националистичких идеја (ВМРО), рушиле су идеализоване поруке, којима се обликовала друштвена свест становништва Србије о просрпској оријентацији већинског становништва „Јужних српских области“, а које је након неколико стотина година промењљиве историје било далеко од некадашњег идентитета средњовековне немањићке државе.[5] У Првом балканском рату (1912) српска војска постиже велики успех у разбијању главнине османске војске у Македонији, где је највећа победа остварена у Кумановској бици. Након добијања и Другог балканског рата (1913), Србија добија велико територијално проширење које је обухватило највећи део македонске области. Иако је ова област припала Краљевини Србији, њено становништво је и даље остало подељено по својој националној припадности, што се одржало и током периода Краљевине СХС/Југославије.

Архитектонска анализа споменика на Зебрњаку

Одабир архитекте Коруновића за аутора будућег споменика, намеће се као битан фактор у процесу настанка самог дела. Иницирање пројекта одвијало се увелико у време диктатуре краља Александра Карађорђевића и његових личних интервенција у обликовању архитектонске сцене у држави, директним промовисањем руског ампира као официјалног државног стила јавних објеката[6] и постепеним маргинализовањем романтичарских српско-византијских форми, које су након Првог светског рата биле најчешће резервисане за обликовање сакралне и меморијалне архитектуре. Сличну судбину доживљава и архитекта Коруновић, коме се у том периоду додељује највећи број послова пројектовања цркава, споменика и спомен-костурница, од којих зебрњачки споменик представља врхунац и круну његовог дела.

Споменик на Зебрњаку изграђен је у периоду од 1934. до 1937. године, у духу постсецесијског експресионизма и арт-декоа, са романтичарским елементима српског средњовековног градитељства.[7] Архитекта се користи пластичним, скулпторским изражајним средствима, како би снажним

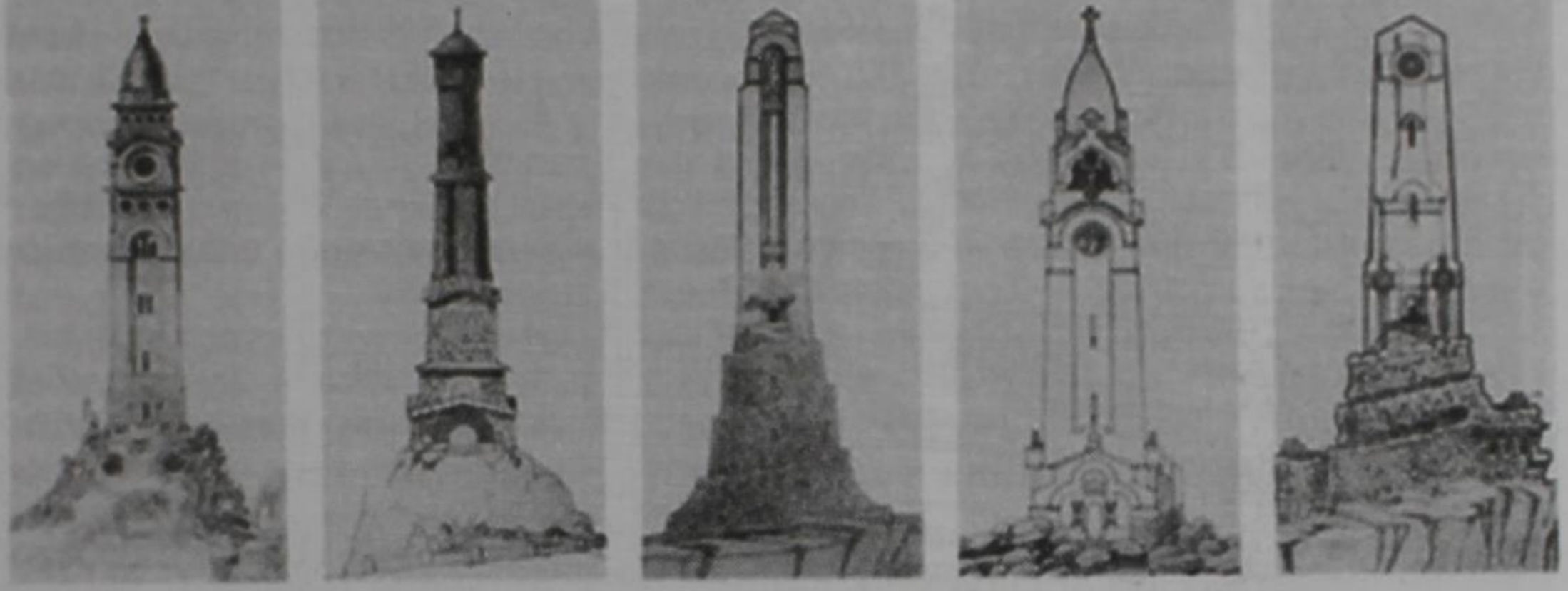
---

[5] Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Беч 1890, 17-21.

[6] А. Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век)*, Београд 2005, 349.

[7] А. Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, Наслеђе бр. 13, за 2012. год, 65.

експресионистичким волуменом исказао јако унутарње осећање.[8] Кроз експресионистички израз, најуочљивији на троугаоном постаменту и слободној моделацији архитектонских маса, Коруновић је настојао да искаже епски и херојски карактер споменика и тиме покушао да створи тип националног спомен-обележја.

Сл. 2. – Радне скице споменика на Зебрњаку

Посматрањем претходних скица, јасно можемо пратити Коруновићев пут као финалној архитектонској структури која би на достојан начин исказала функцију мартиријума палим српским војницима у Кумановској бици. Примећује се да је заједнички елемент свих скица камени (стеновити) постамент, чија органска форма је стварала илузију да је споменик срастао са окружењем.[9] Комбиновањем квадратне и крстасте основе, архитекта долази до сакралне форме троугла. Сам постамент, изграђен од грубо тесаног камена, требало је да асоцира на изглед тврђава и манастирских пиргова, који су током историје постали симбол снаге отпора, издржљивости српског народа, али и постојаности православља пред налетом Османске империје.[10] Најнижа зона постамента била је намењена капели и спомен-костурници палим војницима. Дуж спирално формиране стазе-степеништа која води до улаза у кулу споменика, на три платоа, споља сакривене кулисама бункера, архитекта позиционира „шнајдер“ топове[11], моделе које је српска војска заробила у Кумановској бици. Примећује се да је аутор од сваке скице усвојио понеки функционални или декоративни мотив, који су на вешт начин уклопљени у импозантно (ви-

---

[8] З. М. Јовановић, *Зебрњак, У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд-Горњи Милановац 2004, 43.

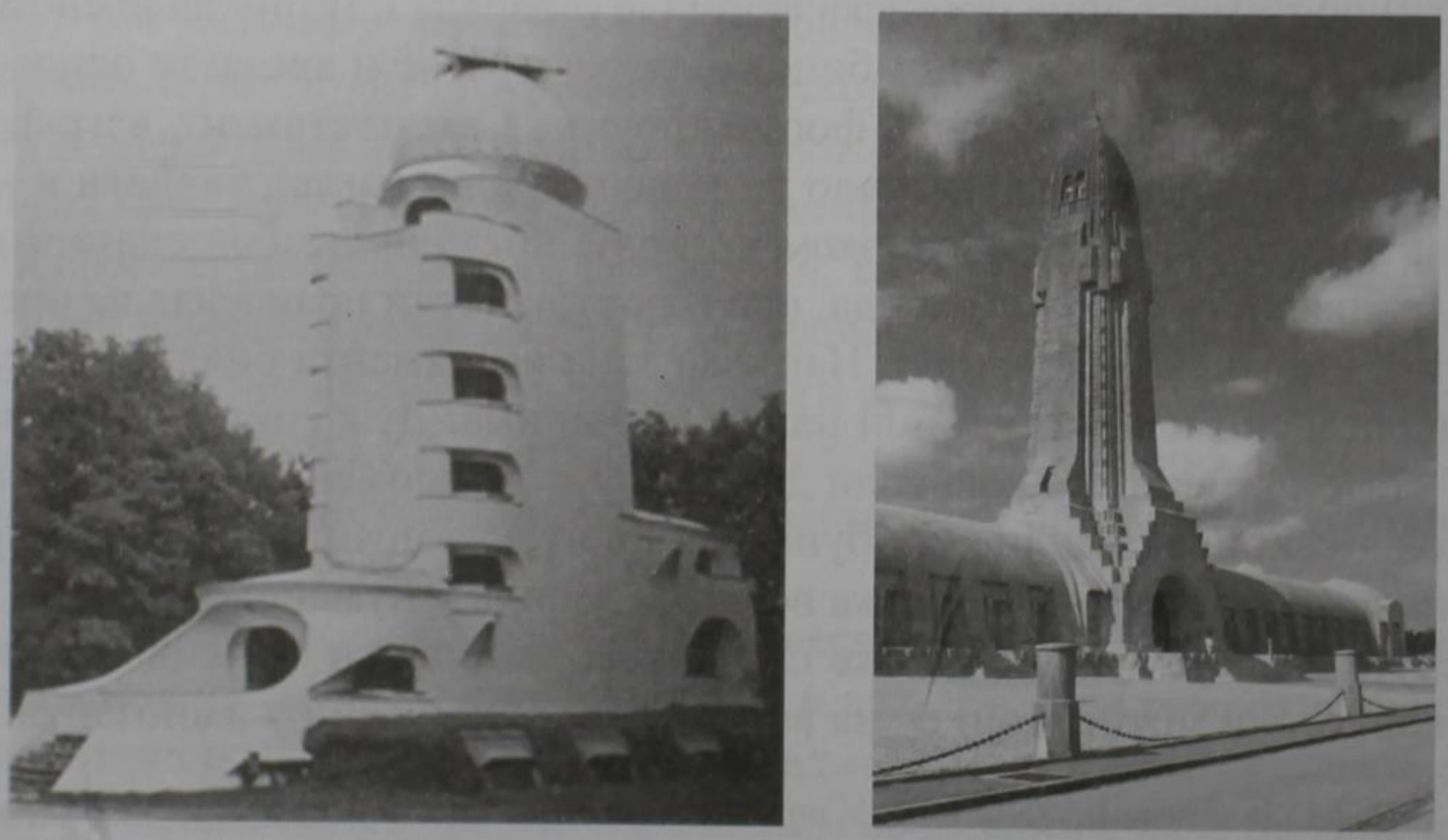
[9] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*, Београд 2007, 313.

[10] З. М. Јовановић, Исто , 52.

[11] *ЗЕБРЊАК 1912-2012*, водич кроз сталну изложбену поставку унутар спомен-костурнице на Зебрњаку, Београд 2012, 12.

сине 48,5 м), скулпторски извајано стабло споменика. Улаз у кулу споменика био је фланкиран стилизованим средњовековним мачевима, док се изнад улаза појављује натпис „1912“, који на крајње лаконски начин посматрачу пружа комплетну информацију о догађају који је овим спомеником мемморисан. Последњи спрат куле био је украшен хералдичким пољима, унутар којих се налазио војнички грб Краљевине Србије. На самом врху куле налазила се просторија са „петромакс“ лампама, које су кроз окулусе ноћу осветљавале околину.[12] По архитектонској форми, споменик на Зебрњаку може се упоредити са Ајнштајновом кулом у Потсдаму или кулом спомен-костурнице код Вердена. Оба објекта настају непосредно после Првог светског рата и претпоставља се да су Коруновићу послужили као директни узор.[13]

Споменик на Зебрњаку поседује подједнако сакралну и политичку улогу. Симбол је страдања, али и победе не само војске већ целокупног српског народа. Костурница и капела указују на вечни спомен палим војницима, док се светлост из „петромакс“ лампи симболички посматра као „кандило мртвих родољуба“.[14] Сличну улогу поседује и тространн крст на самом врху куле. Он пре свега у хришћанској традицији указује на гробно место, али се може тумачити и као „симбол борбе против иноверних окупатора“.[15] С друге стране, његова политичка улога огледа се у одашиљању патриотских порука - најпре кроз његове до тада несвакидашње димензије, чиме се указује на величину и историјски значај победе у Кумановској бици; кроз романтичарске елементе попут

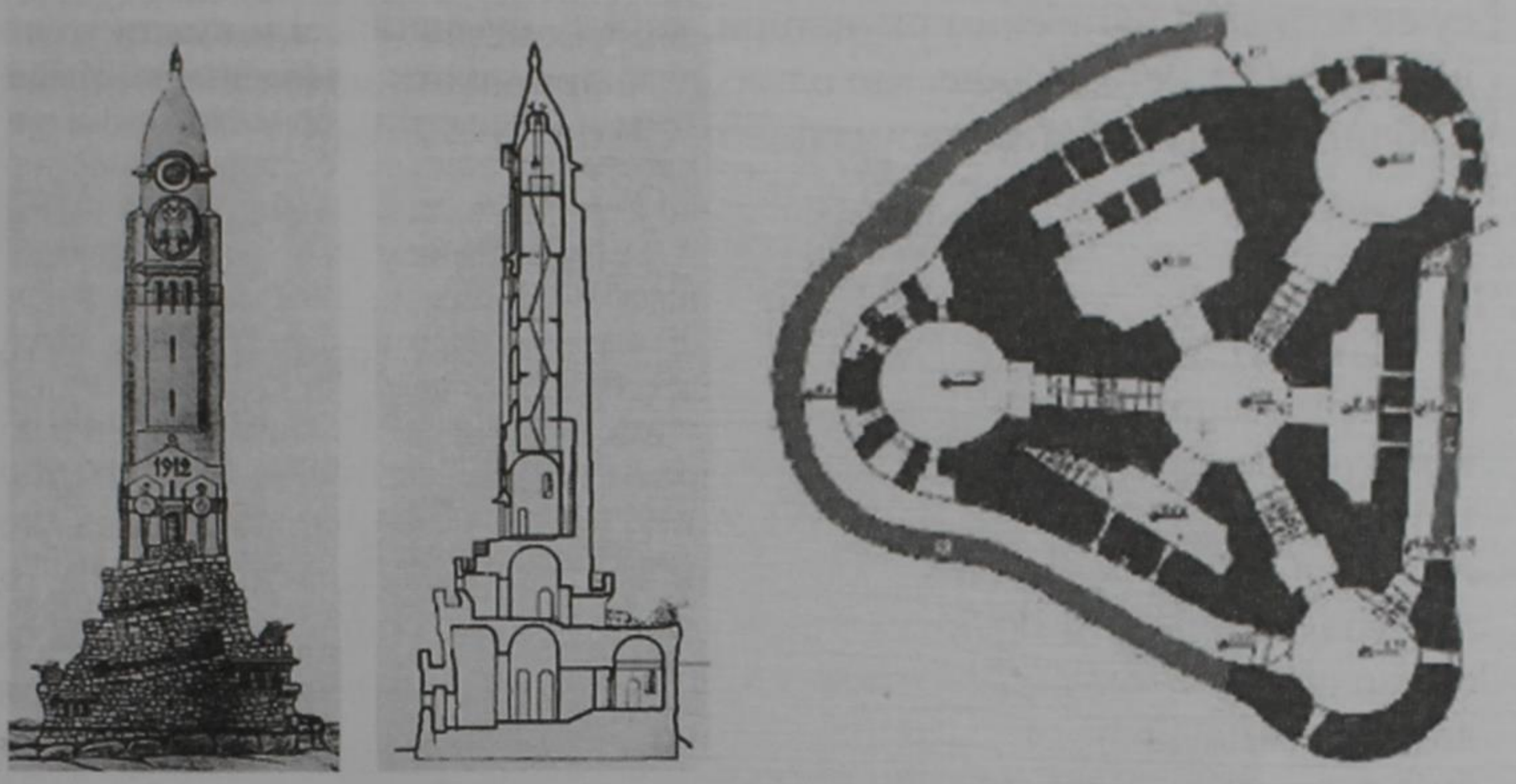

Сл. 3. – могући узори: Ајнштајнова кула у Потсдаму и споменик код Вердена

---

[12] А. Кадијевић, *Један век...*, 315.
[13] З. М. Јовановић, Исто, 88-105.
[14] А. Кадијевић, Исто, 315.
[15] З. М. Јовановић, Исто, 50.

стилизованог и реалног оружја и оруђа, традиционалних симбола отпора против завојевача; кроз експлицитне националне симболе у виду монументалних српских грбова.

Сл. 4. – изглед, пресек и основа финалног решења споменика на Зебрњаку

Ово тумачење је уобичајено ако се објекат посматра искључиво из субјективног угла припадника одређеног народа, односно становника државе чије се име и ослободилачка улога меморише и прославља кроз јавни споменик. Међутим, да бисмо задржали објективност у проучавању улоге и значаја зебрњачког споменика, морамо се осврнути и на другачија тумачења његове архитектуре.

Завршетком изградње споменика, 30. октобра 1937. године, прослављена је двадесетпетогодишњица почетка ослободилачких ратова (1912-1918), али и суверенитета Краљевине Србије над облашћу Македоније, која бива присаједињена након победа у балканским ратовима. Изградњом споменика покушало се утицати на друштвену свест становништва које је, насупрот званичних пописа и етничких карата Краљевине Југославије, по свом националном опредељењу било знатно хетерогеније него што се то презентовало у јавности.[16] Ако посматрамо објекат из тог угла, његова архитектура добија потпуно другачије значење. За разлику од претходних Коруновићевих споменика који одишу непретенциозношћу, зебрњачки поседује извесну „офанзивну црту“ у свом архитектонском изразу. Снажни волумени тростране обелиск-куле, акценат на оружју и оруђу, присуство чисто српског војничког грба и јаке светлости које су одашиљале лампе са врха куле, давале су споменику функцију

[16] *ИСТОРИЈСКИ АТЛАС*, Завод за уџбенике, Београд 2005, етничка карта Краљевине Југославије.

„светионика српства“.[17] Као да је његов романтичарски занос код овог објекта доживео неограничену уметничку слободу у исказивању националистичких идеја и експазионистичких тенденција Краљевине Србије почетком XX века. Све ово су били више него довољни разлози којима су се водили и бугарским окупатори, који су споменик минирали и уништили током 1942. године, као одмазду за припајање македонске области Србији, на коју је Бугарска имала константне претензије.

Тренутно стање споменика

Након Другог светског рата тешко девастирани споменик бива само примарно заштићен од даљег пропадања 1954, а затим и 1986. године.[18] Конзервирани су преостали камени сегменти постамента, а сви отвори запечаћени, што није дало већег успеха у спречавању неовлашћених упада у спомен-костурницу и даљег скврнављења моштију погинулих родољуба.[19] Било какав однос према споменику готово као да није ни постојао од стране надлежних институција, за шта је, умногоме, одговорна локална самоуправа. Наиме, после Другог светског рата Македонија добија статус републике, а њено становништво национални идентитет, што је највише утицало на однос према културно-историјском наслеђу тог простора. Спомен-обележја, попут зебрњачког, доживљавана су као „пропаганда окупационе власти“ и сваки вид њиховог одржавања или обнављања био је по политичкој основи забрањен.

Након распада СФР Југославије, сада већ БЈР Македонија наставља политику негирања постојања српског идентитета у свом културно-историјском наслеђу, а обнављање споменика на Зебрњаку ставља у контекст „оживљавања великоспрских претензија“. Истина, у свету готово да не постоје примери да је на територији одређене државе подигнут споменик који својом формом и/или симболиком исказује експазионистичке поруке друге државе или нације, али постоје изузеци који би могли да послуже као пример у решавању овога проблема. Један од њих је земунска Миленијумска кула (Кула Сибињанин Јанка), подигнута 1896. године као демонстрација моћи Краљевине Угарске током прославе хиљадугодишњице угарског досељавања у Панонску низију.[20] Њен физички континуитет долази од природе њене архитектуре, која, осим романтичарске форме, не поседује никакве очигледне експазионистичке

[17] З. М. Јовановић, исто, 43.

[18] ЗЕБРЊАК 1912-2012, 13.

[19] С. Ст. Кузмановић, исто, 41; аутор наводи да су студенти Медицинског факултета у Скопљу узимали лобање из спомен-костурнице и користили их за потребе својих студија; врата и шипке са споменика бивају крадени у неколико наврата, док се камен са објекта одлама и користи као туцаник за потребе оближњег каменолома.

[20] Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд, 2003, 326.

поруке друге државе или нације.[21] Можда се на сличан начин може приступити и обнови споменика на Зебрњаку и створити компромисно решење у циљу превазилажења политичких несугласица и очувања једног вредног споменика од културно-историјског значаја за шири простор балканског региона.

Сл. 5. – изглед тренутног стања споменика

Закључак

Стварајући са романтичарским заносом експресионистичку, вишезначну архитектуру споменика на Зебрњаку, архитекта Коруновић није ни слутио да је њеним идејним и визуелним идентитетом одредио и њену судбину. Непредвиђене политичке околности, промене државних граница и структуре становништва македонског региона, условиле су потпуно другачије тумачење његовог дела, које је резултовало неоправданом девастацијом објекта од стране бугарских окупатора, а касније и немарношћу и анимозитетом одговорних македонских институција према санирању и

[21] Након ослобођења Земуна наређено је да кула не буде срушена већ да се са њене фасаде уклоне само хералдички мотиви и други симболи Угарске државе (Примедба аутора).

заштити онога што је преостало од зебрњачког споменика. Темељна конзервација и неки вид рестаурације могу бити исправна и примењива решења за споменик, како би се и за будуће нараштаје сачувало материјално сведочанство о значају и величини победе српске војске у Кумановској бици.

Литература:

Спиридон Гопчевић, *Стара Србија и Македонија*, Беч 1890.

Др Милан Скакун, *Балкан и велике силе*, Београд 1982.

Александар Кадијевић, *Момир Коруновић*, Београд 1996.

Бранко Вујовић, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 2003.

Зоран М. Јовановић, *Зебрњак, У трагању за порукама једног споменика или о култури сећања код Срба*, Београд-Горњи Милановац 2004.

Александар Кадијевић, *Естетика архитектуре академизма (XIX и XX век),* Београд 2005.

Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд 2006.

Александар Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века*), Београд 2007.

Александар Кадијевић, „Експресионизам у београдској архитектури (1918-1941)“, Наслеђе бр. 13, за 2012. год.

Стамен Ст. Кузмановић, *Спасити од заборава, Кумановска битка 1912-2012*, Српска заједница у Македонији 2012.

Приручници:

ИСТОРИЈСКИ АТЛАС, Завод за уџбенике, Београд 2005.

ЗЕБРЊАК 1912-2012, водич кроз сталну изложбену поставку унутар спомен-костурнице на зебрњаку, Београд 2012.

Summary

Marko Stojanović

MONUMENT OF ZEBRNJAK - DIFFERENT INTERPRETATIONS OF ONE ARCHITECTURE

The historical dimension of monuments related to its purpose, and the famous battle that decided the outcome of the First Balkan War, in whose honor the facility was built. But a historical event that is explicitly stored on a monument in the form of year - 1912. The only consequence of a much deeper social and political

changes, which are found in the presumed causes of the events that have taken place decades before the Battle of Kumanovo. The undoubted influence of social and political events at the time of design and construction Zebrnjak monument, at the end of the fourth decade of the XX century, which are in addition to the ideas of the architect, left a significant mark on his whole architecture. All this has resulted in the construction, and demolition of the monument kind of character whose fate is uncertain and remains the subject of much scientific research, conservation and restoration studies.

Selecting an architect for Korunovic by future monument, becomes an important factor in the occurrence of the offense. Initiation of the project took place largely during the dictatorship of King Alexander Karadjordjevic and his personal intervention in shaping the architectural scene in the country, directly promoting Russian as the official state Ampire style public buildings and gradually marginalizing romantic Serbo-Byzantine form, which after the First World War were usually reserved for the design of sacred architecture and memorials. Experiencing a similar fate Korunović and architect, who is assigned at the time the largest number of jobs designing churches, monuments and mausoleum, one of which zebrnjančki monument is the culmination and crown of his work.

Monument of Zebrnjak was built between 1934. and 1937. year, in the spirit of postsecession expressionism art-deco and the romantic elements of the Serbian medieval architecture. The architect used plastic, sculptural means of expression, to strong expressionist volume showed strong inner feeling. Through expressionist, most conspicuous on the triangular pedestal and free modeling architectural mass Korunović tried to show the epic and heroic character of the monument, and thus tried to made a type of national memorial.

Monument of Zebrnjak has both sacred and political role. The symbol of death, but victory is not only the military but the entire Serbian nation. Ossuary Chapel and show everlasting memorial to the fallen soldiers, while the light from the "petromaks" lamps symbolically seen as a "lamp of dead patriots." Has a similar role, and three-way cross at the top of the tower. He primarily in the Christian tradition points to the burial site, but can be interpreted as "a symbol of struggle against invaders heterodox." On the other hand, its political role is reflected in odašiljnju patriotic message - first through his, until then the ordinary dimensions, indicating the size and historical significance of the victory in the Battle of Kumanovo, the romantic elements such as stylized and realistic weapons and tools, the traditional symbol of resistance against invaders; through explicit national symbols in the form of monumental Serbian coats of arms.

Creating a romantic expressionist zeal, the multiple meanings of monuments Zebrnjak architecture, architect Korunović did not know that its ideological and vi-

sual identity and determine its fate. Unforeseen political circumstances, changes of state borders and population structure Macedonian region, have made it a completely different interpretation of his work, which has resulted in unjustified devastation building by Bulgarian occupiers and later negligence and responsible institutions' animosity toward repairing and protecting what is left of zebrnjačkog monuments. The basic form of a conservation and restoration can be correct and feasible solution for a monument to be preserved for posterity material testimony to the importance and size of the victory of the Serbian army in the Battle of Kumanovo.

Биљана С. Црвенковић
историчар уметности,
Музеј примењене уметности у Београду
Ђорђе Стошић, историчар,
Завод за заштиту споменика културе Ниш

УДК 930.1:316.75(497.11-12)“18/19“
725.94:355.48(497.11-12)“18/19“

СПОМЕНИЦИ У ИСТОРИЈИ КОНСТРУКЦИЈЕ ПАМЋЕЊА И ГРАЂЕЊА КОЛЕКТИВНОГ ИДЕНТИТЕТА
на примерима споменичког наслеђа југоистока Србије

АПСТРАКТ: На основу претходних истраживања и објављених радова на пољу колективног памћења и формирања идентитета, користећи расположиву архивску грађу и документацију непокретног културног наслеђа, обрађене су различите категорије споменика града Ниша и околине. Рад представља покушај је да се открије улога споменика и меморијалних комплекса XIX и XX века у процесу обликовања колективног идентитета. Предмет истраживања представљају споменици који имају важну улогу у формирању колективног идентитета региона југоистока Србије. Први део рада односи се на откривање различитих слојева тумачења споменика кроз историју памћења, који су настали током XIX и у првим деценијама XX века. Други део рада указује на различите категорије споменика насталих у периоду 1946-1970. године, и њихову улогу у креирању колективног идентитета.

Истовремено, рад представља покушај да се открију и механизми који утичу на промену тумачења споменика у различитим историјским периодима и друштвеним контекстима, а тиме и на креирање колективног памћења и грађење идентитета током XX века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: баштина, идентитет, колективно памћење, споменичко наслеђе, Ниш, југоисток Србије.

Традиционално схватање односа између историје и памћења, по Питеру Берку, јесте да историја треба да буде подсетник, чувар сећања на колективне догађаје који су записани да би се прославили њихови актери, у име потомства којима ти актери треба да буду узор.[1] Ипак, француски социолог Морис Албваш, који се међу првим

[1] П. Берк, „Историја као друштвено памћење“, Часопис за књижевност, културу и друштвена питања , бр. 56(2) ,Београд 1999, 83-92

научницима бавио истраживањем друштвеног оквира памћења, још двадесетих година XX века закључио је да одређене друштвене групе, заправо, спонтано конструишу заједничко сећање, односно памћење.[2] У буквалном смислу, могу да памте само појединци, док друштвене групе одређују шта је достојно памћења и начин на који ће бити запамћено. На тај начин креира се колективно памћење. Појединци се идентификују са догађајима према значају који они имају за њихову групацију. Чињеница је да они памте и оно што реално никада нису доживели и нису били директни учесници. На тај начин, повучена је оштра разлика између колективног памћења као друштвене конструкције и писане историје, коју је Албваш у своје време сматрао објективном.

У савременом тумачењу културе сећања проф. др Тодор Куљић сматра да појам идентитета није могуће одвојити од појмова памћења, сећања, историје и традиције, као ни промене перцепције времена и простора које са собом носе различите идеолошке позадине.[3] У процесу формирања колективног и индивидуалног идентитета наслеђе, односно баштина, има важну улогу. Познато је да тумачење прошлости представља различите врсте конструкција базиране на култури и репрезентацији, а вођене различитим циљевима који утичу на колективно памћење. Чињеница је да је прошлост увек противуречна, па је и слика о њој подложна већим или мањим интервенцијама, најпре у смислу лишавања те противуречности, како би била уобличена у једну хомогену целину. Управо тако креирана целина пружа јасну слику о догађајима и личностима. На тај начин ствара се једана конструисана визија прошлости која је много једноставнија за инструментализовање. Колико год деловале манипулативно, креиране слике прошлости чине основ друштвено признатог памћења и веома су важне за појединце и групације, јер од њих зависи њихово самовиђење.[4]

Баштина је појам који би обухватао ментални и физички склоп сведочанствености добара (наслеђа) дајући нови живот појавама из прошлости.[5] Та нова вредност у наведеном процесу увек је резултат селекције, утемељене на данашњим критеријумима репрезентативности. Баштина, исто као и култура сећања, нужно има основ за опстајање кроз генерације. Тај основ представља покретање механизама меморисања који подразумева, пре свега, одржавање континуитета памћења.[6] Пам-

---

[2] M. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1925. Cf. D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985, str. 192.

[3] Т. Куљић, *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006, 149-160.

[4] Т. Куљић, Исто.

[5] Д. Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, Лесковачки зборник 11, Лесковац 2005.

[6] Т. Куљић, *Култура сећања: теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006, 148

ћење представља селектовани садржај прошлости постављен у један смисаони поредак и успоставља склад у прихватању и тумачењу света и утиче на одржање и очување идентитета. Као осмишљени однос према прошлости, појам памћења првенствено је везан за институције које се брину, чувају и представљају емитере селектованих садржаја прошлости. Тај процес не подрзумева само чување одређених садржаја већ, истовремено, подлежу забораву други, неселектовани садржаји. Управо због памћења одабраних садржаја из прошлости, стварају се простори за тумачења њихових значења у садашњости. Важну улогу у том процесу имају превасходно критеријуми одабира тих садржаја који могу бити национални, државни, политички итд. Посредници, односно преносиоци памћења имају велики утицај и управо су они ти око којих се организују, односно креирају простори комуникација. Тој категорији припадају споменици, места или објекти чија је једна од улога управо успостављање простора активног памћења на један историјски догађај, личност, период и др. Они постају репрезенти једне креиране слике прошлости. Добијајући улогу знаковитих објеката, споменици емитују одређене поруке прошлости у садашњости. Дакле, појам споменика је блиско везан за памћење које никада није неутрално већ пристрасно, и као артефакт има за циљ да подсећа долазеће генерације на личности, догађаје, жртве, веровања и сл. Као део јавног простора, споменик је осмишљен и створен да остави трага и да траје у времену. Памћење уводи одређену дистанцу у односу на стварно проживљени догађај и доживљени простор, па споменички простори представљају имагинарне просторе као интерпретација прошлости.

Споменици, знаменита места, као и меморијални комплекси, својим садржајем посебно су организовани око догађаја или личности које су на кључан начин обележиле историју једног поднебља и чија су достигнућа или последице инкорпориране у памћење становништва, директно учествујући на тај начин у изградњи колективног идентитета.

Споменичко наслеђе југоистока Србије везано је за народе који су живели на овим просторима од античког до савременог доба. Управо због те слојевитости споменици овог региона имају и данас важну улогу у оквиру колективног памћења и грађењу идентитета. У том смислу, истраживања споменичког наслеђа, посебно града Ниша и околине, у оквиру историје креиране слике прошлости веома су значајна.

Споменици – места памћења битака и националних хероја (XIX век и почетак XX века)

У Европи почетком XIX века однос између прошлости и памћења постаје сложенији, а званична историографија добија све наглашенији идеолошки и политички карактер. Главни критеријуми према којима се она конституише били су нација и држава.[7] У тим релацијама настају концепти меморисања и места памћења. Након српско-турских ратова и Берлинског конгреса 1878. године, када се српска држава шири и добија политичку самосталност, отпочиње и важан период у споменичкој култури Србије.[8] Структура споменика креирана је из целина посвећених војницима, херојима битака, херојима политичког живота и владарима. У то време велика пажња поклањана је новопripојеним крајевима државе и управо у тим областима подиже се велики број споменика који су за циљ имали меморисање српске борбе за ове крајеве и националних хероја.[9] Тако је непосредно после ослобођења Ниша отпочето са утврђивањем места погибије хероја битке на Чегру 1809 – војводе Стевана Синђелића.

Споменик на Чегру откривен је јуна 1878. године на месту погибије Стевана Синђелића. Првобитно, споменик Синђелићу и његовим јунацима садржао је два натписа: „Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима, који овде славно изгибоше 19. маја. 1809. нападајући Ниш“ и, на другој страни: „Књаз Милан М. Обреновић IV и његова храбра војска покајаше их освојивши Ниш 28. децембра 1877.“ Осим што је био у функцији величања подвига националног хероја, споменик је имао и снажан национално-династички карактер, повезујући подвиге Стевана Синђелића са чином освајања Ниша под кнезом Миланом Обреновићем.[10]

Данашњи облик споменик добија 1927. године (слика 1). Висока кула у којој је смештена првобитна спомен-плоча са натписима подигнута је на иницијативу нишког епископа Доситеја и на основу пројекта архитекте Јулијана Ђупона.[11] На самом уласку у кулу постављен је натпис: „Слава бесмртном војводи Стевану Синђелићу и његовим друговима славно па-

---

[7] М. Тимотијевић, *Таковски устанак – Српске Цвети, о јавном званичном сећању и заборављању у симболичној политици званичне репрезентативне култре*, Београд 2012, 40.

[8] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја*, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације, Београд 2006, 295-297

[9] Н. Макуљевић, Исто.

[10] Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације, 295

[11] Д. Алексић, *Бој на Чегру 1809. у историји и традицији балканских народа*, Београд-Ниш 2011, 56.

лима овде за отаџбину, маја 1809. године". Споменик посвећен чегарским јунацима, носио је снажне националне поруке, а открио га је краљ Александар I Карађоревић 19. јуна 1927. године (слика 2). Емитујући поруке о храбром устаничком подвигу, споменик је током и након Другог светског рата представљао симбол отпора и борбе за ослобођење.

У истицању националне симболике спомен-храмови представљају један од важних облика утврђивања колективног памћења одређених догађаја и личности. Подизање оваквих спомен-цркава као националних споменика током XIX века била је засновано на повезивању националне идеје и хришћанства и истицању светости националних хероја широм Европе.[12] У српској култури повезивање храмова и споменика имало је двоструку основу. У свести српског народа који је дуго година био под турском влашћу, у периоду XIX и првих деценија XX века цркве и манастири били су споменици старе славе. Управо је подизање оваквих споменика, посвећених личностима или догађајима, подразумевало превасходно утврђивање литургијског памћења. Један од таквих простора настао је као последња етапа конструисања меморијалног простора над Ћеле-кулом.

Ћеле-кула (слика 3) споменик је од изузетног занчаја и има веома важну улогу у грађењу колективног идентитета и историји конструкције памћења југоистока Србије. Настала је у једној врсти осветничке психозе – 1809. године, након битке на Чегру и заустављања устанка.[13] У знак одмазде, по наредби нишког паше, Турци су лобање изгинулих устаника уградили у кулу која је нужно морала бити на истакнутом месту. Са те позиције ова конструкција састављена од људских лобања уграђених у мешавину малтера, у време Отоманске империје имала је функцију да застраши, упути претњу и најави могуће последице онима који би се усудили да се успротиве званичној отоманској власти. Као симбол моћи турске државе и као мера застрашивања, циљано је смештена уз некадашњи цариградски друм, на једном од најпрометнијих путева који директно повезује исток и запад, посредством балканског простора. Тако се ова морбидна и претећа конструкција односила на целокупно балканско становништво и све оне који су пролазили Балканом ка Истоку. Према историјским изворима, ова конструкција је састављена од лобања српских устаника које су као својеврсни победички трофеј отоманске власти уметане у мешавину малтера (слика 4). Путописи и сачувани ликовни прикази XIX века указују на то да је кула била је уочљива са свих страна, што је и била идеја самог ствараоца. Иницијално, садржала је 952 главе, од којих је данас сачувано 59.

---

[12] Н. Макуљевић, Уметност и национална идеја, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације, 284-285

[13] В. Суботић., В.Петровић, *Ћеле кула и Чегар*, Ниш – Београд 2004, стр.35

Многи путописци XIX века који путују Балканом, помињу Ћеле-кулу у контексту споменика.[14] Џорџ Томас Кепл 1829. године у свом путопису помиње да је недалеко од Ниша споменик подигнут од лобања Срба које су Турци поклали у време једне велике битке. Ами Буе, геолог и путописац, око 1830. године записао је да се пре уласка у Ниш пролази поред варварског трофеја – стуба са узиданим српским главама и да тај споменик изазива гађење код хришћана који су принуђени да му се приближе. Године 1833. француски путописац и песник Алфонсо Ламартин пише о Ћеле-кули као споменику –гробници српских племенитих побуњеника „последњег устанка".

Након ослобођења јужних крајева Ћеле-кула постаје симбол хероизма. У том процесу она је одиграла кључну улогу, пре свега у подстицању морала у устаничким подухватим и борбама, а као подстрек за освету пострадалих чегарских јунака.

Често је истицана као симбол херојства како би се издржало и истрајало у тој борби да се никада не би поновила нова Ћеле-кула. Тако се одиграва преношење тежишта симболике споменика од застрашујућег конструкта до симбола херојства.

По неким изворима, последњи турски управитељ Ниша, Митад паша, пре заузећа Ниша од стране српске војске успео је да извади главе устаника из куле. По освајању Ниша српска војска почиње потрагу за лобањама српских устаника, тада почиње и уобличавање меморијалног простора Ћеле-куле.[15] Најпре је изнад саме куле постављена конструкција у виду балдахина са крстом (слика 4). Године 1892, на иницијативу одбора за подизање споменика Стевану Синђелићу, отпочео је процес подизања капеле изнад Ћеле-куле. Темељи капеле, која је подигнута по нацрту арх. Димитрија Лека, освећени су 1894. године. (слика 5) Добивши архитектонску оплату у виду сакралног објекта, кула је добила једну нову функцију – она постаје сакрални, православни простор са дубоком националном симболиком. То је сада спомен-храм у оквиру којег се чувају реликвије –лобање националних хероја.

Слично споменику на Чегру, и Ћеле-кула током Другог светског рата постаје симбол борбе и отпора против окупатора и добија једну универзалнију симболику. Припадници отпора, скојевци и комунисти, градили су свој идентитет храбрени причама о Ћеле-кули која је овог пута имала улогу подсетника на херојске подвиге. Александар Војиновић, генерал, писац и народни херој, описујући у свом роману како је почетком августа 1941. године извршен напад на Немце који су били смештени у

---

[14] В. Петровић, *Ниш у делима путописаца.од IV-XX века*, Ниш 2001.

[15] Н. Макуљевић, Уметност инационална идеја, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације, 287.

хотелу Парк, пише како је њега, младог скојевца, који дотле никада није бацао бомбе, за извршење акције храбрио секретар окружног комитета причама о Чегру, војводи Стевану Синђелићу и о настанку Ћеле-куле.[16]

О симболици Ћеле-куле говоре и југословенски песници и књижевници, попут Васка Попе. У њиховим визијама, тј. конструкцији имагинарног простора сећања, кула није само место сећања на смрт, мртви простор, већ она постаје споменик који емитује поруке окренуте животу, борби за идеале и истрајању у њој.[17]

Споменик Нишлијама које су обесили Турци 1821. године припада корпусу јавних националних споменика насталих током XIX и у првим деценијама XX века на територији Србије који се посвећују важним историјским догађајима и херојима. Њихово настајање увек је условљено актуелним политичким и културним токовима. Споменици, као места памћења, чинила су и места погибија истакнутих родољуба и организатора побуна против османске власти. Управо споменик о којем је реч један је у низу таквих. Налази се у центру Ниша, преко пута улаза у Нишку тврђаву, подигнут на месту где су Турци 1821. обесили вође побуне.[18] Под утицајем грчког устанка против Турака - Хетерија, у Нишу је поменуте године припреман устанак. Организацију устанка, према изворима, предводио је нишки владика Милентије, који је био у блиским контактима са нишким заповедником града Али-пашом. Међу организаторима устанка били су нишки свештеници, занатлије и трговци. Међутим, турске власти су сазнале за припрему устанка, похапсиле и јула месеца 1821. обесиле организаторе и вође побуне.

Споменик је од белог камена са високим квадратним постољем и профилисаним правоугаоним стубом са куполицом и крстом на врху (слика 6). На све четири стране споменика налазе се натписи са дубоком националном симболиком.

На основу првог натписа сазнајемо да је споменик освећен у време краља Петра I Карађорђевића и митрополита Димитрија, 29. децембра 1913. године.

Други натпис указује на то коме је посвећен овај споменик:

„1821-1913. епископу нишком Милентију, проти Стојану, свештенику Ђорђу и грађанима нишким Младену, Голубу и Радосаву, који су на овом месту обешени, те мученички пострадали, трећег дана Св. Тројице 1821. За велику српску идеју - ослобођење, подиже овај споменик епископ нишки Доситеј са целокупним свештенством града Ниша“.

---

[16] А. Војиновић, *Хотел Парк*, Београд 1973.

[17] Ђ. Игњатовић, „Бој на Чегру и Ћеле кула у нашој књижевности“, Зборник бр. 5, Народни музеј Ниш 1989, 111-120; С. Хаџи Танчић, „Епиграми песничког циклуса ‘Ћеле кула’ Васка Попе“, Овдје: лист за умјетност, културу, науку и друштвена питања, бр. 29, Подгорица, 1997, стр. 39-42.

[18] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша и околине (НОР и ранији ратови)*, Ниш 1985, 89-91.

Трећи натпис представља цитат из *Горског вијенца*, црногорског владике Његоша:

„Крст ности камо је суђено
Страшне борбе водоти туђином
Тежак вијенац да је
Воће слатко
Васкрсење не бива без смрти“

Четврти натпис је цитат из Јеванђеља:

„Слава и част и мир сваком који добро чини (Римљ...)“

Споменик је подигнут готово један век после погубљења устаника, 29. децембра 1913. године. Морамо имати у виду да је период освећења споменика заправо једно време непосредне ратне опасности, период изласка Србије из балканских ратова, време када је требало истаћи патриотски и национални значај у ратовима за ослобођење. На исти дан у Нишу је била организована и државна прослава два важна историјска догађаја: 1600 година од проглашења Миланског едикта и 35 година од ослобођења Ниша од турске власти.[19] Ови догађаји су иницијално одредили улогу споменика у креирању памћења, па његов изглед и натписи на њему носе дубоку национално-хришћанску симболику. На то указује и селекција одређених историјских чињеница везаних за догађаје из 1821. године. Заправо, један од помагача поменуте побуне у Нишу био је „мухафис“, тј. поменути заповедник Ниша – Али-паша. Иако је, као један од учесника побуне, заједно са наведеним Нишлијама погубљен и он[20], његово име не стоји на споменику. Намена споменика и његова улога, као и повод за освећење споменика утицали су и на селектовање одређених информација које је споменик требало да емитује. Дакле, требало је истаћи национални значај и жртву православних хришћана који су, као залог за слободу, дали своје животе, на шта указују натписи на споменику.

У време Првог светског рата споменик је претрпео интервенцију. Бугарске окупационе власти у Нишу покушале су да измене значења споменика додавањем плоче на којој је стајало да је споменик подигнут у славу „пет Бугарина из Ниша“.[21] Тако споменик у једном историјском тренутку добија ново тумачење у оквиру бугарске националне историје памћења. Међутим, одмах по завршетку Првог светског рата, враћен је првобитни изглед споменика са иницијалним натписом.

---

[19] „Политика“, бр. 3577, 28. децембр 1913, стр. 2; „Политика“, бр.3578, 29. децембар 1913, стр.2.

[20] Документација Народног музеја у Нишу; Документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

[21] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша и околине (НОР и ранији ратови)*, Ниш, 1985. Документација Завода за заштиту споменика у Нишу

После Другог светског рата споменик је искључиво тумачен као симбол отпора и као спомен-обележје погинулим нишким родољубима и припадницима „тајне нишке револуционарне организације“ створене 1821. године под утицајем хертериста – грчких устаника за ослобођење од турске власти. Сличних примера има много, а на то указује и документација о споменицима Ниша из 60-их година XX века.

Споменици Ниша настали током XIX века имали су улогу националних топоса који у различитим историјским раздобљима постају конструкти прошлости. Селектовањем одређених историјских садржаја или интервенцијом на самом споменику, ствара се идеализована слика прошлости која одговара одрђеном политичком или историјском тренутку.

Споменици у концепту строге контроле колективног памћења (1945-1970)

У послератној Југославији, за разику од других социјалистичких држава, постојао је посебан вид тзв. плурализма републичких комунистичких партија којима је КПЈ/СКЈ била надређена. Ове комунистичке партије биле су саставни делови федералне партије и током времена постале су носиоци политичког идентитета, али и „велике заштитнице“ интереса југословенских нација.[22] Идеолошки приступ истицао је планску државну инструментализацију прошлости. Колективно памћење креирала је политичка елита која је то чинила управо ради заштите интереса власти и државне идеологије.[23] Тако, особине уметности која је одговарала новом типу уређења државе и друштва проистицале су из потреба и тежњи власти. У оквиру нове Југославије култура је схватана као простор за испољавање идеологије. Осим затирања сваког помена монархизма, рушени су споменици који су имали било какве везе са претходним режимом Краљевине Југославије. У масовном облику нова владајућа идеологија промовисана је бројним споменицима посвећеним знаменитим догађајима из Другог светског рата, биткама и масовним стратиштима и Јосипу Брозу Титу.[24] Тако, одмах након рата почиње процес великог нормирања уметности и њеног прилагођавања потребама партије. Велики број споменика са снажном идеолошком садржином у чијој основи стоји тежња да се „формира карактер нових људи“.[25] Паралелно

---

[22] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012, 46-47.

[23] Т. Кулић, Измишљање прошлости на западном Балкану: www.kczr.org

[24] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012, 334-335.

[25] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 172-177

са овим процесом вршила се деконструкција памћења и споменичког наслеђа који су и у најмањој мери указивали на период монархизма и претходног државног уређења. У процесу деконструкције два момента су била од велике важности: укинути јавне форме његовог репрезентовања и потпуно негирати митолошке и историјске вредности које стоје у темељима споменичког симболичког значења.[26] На тај начин једноставно су уклањани споменици међуратног периода, као и они чија се симболика није могла уклопити у концепт нове државне идеологије, док истовремено неки постојећи добијају нове слојеве значења прихватљиве концепту нове конструкције памћења и грађења колективног идентитета.

На територији југоисточне Србије налази се и велики број споменика НОР-а, војничких меморијалних комплекса, спомен-паркова и монументалних споменика насталих након Другог светског рата.[27] Ти споменици настају као снажне визуелне представе колективног памћења посвећене херојима НОБ-а, и жртавама фашистичке одмазде. Они су нужно, не само техником изградње, материјалима и стилским изразом, већ првенствено државном идеологијом која је уткана у њихов садржај, морали имати и меморијалну али и едукативну улогу.

Споменици – места памћења палих бораца и хероја НОР-а

Пролазећи кроз Ниш или Књажевац, Зајечар, Лесковац, Врање, налазимо бројне споменике који нам говоре о људским страдањима узрокованих ратом. Споменици НОР-а налазе се у готово сваком месту, у селима и градовима, на трговима, у црквеним и школским двориштима, на падинама и у пољима.[28] Теренска истраживања указују на то да је споменички фонд НОР-а веома комплексан и да га сачињавају: меморијални комплекси, ратна војна гробља, гробнице и костурнице, споменици херојима, спомен-музеји и спомен-логори, спомен-плоче, бисте и чесме и спомен-зграде.[29]

Идеолошка порука била је основ свих споменика НОР-а. У том смислу, споменици са фигуралном представом бораца носили су снажне поруке глорификације партизанске борбе, а представе тела бораца у тренуцима рањавања и умирања на споменицима тог периода требало је да посведоче о партизанском мучеништву које је постало залог слободе, борбе ју-

---

[26] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, 334-336

[27] Осим евиденције и стављања под заштиту мањег броја споменика, није установљен укупан број споменика НОР-а.

[28] Б. Андрејевић, *Споменици Ниша и околине (НОР и ранији ратови)*, Ниш, 1985; Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

[29] Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

гословенских комуниста за процват нове социјалистичке заједнице. Синтагма *пали борац* садржавала је јасну поруку и асоцијацију, са циљем креирања простора памћења на партизана жртву. Управо је то био основ на којем су се градили и настајали споменици НОР-а.

Споменички фонд НОР-а, посебно категорија споменика који су подигнути у току прве две деценије након завршетка Другог светског рата, по замисли нове државне власти, требало је да сваком Југословену, чак и у најмањем месту, у одређеној форми пренесе поруку која се у основи мора поклапати са идеолошким концептом државне конструкције памћења. Широко распрострањена изградња ових споменика, по одређеним стандарима, шаблонским решењима у којима је доминантна занатска обрада материјала, била је лишена стилских специфичности којима би се форма, односно композиција, обогатила и избегла монотонија и једнообразност решења. Тако су настајале спомен-бисте, плоче... од којих је тек један мали број осим историјске имао и стварну уметничку вредност. Под строгом контролом државних органа, у подизању оваквих споменика учествовали су локалне заједнице, мештани, установе и радне организације. Заправо, од 1945. до 60-их година XX века обележила је својеврсна стихијска градња оваквих споменика, без стручњака и уз скромна материјална средства. Ти споменици у оквиру концепта нове државне идеологије задовољавали су форму којом су емитовали одређене поруке о пострадалим родољубима, партизанима и комунистима, али не и неки снажнији идеолошки садржај. Ова констатација се нарочито односи на споменике у сеоским срединама у којима се углавном сусрећемо са спомен-обележјима попут спомен-плоча, биста и спомен-чесама.

Спомен-плоче налазе своја места на бројним општинским и државним грађевинама. Увек су стандардног облика, од белог или црног мермера са урезаним натписом који указује коме је посвећено спомен-обележје. [30]

Спомен-чесме или спомен-бисте са изливеним ликовима палих бораца у сеоским срединама углавном биле су постављане на централним трговима места (слика 7). Данас су често овакви споменици неспретно уклопљени у простор, или пак дислоцирани, а њихову вредност, такође, умањује несређена инфраструктура самих насеља.

Спомен-чесме и споменици стандардног су облика, правоугаоног пресека, у форми квадра или пирамиде. Грађени су од опеке и малтера или вештачког камена. Спомен-бисте и фигурални споменици су увек од каменог постамента и бронзане фигуре – бисте.[31]

Сви наведени споменици и обележја величају пале борце Другог светског рата који су нужно припадници партизанског покрета или Ко-

---

[30] Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

[31] Исто.

мунистичке партије. Тако искреирани простори колективног памћења учествовали су у стварању хероја нације и митова који ће снажно утицати на формирање идентитета локалног становништва.

Меморијални модернизам у оквиру новог концепта колективног памћења

Средином 60-их година, уз учешће СУБНОР-а, настаје потпуно нови концепт изградње споменика. Покрет у изградњи меморијалних спомен-паркова назван и „меморијални модернизам“ укључио је скулпторална остварења југословенских академских уметника. Попут споменика на Бубњу у Нишу, у Јасеновцу, на Сутјесци, широм Југославије настају споменици колосалних димензија и спомен-паркови. Споменици и спомен-паркови организовани су као места памћења на ратна страдања, али и херојство и поднете колективне жртве учесника у рату. Њихова основна функција била је управо у реконструкцији сећања и њиховом уклапању у садашњост.

Чињеница је да се дуги низ година после 1945. у Социјалитичкој Југославији јавно могло говорити једино о злочинима снага поражених у Другом светском рату. У том смислу широм земље настајали су компле-кси – знаменита места стратишта и жртава тих снага и режима.[32] Садржај тих споменика и знаменитих места, строго контролисан, нужно је носио одређени идеолошки смисао директно инкорпориран у државни концепт креирања колективног памћења. У том процесу кључну улогу имали су односи власти и уметности, механизми утицаја, усвојене нове вредности настале у току Народноослободилачког рата под вођством Јосипа Броза Тита и комунистичке партије, што је било заступљено у државним институцијама и посебно у Партији.

Тако је у Београду 25. и 26. априла 1969. године одржано међурепубличко саветовање о проблемима заштите и подизању споменика револуције. На иницијативу СУБНОР-а Југославије указано је на потребу чвршће сарадње између органа друштвено-политичких заједница, специјализованих установа, и других организација на извршавању ових општедруштвених задатака.[33]

Године 1970. Републички секретаријат за образовање науку и културу, заједно са секретаријатом за урбанизам стамбене и комуналне делатности и Републичким секретаријатом за здравље и социјалну политику, образовао је комисију за уређивање и заштиту споменика НОР-а и ратова за

[32] Г. Милорадовић, *Лепота под надзором*, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955, 334-336.

[33] Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

ослобођење наших народа. Упрво ова комисија је преузела послове проучавања и праћења делатности на уређивању и заштити споменика, спомен-обележја и гробаља ратника, као и предлагање и усклађивање мера за њихиво чување, одржавање и уређивање, обнову и замењивање. Комисија је давала предлоге општинама за образовање комисија за уређивање и заштиту споменика НОР-а. Након тога, предузете су акције које су у духу те одлуке формирале програме у смислу прославе и обележавања 25-годишњице победе над фашизмом (1945-1970) и 30-годишњице оружаног устанка народа Југославије против фашистичког окупатора (1945-1975). Такође, донета је „Препорука о чувању одржавању и другим мерама заштите и коришћењу споменика“, април 1971.[34] У овој препоруци истакнута је потреба да друштвено-политичке организације буду носиоци и иницијатори акција чувања и одржавања споменика. Препорука се залаже да сталну бригу о оваквим спомеиницима преузму школе, радне организације, гарнизони ЈНА. Указано је на то да приликом подизања нових споменика или обнављања већ постојећих из НОР-а, али и ранијих ратова, треба да се обезбеди најшире учешће научника и уметника, као и широке културне јавности, како би ови споменици „на достојан начин“, односно „историјски аутентичан“ обележавали и чували успомене на догађаје и личности из ослободилачких ратова. Посебно је препоручено да треба подржати оријентацију да то буду споменици који се својом функцијом укључују у свакодневни живот средине, као што су: школе, библиотеке, домови културе, здравствене станице, мостови... Настаје читав један модернистички покрет сачињен од млађих, али и афирмисаних архитеката и вајара, као и њиховим остварењима.

Тренд грађења споменика-колосалних скулптура током 60-их и 70-их година XX века окупио је велика имена југословенске модерне, у настојању да се комунистичка идеологија веже за нове спомеиичке просторе око којих се конструише колективно памћење. Један од таквих простора је спомен-парк Бубањ.

Спомен-парк Бубањ (слика 8) једно је од изузетно важних места колективне меморије посвећено жртвама Другог светског рата, стратиште где је погубљено преко 10.000 људи са подручја Србије. Првобитно спомен-обележје откривено је 7. јула 1950. године. Био је то споменик у виду зарубљене камене пирамиде са петокраком од бетона на врху и спомен-плочом од белог мермера.[35] Међутим, убрзо је установљено да споменик „не одговара величини палих жртава“. Тако је Бубањ, као аутентично место масовног фашистичког терора из периода НОР-а, морао да добије

[34] Препорука Скупштине Србије очувању, одржавању и другим мерама заштите и коришћења споменика културе у СР Србији , Службени гласник СРС, бр.19/71.

[35] Докумнетација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

спомен-обележје које по својим карактеристикама нужно мора имати снажни „манифест победе над смрћу“. У том смислу, ангажован је вајар Иван Саболић по чијем нацрту је изведен данашњи изглед спомен-парка. Настао је 1963. године као споменик-меморија револуције, односно борбе и победе. Комплекс се састоји од меморијалне стазе, платоа, хоризонталних рељефа и три колосалне бетонске статуе у виду стилизованих песница.[36] Меморијална стаза и плато, поплочани необрађеним каменом, имали су улогу да посетиоца на симболичан начин подсете колико је тежак успон до победе. Рељеф садржи скулпторалне приказе који симболично представљају развој догађаја који се везују за страдања на Бубњу. Прва представа симбол је фашистичке машине за убијање људи, чудовиште које преузима форму кукастог крста са пушчаним цевима (слика 9), затим представе људских лешева као трагови рата, док рељеф са многобројним подигнутим песницама означава масовни устанак. Рељефни прикази на симболичан начин указују и на логоре али и капитулацију непријатеља. Центар целе композиције чине, заправо, три бетонске песнице (слика 8) а допуњују га исклесани стихови:

„Из крви комуниста и родољуба
ницале су
песнице револуције,
песнице бунта и опомене,
песнице слободе.
Стрељали су нас.
Али нас никада нису убили,
Никада покорили.
Ми смо згазили мрак
И сунцу ослободили пут.“

Споменик је откривен 13. октобра 1963. године на дан обележавања двадесетогодишњице формирања Прве јужноморавске бригаде и прославе ослобођења Ниша.

Поруке у стиховима, рељеф и колосална скулпторална решења носили су моћну поруку сећања на место страдања комуниста и родољуба, уз истицање њихове жртве за слободу и победу живота над смрћу. Током периода социјализма ово знаменито место често је поређено са Ћеле-кулом у контексту места страдања, патње, као место одмазде освајача и гушења народног отпора.

Без обзира на то где су подизани, на великим стратиштима, попут овог на Бубњу, или местима одлучујућих битака или формирања партизанских одреда, спомен-паркови имали су своју јасну намену, стварање историје кроз отварања пута у бољу будућност. Данас су тихи тумачи (остаци) је-

[36] Б. Ножица, В. Благојевић, *Бубањ*, Народни музеј Ниш, Ниш 1980.

дне идеологије, кулисе једног времена и представљају једно памћење на догађаје који су били у средишту тоталитарне државне идеологије.

Анализом појединих споменика југоистока Србије, долази се до закључка да је њихова улога зависила од политичког и историјског тренутка. Сагледавајући споменичко наслеђе кроз призму историје произвођења сећања и заборављања, разумемо да су они део званичног, односно јавног памћења које настаје као производ инструмената државне културе и политике. Изглед споменика и интервенције на њима показатељ су различитих тумачења и трансформације њихових улога кроз историју конструкције памћења. Нажалост, један број споменика је изгубљен током времена као део историје заборављања. Део споменичког наслеђа који је настао у време Социјалистичке Југославије указује на то да колективно памћење настаје као креиарна визија историје једне политичке партије, односно политичке елите. Чини се да управо у циљу заштите власти и идеологије, пре него грађења идентитета, фабрикују се споменици који обезбеђују грађење нових моралистичких митова и хероја.

Литература и извори:

Драган Алексић, *Бој на Чегру 1809. у историји и традицији балканских народа*, Београд-Ниш 2011.

Борислав Андрејевић, *Споменици Ниша и околине (НОР и ранији ратови)*, Ниш, 1985.

Питер Берк, „Историја као друштвено памћење“, Часопис за књижевност, културу и друштвена питања , бр. 56(2) ,Београд 1999.

Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, Лесковачки зборник 11, Лесковац 2005.

Милена Гњатовић, „Баштињење, сликовито памћење или конструисање индентитета?, Синтезис III /1, Београд 2011.

Ђорђе Игњатовић, *Бој на Чегру и Ћеле-кула у нашој књижевности*, Ниш 1989.

Тодор Куљић, *Култура сећања, теоријска објашњења употребе прошлости*, Београд 2006.

Ненад Макуљевић, *Уметност и национална идеја, Систем европске и српске визуелне културе у служби нације,* Београд 2006.

Горан Милорадовић, *Лепота под надзором, Совјетски културни утицаји у Југославији 1945-1955*, Београд 2012.

Бранко Ножица и Вера Благојевић, *Бубањ*, Народни музеј Ниш, Ниш, 1980.

Војислав Суботић, Весна Петровић, *Ћеле-кула и Чегар*, Ниш –Београд, 2004.

Александар Радовић, *Заштита споменика културе нишког, јужноморавског и тимочког региона,* Завод за заштиту споменика културе Ниш, 1983.

Видосав Петровић, *Ниш у делима путописаца од IV-XX века*, Ниш, 2001.

M. Halbwachs, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1925. Cf. D. Lowenthal, *The Past is a Foreign Country*, Cambridge, 1985.

Gal Kirn i Robert Burghardt, Jugoslovenski partizanski spomenici Između revolucionarne politike i apstraktnog modernizma, jugoLink, 2(1), http://jugolink.files.wordpress.com/2012/07/jl_2_1_kirn_burkhardt.pdf

Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

Документација Народног музеја у Нишу.

Илустроване новине, бр.24, 19. јун 1927.

Политика,бр. 3577, 28. децембр 1913;

Политика, бр.3578, 29. децембар 1913.

Слика 1: Споменик на Чегру

Слика 2: Краљ Александар на откривању споменика на Чегру 1. јуна 1927. Илустроване новине, бр.24, 19.јун 1927.

Слика 3: Ћеле кула, изглед главног улаза у капелу, документација Завода за заштиту споменика културе у Нишу

Слика 4: Изглед Ћеле куле, деталь

Слика 5: Изглед Ћеле куле с почетка 20. века, документација Народног музеја у Нишу

Слика 6: Споменик обешеним нишлијама 1821. године, документација Завода за заштиту споменика у Нишу

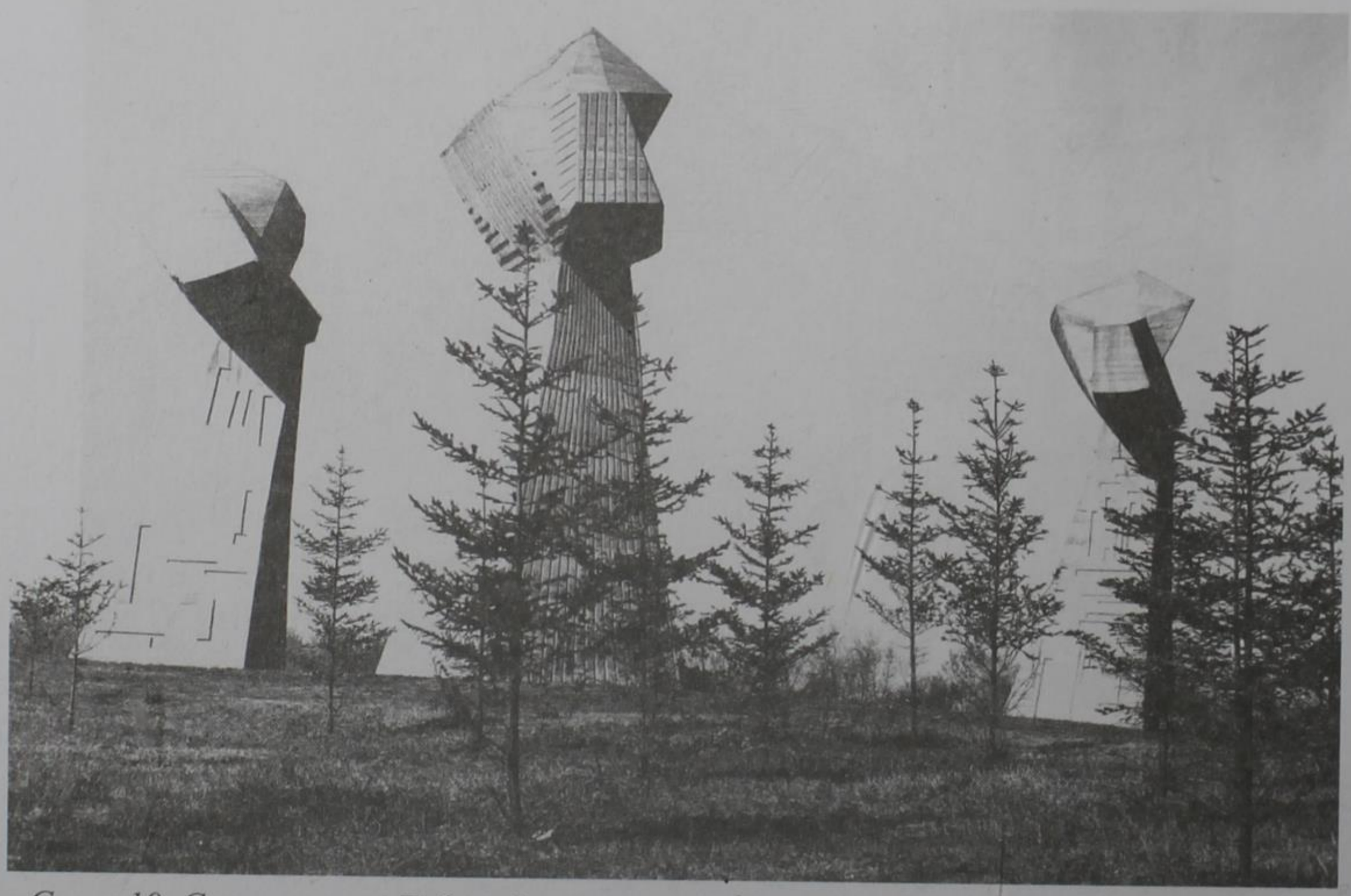
Слика 7: Споменик палима у НОР-у, околина Ниша, документација Завода за заштиту споменика у Нишу

Слика 8: Спомен-плоча на Хотелу Парк , где је изведена прва и највећа диверзија на југу Србије током Другог светског рата, документација Завода за заштиту споменика у Нишу

Слика 9: Спомен –биста народном хероју Слободану Жилнику у Нишу, документација Завода за заштиту споменика у Нишу

Слика 10: Спомен –парк Бубањ, документација Завода за заштиту споменика у Нишу

Слика 11: Првобитно спомен обележје на Бубњу, документација Завода за заштиту споменика у Нишу

Summary

Biljana S. Crvenković
Đorđe S. Stošić

MONUMENTS IN HISTORY, THE CONSTRUCTION OF COLLECTIVE MEMORY AND COLLECTIVE IDENTITIES

It is well known - the concept of collective memory, associated with the selected content from the previous period, orders the content in a meaningful sequence, establishing harmony in acceptance and interpretations of history. More precisely, memorization of selected content from the past set up frame-works for interpretation of their meaning in the current meaning. Criteria for the selection of content play an important role in this process; the specified contents may have national, state and political character.

Intermediaries i.e. carriers of memory, have a major impact - as the cathegory surrounded by communications constructions. The monuments are among them - "lieux de memoire" memory sites since one of their roles is to set up a space of active memory .

Region of southeastern Serbia inherited the legacy of many nations, from antique to modern times, which still has a role to play in creating memories and substantiate form to the identity of the region. In this context, we analyzed the part of monumental heritage within created images of the past in order to discover their meanings during the various periods.

The first part describes the transformation related to the importance of monuments in history and the structures of creating collective memory.

Several examples of monuments built up during the nineteenth and the first decades of the twentieth century (the Čegar Monument, The Ćele kula, monument for hung residents of Niš in 1821) help to analyze the role of the different layers of history, collective memory and construction of identity.

Monuments of memory/Memorials to National liberation struggle, symbols of heroism, places of national memory dedicated to the victims of foreign rule related to the southern regions of Serbia, especially Niš with its environment, for many decades influenced the form of residents' identity in various ways.

The second part of this study analyzes the different categories of monuments and significant places dedicated to the victims of the Second World War, constructed and buitl up under strict control of the state government.

National Liberationa War Monuments located in southeastern Serbia provide an created image of memories from not-so-distant past.

The Scaffold as Bubanj near Nis, which is a real historical site of suffering more than 10,000 people, one of the largest scaffolds in our country from the Second World War, by creating an imaginary space of memory with certain ideological messages to fit within the concept of the Memorial Park Bubanj.

As dominant to specified and similar memorial parks are sculptural solutions of academic sculptors, such as the one made by Ivan Sabolić, which carry messages of glorifying the National liberation War struggle and the communist revolution.

Opposite these complexes, a number of the National Liberation War monuments were built up in local areas of southern Serbia, whose creation refers to the period from 1945 - 1965.

These monuments, i.e. memorials, in most cases, deprive of original artistic and stylistic characteristics.

These are not real places of suffering, but remembrance memorials built up for the victims of the Second World War with ideological messages.

Figure/Image of the southeast Serbia past, filtered and regulated, establishes an imaginary space where the monuments play major and very important role...

They are the conveyers of important information to the collectivity or individual and actively participate in the construction of identity.

Александра Стаменковић, докторанд
Филозофски факултет,
Универзитет у Београду,
Одсек за Историју уметности

УДК 726.54(497.11)“18“
271.222(497.11)-523.4“18“

ХАНЗЕНАТСКИ ЕЛЕМЕНТИ У АРХИТЕКТУРИ ЦРКВЕ СВЕТОГ ГЕОРГИЈА У СУРДУЛИЦИ

АПСТРАКТ: Овај прилог проучавања архитектуре цркве Св. Георгија у Сурдулици настао је као резултат ангажовања на истраживању архитектуре јужног дела Србије. Постоје радови на ову тему, који су као резултати вишегодишњих теренских истраживања сакралне архитектуре Врањске епархије (објављивани у Иконопису Врањске епархије)[1], али је циљ овог рада да архитектуру поменуте цркве анализира у контексту тада актуелне неовизантијске градитељске струје. Иако мала, и са становишта историје, недовољно позната црква Светозара Ивачковића, није изазивала неки особен интерес код тумача архитектуре, али је у оквиру целокупног скромног утиска остварена херметичност и складност.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: сакрална архитектура, Светозар Ивачковић, национални стил, ханзенатика, византијски мотиви.

Као период романтичарског историцизма XIX век је неговао посебан однос према прошлости.[2] Национална средњовековна архитектура била је један од главних узора. Српска средина је почела све више да се окреће националном наслеђу.[3] Након српско-турских ратова (1876-1878) и стицања независности јужних и југоисточних области Србије, црквена архитектура почиње да прати талас промена које су се у том

[1] У периоду 2002-2004, формирана је Документација Катедре за Историју уметности новог века, Филозофски факултет Универзитета у Београду, на основу теренских истраживања која су предводили доцент др Ненад Макуљевић и проф. др Мирослав Тимотијевић.

[2] М. Јовановић, *Српско црквено градитељство новијег доба*, Београд – Крагујевац 1987, 109.

[3] А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури: средина XVIII – средина XIX века,* Београд 1997, 38.

периоду дешавале и у верској и у државној сфери.[4] Изградња храмова била је под строгом контролом Министарства грађевина.[5] Градило се програмски, плански, пројекти и измене су морали најпре добити дозволе на највишем државном нивоу. Престала је да буде актуелна потреба за локалним неимарима, тражили су се школовани архитекти.[6] Домаћа архитектура се у свом окретању ка византијском наслеђу више ослањала на средњоевропске актуелне токове, него на сопствено, средњовековно наслеђе. Градило се у јединственом маниру. Једнобродне грађевине, оријентисане према странама света, почели су смењивати крстообразни храмови, у неовизантијском моделу, са куполом монументалних размера и кулом-звонаром, физички одвојеном од цркве. Инспирацију за такав вид сакралне православне архитектуре, српски архитекти нису тражили у византијској традицији него у средњоевропској интерпретацији ње[7] и такав „тренд" постаје званична пракса захваљујући првим ученицима бечке Академије Пластичних уметности и Теофила Ханзена.

Храм Св. Георгија у Сурдулици је невеликих димензија и пропорција, усклађених с карактером мале парохијске цркве. Време његове изградње поклапа се с верском обновом на простору јужне Србије и националним програмом који је држава пропагирала након ослобођења 1878. године.[8] Рад је истакнутог градитеља, превасходно, црквених објеката, Светозара Ивачковића,[9] и грађен је у периоду између 1892. и 1895. године.

---

[4] Н. Макуљевић, „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији", *Лесковачки зборник* XXXVII, Лесковац 1997, 36.

[5] М. Церанић, „Црква у Расници (1885)- пример Ивачковићевог архитектонског неовизантинизма", *Ниш и Византија* II, Ниш 2004, 405.

[6] Види: З. Маневић, „Новија српска архитектура", у: *Српска архитектура 1900-1970*, Београд 1972, 14-15;

[7] Кадијевић, *Један век тражења националног стила*, 38.

[8] О томе опширније у: Макуљевић, „Реформа црквене уметности", 35-59.

[9] Светозар Ивачковић рођен је у Делиблату 1844. године. Након завршетка основне школе, одлази у Панчево у Реалку, па у Беч на Факултет техничких наука. Период 1896-1874. провео је у специјалној школи за класичну и византијску архитектуру, на Академији пластичних уметности, код Теофила Ханзена. Поред приватне праксе, по повратку у Београд, године 1881, запошљава се у Министарству грађевина, на Одсеку за архитектуру, као инжењер прве класе, а потом и заступник начелника и инспектор. Почетком деведесетих година XIX века постаје и дописни члан Српске академије наука. И поред изузетно богате каријере, остао је упамћен као градитељ неких од најзначајнијих цркава у новијој српској историји. О њему: СТЛ, година 6, Београд 1924, 68; Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд 1981, 44-47; М. Јовановић, *Српско црквено градитељство*, 115-130; Кадијевић, *Један век тражења националног стила*, 34-49.

Пројекат је замишљен у духу ханзенове[10] неовизантијске школе, у комбинацији са елеменатима Ивачковићеве естетике, како би се пренеле јасне поруке и остварио функционални и ненаметљив просторни склоп. Створен је еклектични вид византијске архитектуре, због убеђења да то највише одговара савременим потребама градитељства.

Храм Св. Георгија није међу значајнијим и познатим пројектима архитекте Ивачковића, али сведочи о његовој великој продуктивности на пољу сакралне архитектуре у периоду између средине XIX и средине XX века. Налази се у југозападном делу Сурдулице, недалеко од центра вароши. Поред њега, у црквеној порти, налазе се и управно-административни објекти, кућа градског пароха и кула-звоник.

Ово је једнобродна грађевина правоугаоне основе, без куполе, са полуобличастим сводом са ћерамидом на двосливном крову. Малих пропорција је и једноставних облика, на једноставан начин грађена, без сувишне декорације. Оваква симплификована композиција није била карактеристична за Ивачковићев стил градње, али јесте била за мале парохијске цркве.

Основну архитектонску матрицу чине три целине, плитка припрата, касније измењена, пространији наос и олтарски део који је од средишњег дела цркве одвојен иконостасном преградом. Олтарски простор чине травеј са двосливним кровом веће висине од апсиде, споља полигонално завршене, са једном уском монофором на свакој страни. За просторе проскомидије и ђаконикона предвиђене су две нише бочно од средишњег дела апсиде.

Наос је замишљен као једнобродна целина, виша и шира од осталих делова цркве, полуобличасто засведена. Спољашњост главног простора је истакнута разуђенијим масама. Бочне фасаде су истоветне, са по три

---

[10] Теофил Ханзен (1813-1891) дански је архитекта и дугогодишњи професор на бечкој Академији ликовних уметности. Био је познати градитељ свога доба који је оставио значајан траг у архитектури Беча, али и Балкана и, конкретно, Атине, где је у периоду између 1836. и 1846. године радио као гостујући архитекта. Он је промовисао у градитељству комбинацију византијских и европских утицаја и тиме скренуо пажњу на значајно византијско градитељско наслеђе, сматрајући ту архитектуру изворно хришћанском. Његови први српски ученици, Светозар Ивачковић, Владимир Николић, Јован Илкић и Душан Живановић, пројектовали су у маниру повратка на српско-византијске узоре и у извесном смислу се могу сматрати носиоцима идеје обнове националног стила крајем XIX века. Тематика сакралне архитектуре поменутих аутора је увек актуелни предмет теоретског, историјско-уметничког тумачења прошлости. Видети: М. Јовановић, „Теофил Ханзен, ханзенатика и Ханзенови српски ученици“, *ЗЛУМС* 21, Нови Сад 1985, 235-248; Јовановић, *Српско црквено градитељство*, 109-115; Кадијевић, *Један век тражења националног стила*, 35-38; Н. Макуљевић, *Црквена уметност у Краљевини Србији*, Београд 1997, 187-197.

монофоре у истој равни, фланкиране пиластрима на источној и западној страни, који носе торњиће. Они улазе у архитектонску конструкцију припрате на западној, односно, олтарског травеја на месту иконостасне преграде, на источној страни, образујући у унутрашњем изгледу уписани крст. Торњићи,[11] у потпуности ханзеновски мотив, са слепим монофорама изнад кровног венца, на све четири стране и четвороводним крововима, пирамидално завршеним, одвојени су од угаоних пиластара профилисаним венцима.[12]

Припрата је решена у ханзенатском духу, у облику забатно завршеног портика, чију косину прати калкански завршетак зидног платна средишњег дела храма.

Према првобитном плану, прочеље је имало истакнут главни улаз са калканским завршетком, што је препознатљив елемент Ивачковићевог репертоара, и доминантну розету изнад главног улаза, која се у каснијем изгледу цркве изгубила, али је неизоставна за цркве ханзенатског манира.

Главни улаз имао је три правоугаона пролаза исте ширине, што није чест случај с обзиром на мале димензије цркве, са по три полукружна тимпанона изнад, без икакве декорације у пољу. Након пожара 2004. године, у коме је изгорела четвороспратна кула звоник,[13] приступило се обнови и црква је у периоду између пролећа 2004. и јесени 2005. године[14] добила у потпуности измењен изглед целине у западном делу. Простор припрате је обогаћен додавањем портика са троспратним звоником, па се у цркву данас улази преко отвореног портика, који чине два стуба северно и јужно од улаза, која носе балдахинску конструкцију звоника, док је првобитно главно прочеље задржано као комуникација између припрате и наоса. Источни зид припрате је срушен, па она данас чини целину јединствену са простором централног дела.[15] У југозападном делу припрате је степениште које води на галерију.

Првобитан једнообразни изглед цркве реконструкцијом је добио знатно сложенији, али и много више ханзеновски питорескни утисак. Композиција припрате решена је степенастим ређањем структура које изгледају као да израстају једна из друге у пењању маса ка звонику и хексагоналном куполастом завршетку. У предњој равни је ужи и нижи улазни портик. Три степеника воде до слободних стубова, са неуобичајено великим базама, на које се наслања балдахинска конструкција улазног

---

[11] Види: Д. Маскарели, „Неовизантијски типски пројекти за црквене грађевине у Србији“, *Ниш и Византија* II, Ниш 2004; А. Костић, „Храм Светог Георгија у Сурдулици“, *Лесковачки зборник* L, Лесковац 2010, 137-153.

[12] Д. Маскарели, „Неовизантијски типски пројекти...“, 417-418.

[13] Српски технички лист, Београд 1894, 1-3.

[14] А. Костић, „Црква Светог Георгија...“, 138.

[15] Исто, 139.

портика, која уоквирује портал и лунету са представом светитеља и празника цркве. Портал је правоугаоног облика, крајње једноставан. У другој зони је знатно виши и шири травеј припрате, визуелно подељен на три ризалита. Средишњи ризалит је истакнут мотивом тријумфалног лука, са окулусом у средишњем пољу и калканским завршетком који прати завршну линију бочних фасада припрате. На издвојени средишњи део припрате наставља се четвртасто постоље звоника, без икакве декорације, сем калканске профилације на бочним странама, у нивоу венца изнад кога је тамбур куполе, и са бифорама на све четири стране. Отвори бифоре су полукружни и уоквирени још једним полукружним завршетком испод профилисаног венца. Одвајају их стубићи кружног пресека, са четвртастим основама, на профилисаним базама.

Бочна крила благо су увучена у односу на главни ризалит са тријумфалним луком, порталом и розетом, који наглашавају западну партицију. Јужна и северна фасада припрате имају по једну већу и ужу монофору, надвишену полукружним луком, обрађеним на исти начин као и код осталих прозора на цркви, док су на западном, главном прочељу, с обе стране портала две празне полукружне нише. Изнад тих монофора је троугаони калкан са благо профилисаним завршетком. Ивице калкана обрађене су као и остале фасаде. Целу цркву обавија сокл у подножју.

Декорација цркве је пажљиво одмерена и распоређена. Монофоре, бифоре, торњићи, калкани, звоник и розета су мотиви који се понављају. Ивачковић користи традицију као један од могућих начина на који се неко уметничко дело може поставити унутар извесне структуре. Али, истовремено, показује и тенденцију мењања те традиције увођењем европских вредности, попут развијене историјске свести, вере у уметнички напредак и отвореност према другим кулутрама у смислу препознавања властитих вредности у туђем, али и туђих у властитом.

Директно преузимање предложака бечког професора је сакривено креативношћу самог аутора. Архитекта Ивачковић је редуковао декоративне елементе на фасади али је задржао склоност ка природним облицима, ако се узме у обзир некадашње зидање у опеци, што је имало својих предности, пошто се користио материјал из окружења, који је био на располагању. Слободне фасаде, неоптерећене мотивима, декорисане само неопходним пластичним репертоаром који прати средњовековне ликовне наративе, и уз одбацивање метода физичког разбијања облика кроз повратак јасноћи, чине да и наизглед једноставан објекат постане богат значењима, ако се на такав начин постави у контекст који укида његову аутономију и ствара нову, паралелну историју.

У првом примеру звоник је био далеко од цркве, пројектован засебно у односу на храм, а то је Ивачковићева новина у прихваћеном ханзенатском

обрасцу и може се тумачити у смислу да сама црква има све делове који су потребни за вршење литургијских обреда.[16] Приликом реконструкције, звоник је припојен цркви, прислоњен је на њену западну фасаду, заправо, ушао је у архитектонску композицију припрате. И на тај начин је добијена једна компромисна варијанта између војвођанске једнобродне подужне цркве са звоником и блоковите, ханзенатски профилисане цркве са уздржаном декорацијом. И у једном и у другом примеру остварена је максимална функционалност простора, за несметано вршење богослужбених радњи, што је, свакако, главна одлика и Ханзеновог и Ивачковићевог градитељског манира.

Још једна последица учења код Теофила Ханзена је геометризам, видљив и у целини и у детаљима. Композициона структура блоковита и затворена, што се задржало и приликом реконструкције, унутрашњи простор јасно истакнут, доминантно чисте зидне површине, на којима су једини украс слепе аркаде изнад монофора, и једноставан, неартикулисан кровни венац, као завршетак елевације, који мирно тече дуж свих фасадних површина. Наглашена је и хоризонталност тракама малтера које одвајају блокове од опеке, што је приликом реконструкције послужило као подлога за стварање полихромије засноване на смењивању црвених и жутих слојева и тиме се још више приближило ханзенатском узору.

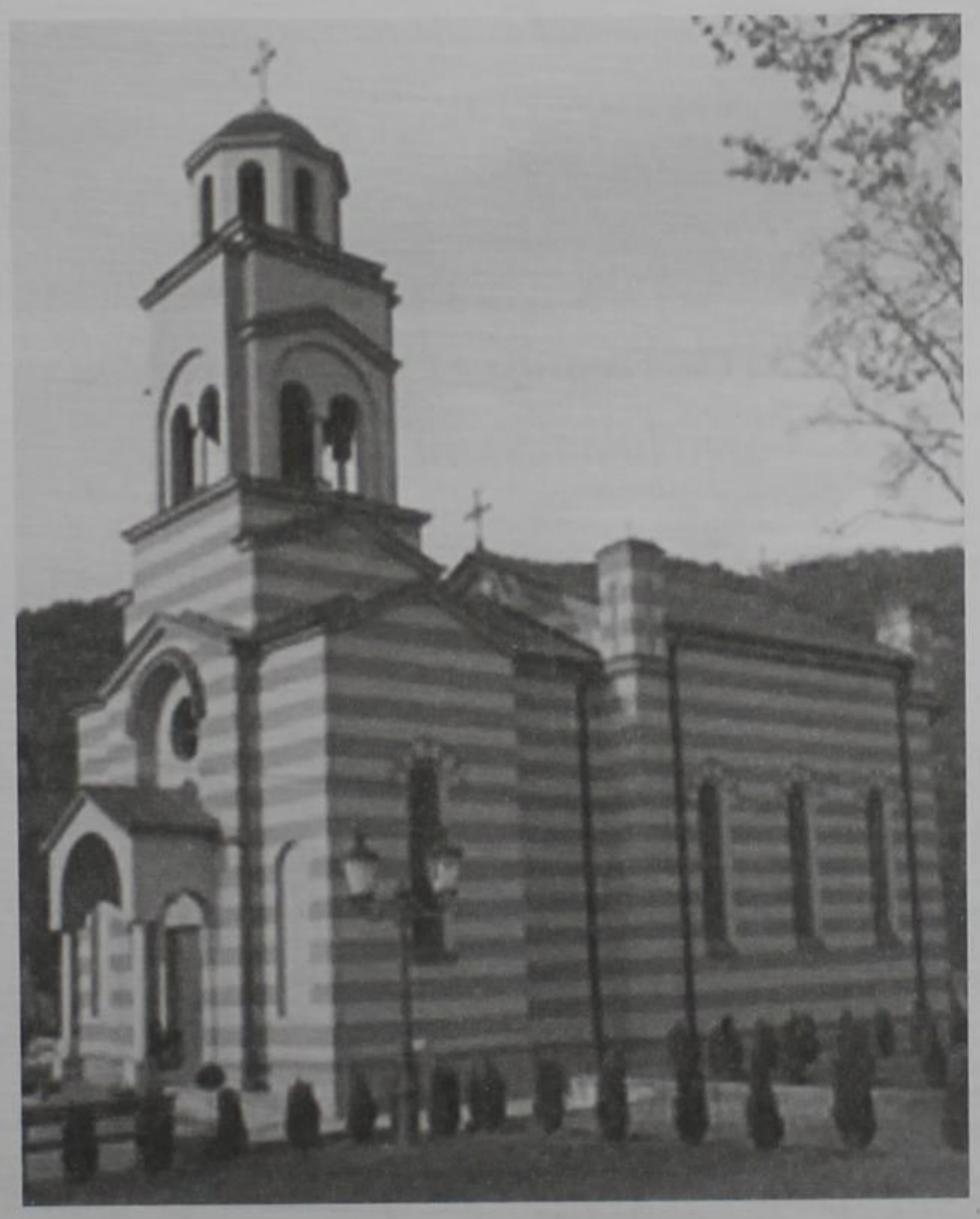
У потрази за вечним вредностима архитектуре, Светозар Ивачковић је проналазио речник који је одговарао његовим идејама и склоности ка поштовању литургијског и теолошког програма. Архитектура, базирана на вертикалној дистрибуцији елемената, резултат је разумевања и фаворизовања традиционалне архитектуре, као и трагања за ликовним одразом актуелног тренутка кроз примену појава из прошлости и транспоновање проверених вредности. Опредељење за стилске тенденције које су стизале са запада потцртава склоност архитекте да и у малим, као и великим и значајнијим градитељским остварењима, рефлектује ликовни наратив који поседује и локални и глобални карактер.

---

[16] О томе више у: Н. Макуљевић, „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији“, 50-51.

Црква Св. Георгија у Сурдулици - изглед из 1895. год.

Црква Св. Георгија у Сурдулици- данашњи изглед

Црква Св. Георгија у Сурдулици-апсида

ЛИТЕРАТУРА:

Ђурић-Замоло, Д., *Градитељи Београда 1815-1914*, Београд: Музеј града Београда, 1981, 44-47.

Јовановић., М., „Теофил Ханзен, ханзенатика и Ханзенови српски ученици“, *ЗЛУМС* 21, Нови Сад 1985, 235-248.

Јовановић, М., *Српско црквено градитељство новијег доба*, Београд-Крагујевац: Завод за уџбенике, 1987.

Кадијевић, А., *Један век трајења националног стила у српској архитектури (средина XIX - средина XX века)*, Београд: Грађевинска књига, 1997.

Костић, А., „Храм Светог Георгија у Сурдулици“, *Лесковачки зборник* L, Лесковац 2010, 137-153.

Мако, В., „Природа естетичке посебности и општости националног израза“, у: *Естетика-архитектура*, књ. 2, Београд: Орион арт-Архитектонски факултет, 2009, 35-55.

Макуљевић, Н., *Црквена уметност у Краљевини Србији (1882-1914)*, Београд: Филозофски факултет, 1997.

Макуљевић, Н., „Реформа црквене уметности у југоисточној Србији“, *Лесковачки зборник* XXXVII, Лесковац 1997, 35-59.

Макуљевић, Н., Тимотијевић, М., *Иконопис Врањске епархије*, Београд-Врање 2005.

Макуљевић, Н., *Уметност и национална идеја у XIX веку*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2006.

Максимовић, П., Н., „Стваралаштво архитеката подстакнуто луцима са моравске куће“, *Саопштења* РЗЗСК, XXXIV (2002): 403-419.

Маскарели, Д., „Неовизантијски типски пројекти за црквене грађевине у Србији“, *Ниш и Византија* II, Ниш 2004, 417-424.

Нешић, С., *Сурдулица кроз шестогодишњу Голготу*, Ниш: Свен, 2001.

Стаменковић, А., „Градитељска баштина Сурдулице“, *Лесковачки зборник* LI, Лесковац 2011, 197-215.

Церанић, М., „Црква у Расници-пример Ивачковићевог архитектонског неовизантинизма“, *Ниш и Византија* II, Ниш 2004, 406-414.

Summary

Aleksandra Stamenković

HANSEN'S ELEMENTS OF ARCHITECTURE AT THE ST GEORGE CHURCH IN SURDULICA

Fueled by historical shifts, construction was also the subject of inevitable changes. End of the nineteenth and the first half of the twentieth century were characterized by a tendency to revive the Byzantine architecture in combination with different neo-styles and individual copyright manners. The Byzantine monuments and principles are transposed through theViennese influencesand characterized by wholeness eclectic repertoire, which consists of gable porticos, gable facades, windows with one or two openings, arcade strips, wreaths, rosettes, polygonalapse, turrets completed piramidally, polychromered and

yellow rowsetc. It had great significance for the establishment of a national style in Serbian architecture, as buildings built during this period encouraged the awakening of national consciousness in a sense of restoring interrupted continuity of their own tradition.

Ивана Женарју
Истраживач, сарадник
Институт за српску културу,
Лепосавић

УДК 726.54(497.11)
271.222(497.11)-523.4

СПОМЕН-ХРАМ СВЕТОГ АРХАНГЕЛА МИХАИЛА У ШТИМЉУ*

Као део конструкције колективног сећања, начин меморизације значајних историјских догађаја и личности, са знањем о важности прожимања националних и верских осећања, широм Србије се током XIX и нарочито XX века граде спомен-храмови. Обликују се као јавна здања која првенствено служе снажењу националних осећања јер је њихова намена у корелацији са конкретним догађајима из националне историје. Сакралност тих објеката доприноси појачавању важности меморисаног догађаја или личности, и може допринети и њиховој митологизацији. Истовремено, за овакву намену цркве значајно је и то што је она као као јавно здање била окосница националног живота Срба и симбол националног достојанства.[1] Национализовање сакралног здања давањем истом мнемолошког карактера, било је у складу и са сакрализовањем националних хероја, што је доприносило њиховом увођењу у функцију цркве оличену кроз литургију.[2] Тако се колективна свест литургијом у храму додатно усмеравала ка сећању на славне подвиге.

Спомен-храмови у Србији грађени су превасходно са свешћу о потреби меморизације историјских догађаја у виду устанака и ратова, али и као део трајне монументализације дела српских хероја, војника и владара. Био је то део уобличавања културе сећања и памћења, заједничког односа

* Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Метохије* (Ев. бр. 178028), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије

[1] Н. Макуљевић, *Уметност и национална идеја у XIX веку*, *Систем европске и српске визуелне културе у служби нације*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2006, 265–266; N. Makuljević, "Public Monuments, Memorial Churches and the Creation of Serbian National Identity in the 19th Century", *Balkan Memories, Media Constructions of National and Transnational History*, ed. Tanja Zimmermann, Transcript, Bielefeld 2012, 33–40.

[2] Н. Макуљевић, *нав. дело*, 285.

према догађајима из прошлости, кроз реализацију места колективног сећања и памћења, што је била једна од кључних поставки у формирању националног идентитета и стварања свести о значају истог.[3] Тако храм добија и смисао монументалне визуелне форме која маркира конкретно место које се везује за појаву која се меморише и слави.

Када је реч о сакрализацији успомене на ратно збивање и националне жртве изградњом храма, познати су бројни примери, иако је најприсутније било обликовање јавног простора подизањем споменика, а бројне су и спомен-чесме, паркови и плоче. Највећи број спомен-храмова у Србији изграђен је у сећање на жртве Првог светског рата, а врло је приметан и тренд обједињавања жртава и хероја балканских и Првог светског рата. Како су идеје о потреби изградње спомен-обележја страдалима у балканским ратовима рађане у 1913. и 1914. години, дакле у освит Првог светског рата, који је онемогућивао конкретно деловање, жртве светског рата биле су толико масовне да се јавила и потреба њихове меморизације. Стога су врло често подизани споменици у част борцима палим у ратовима у периоду од 1912. до 1918. године.

Честа је била пракса изградње спомен-храма у склопу којег се налазила и костурница за похрањивање посмртних остатака изгинулих војника. У Крупњу, на Мачковом камену, у Прњавору код Шапца, у селу Ћелије код Лајковца, црква Светог Димитрија у Лазаревцу, спомен-костурница у Сурдулици, само су неки од примера.[4]

Први овакав подухват трајне меморизације акције спроведене у циљу ослобођења у Првом балканском рату, била је изградња спомен-храма у Штимљу, на основу иницијативе која је још 1912. године потекла од Одбора госпођа Књагиња Љубица. Након тога, овај одбор омогућио је и изградњу спомен-храма у Делиграду, према пројекту архитекте Момира Коруновића, у „знак вечитог признања и захвалности свима оним врлим и бесмртним синовима наше отаџбине и братске Русије, који су

[3] Т. Куљић, *Култура сећања, теоријска објашњења употребе прошлости*, Чигоја штампа, Београд, 2006, 8–14.

[4] Видети: А. Кадијевић, *Момир Коруновић*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1996, 59–60, 73–74; П. Опачић. „Први светски рат и меморијали посвећени страдалим ратницима и народу“, *Меморијали ослободилачких ратова Србије*, књ. 1, том 2, Влада Републике Србије, Министарство рада, запошљавања и социјалне политике, Београд, 2006, 18–19; Н. Лајбеншпергер, „Подизање спомен-костурнице на Мачковом камену и спомен-цркве са костурницом у Крупњу“, *Саопштења*, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, св. XL/2008, 311–331; Т. Стефановић, *Спомен-црква Светог Димитрија са костурницом у Лазаревцу*, Српска православна црквена општина, Лазаревац, 2009; А. Кадијевић, „Спомен-костурница у Сурдулици (1922–2012) – од заборава до обнове“, *Лесковачки зборник*, Народни музеј, Лесковац, св. 52/2012, 155–164.

своје животе дали за слободу и напредак нашег народа у ратовима од 1876–1918. године".[5] Иако освећен у међуратном периоду, спомен-храм у Штимљу, изграђен већ 1914. године, представља најранији израз поштовања жртава Балканског рата.

***

Одбор госпођа Књагиња Љубица основан је 1899. године у Београду као родољубиво женско удружење, са циљем да кроз помоћ институцији цркве допринесе очувању верског и националног идентитета Срба у још увек неослобођеним крајевима.[6] Са том идејом функционисао је наредних скоро пола века, предано радећи на слању помоћи црквама и народу. Под руководством оснивачице Милке Вуловић, Одбор је, са низом пододбора по читавој Србији, прикупљао новчане и материјалне прилоге у виду икона, богослужбених књига и предмета, као и свештеничког одела и одређених његових делова, и потом их организованом мрежом слао у епархије које нису биле под српском влашћу – Рашко-призренску, Скопску, Велешко-дебарску, Охридску и Битољску епархију.

Након деценије активног и успешног рада на ревитализацији верске православне културе у Турској, управа Одбора дошла је на идеју да се плодоносна делатност монументализује и визуелизује изградњом одборске задужбине. Идеја је изражена управо у време Првог балканског рата, те се јавила потреба да се тако велики историјски тренутак трајно меморише у виду јавне грађевине. Оријентација одборске делатности окренута цркви допринела је да такав објекат добије форму храма посвећеног успомени на војнике који су допринели ослобођењу и припајању српских територија.

Поред тога, чланице Одбора пружале су и материјалну помоћ војницима у балканским ратовима. Масовне акције предузимале су у сакупљању материјала за шивење одеће за војнике, као и прикупљање веша, чарапа, опанака, чизама, те прибављање новца за војне болнице. Потрудиле су се и да подстакну борбени дух бораца барјацима са инспиративним натписима. Добровољци из Пећи и Ђаковице добили су један црвени барјак са ликом светог Димитрија и натписом „За слободу за род

---

[5] *Споменица друштва „Кнегиња Љубица" о четрдесетој годишњици друштвеног рада*, Штампарија Мала Србија, Београд, 1939, 28.

[6] О раду овог Одбора видети: М. Софронијевић, *Хуманитарна друштва у Србији*, Библиотека града Београда, Чигоја штампа, Београд, 2003, 91–102; Р. Пилиповић, „Делатност женског друштва „Књегиња Љубица" у Штимљу 1919–1926. године", *Баштина*, Институт за српску културу Приштина / Лепосавић, св. 23/2007, 279–287; И. Женарју, „Улога Одбора госпођа Књагиња Љубица у одржавању живота цркве на Косову и Метохији", *Косовско-метохијски зборник*, САНУ, св. 5, у штампи.

свој“, као и један у виду тробојке са иконом Стефана Дечанског и крстом, и са истим натписом.[7]

***

Као место изградње прве одборске задужбине изабрано је Штимље, село на западном ободу косовске равнице, које је тек након Првог светског рата проглашено варошицом.[8]

Иако је ту већ постојало црквиште које је могло бити обновљено у поменуте сврхе, изабрана је друга локација, на Малом Тарабошу, узвишењу над селом, првенствено због тога што је црквиште било у сувише лошем стању да би се лако могло обновити, пуно воде и обрасло у траву.[9] Истовремено, и два симболична разлога условила су такво решење. С једне стране, одатле се пружао поглед на Косово Поље, што је будућем храму требало да пружи ауру историјског континуитета српског присуства на поменутој територији и допринесе снажењу националних осећања верника који би походили спомен-храм. Тако је локација предвиђена за изградњу спомен-храма представљала важан фактор у идеолошкој реторици национализма у којој су прошлост, територија и хероји представљали кључне топосе.[10]

С друге стране, место будућег храма изабрано је и због тога што је ту било одморište српске војске, чиме је оправдан меморијални карактер храма.[11] То је и основни разлог зашто је ово редак спомен-храм без костурнице, управо као редак пример меморизације места на коме није одиграна конкретна битка већ се тежило свеобухватности сећања на значај Првог балканског рата.

Након што је изабрана локација за изградњу спомен-храма, Штимље је за Одбор госпођа постало важно доброчинитељско место. За време повлачења војске 1915. године, новцем Црвеног крста и новцем прикупљеним у Нишу, при цркви у Штимљу отворено је одморište за војнике

---

[7] И. Женарју, *нав. дело*.

[8] А. Урошевић, *Косово*, НУБ „Иво Андрић“, Приштина – Завод за издавање уџбеника и наставна средства, Београд, 2006, 318–320.

[9] „Сјајна Видовданска свечаност у Штимљу на Косову 1923. год.“, *Српско Косово*, бр. 17, 1. септембар 1923, Скопље, 6.

[10] Н. Макуљевић, *нав. дело*, 73–155.

[11] О разлозима за избор локације: ИАБ, 1084, 74. 5. 2. Допис чланицама које не долазе на седнице. О изградњи задужбине као виду меморизације догађаја видети и: Н. Макуљевић, „Црква у Карановцу – задужбина кнеза Милоша Обреновића, прилог проучавању односа владарске идеологије и црквене уметности“, *Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата)*, Балканолошки институт, Београд – Народни музеј, Краљево, 283–294.

пролазнике, који су на том месту били снабдевени преобуком и храном. Након Првог светског рата, у Штимљу је подигнут и Дом милосрђа у којем су издржавана сиромашна деца, као и деца ратника.

Камен темељац прве одборске задужбине ударен је 30. маја 1913. године „у част и славу палих бораца на освећењу Косова". Одбор је предложио да се свечани тренутак употпуни присуством генерала Божидара Јанковића, чија је војска ослободила тај крај, који би због симболике самог догађаја и намене храма имао задатак да *удари* камен темљац. Генерал Јанковић се са војском у том тренутку кретао ка Велесу, те је уместо њега то учинио потпуковник Јово Поповић.[12] У склопу ефемерног спектакла у коме је потпуковник имао истакнуту улогу, у камен темељац уметнута је повеља са речима: *Ову свету обитељ подиже као своју задужбину Одбор госпођа Књагиње Љубице за време владе Њ. Величанства Краља Петра I.* Саставни део свечаности представљали су и поклони у виду крстића са тробојкама који су симболично подељени присутној деци.[13]

Овај догађај имао је велики одјек у јавности, што се огледало и у бројним прилозима верника. Краљ Петар приложио је 500 динара у сребру, а прилози за изградњу стизали су и из Хрватске – загребачки прота Амброзије Павловић приложио је 10 круна, као и госпођа Јулка, супруга генерала Фрања Орешковића. Искоришћен је и новац који је за цркву и звоно завештала приложница Ангелина Вујић, а међу приложницима су се нашли и готово сви становници Штимља и околине. Ипак, Агуш Амзић, трговац из Приштине приложио је највише, чак 1.250 дин, док је извесни Арнаутин Фејза тада већ новоподигнутој цркви поклонио парче земље *себи за душу*.[14]

Црква у Штимљу је посвећена Светом архангелу Михаилу, за крстоносну славу, када се „носе крста" одабран је дан Светог Николе, а за дан одржавања сабора дан Свете Мајке Ангелине.[15] Иако црква није била сасвим завршена, 1914. године, у Штимљу је под њеним окриљем свечано прослављен дан Светог Саве. Чланице Одбора извештене су о току планиране прославе: „најпре ћемо се сакупити код ваше задужбине „Цркве Св. аранђела" на малом Тарабишу више Штимља, где ће се од пола ноћи па до белога дана палити буктиње и јаке ватре да стиме покажемо нашим браћама Косовљанима да ће и Штимље ове године прославити Светога

---

[12] Историјски архив Београда (ИАБ), 1084, 74. 6. 87. Извештај са седнице. Генерал Јанковић је приликом боравка у Призрену архитекти Коруновићу, тада резервном инжењеријском поручнику, дао задатак да у знак сећања на жртве пале приликом ослобођења овог града, на периферији подигне спомен-чесму „Косово". А. Кадијевић, *нав. дело*, 37.

[13] И. Женарју, *нав. дело*.

[14] И. Женарју. *нав. дело*.

[15] ИАБ, 1084, 74. 5. 2.

Саву, у цркви ћемо испевати трипута тропар Св.Сави па ондак идемо и залазимо право у школу. Ту ћемо држати говор, а ђаци декламације и после и онда настаје одмор, гости се послуже са коливом, колачем као и са кафом и ракијом, па онда настаје весеље и игранка целог дана".[16]

***

Храм у Штимљу је грађен на основу нацрта који је за ту прилику извела Јелисавета Начић, која је у то време радила као цртач у Министарству грађевина, и под надзором предузимача Светозара Покорног.[17] Био је то први пројекат сакралног здања који је она извела, и истовремено први пример тада актуелног националног стила у српској црквеној архитектури, остварен на Косову и Метохији.[18]

Спомен-храм у Штимљу грађен је од камена, као једноставно здање основе у виду развијеног уписаног крста. У компоновању простора поштована су основна начела поделе истог на припрату, наос и олтар. Олтарска апсида је обликована као полукружна, а споља петострана, док су проскомидија и ђаконикон добили наменске нише у дубини источног зида, северно и јужно од апсиде. Часна трпеза направљена је од камена а потом омалтерисана и обојена масном белом бојом.[19] Олтарски простор и наос били су првобитно одвојени зиданом преградом, али грешком предузимача Покорног са округлим отвором над ђаконским вратима и ширим средњим пролазом за царске двери него што је било предвиђено. Стога је зид срушен 1921. године, уочи монтирања иконостаса.[20]

---

[16] ИАБ, 1084, 74. 6. 76. Учитељ П. Чемерикић, Одбору госпођа, 13/26. 1. 1914. год. Штимље.

[17] Јелисавета Начић је била прва жена архитекта у Србији. Радила је као цртач у Министарству грађевина од 1900. до 1916. године, када је интернирана у Логор у Нежидеру. Поред цркве у Штимљу, пројектовала је и цркву Александра Невског у Београду. О Јелисавети Начић видети: Д. Ђурић-Замоло, *Градитељи Београда: 1815–1914*, Музеј града Београда, Београд 2011, 218–226; О. Ножинић, „Јелисавета Начић – прва жена архитекта у Србији", *Зборник за ликовне уметности*, Матица српска, Нови Сад, 1983, 275–293; З. Маневић, „Начић Јелисавета", *Лексикон неимара*, Грађевинска књига, Београд, 2008, 296.

[18] О цркви у Штимљу: М. Ивановић, „Црквени споменици, XIII–XX век", *Задужбине Косова, споменици и знамења српског народа*, Богословски факултет, Београд – Епархија Рашко-призренска, Призрен, 1987, 546; О. Ножинић, *нав. дело*, 283; А. Кадијевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX–средина XX века)*, Грађевинска књига, Београд, 1997, 118–119; А. Кадијевић, „О архитектури националног стила на Косову и Метохији у периоду између два светска рата", *Новопазарски зборник*, Музеј „Рас", Нови Пазар, св. 23/1999, 166–169.

[19] ИАБ, 1084, 75. 7. 23. М. Вуловић, С. Николић, 31. 7./ 12. 8. 1920. год. Штимље.

[20] ИАБ, 1084, 75. 7. 23. М. Вуловић, С. Николић, 3/16. 11 1921. год. Штимље.

Средишњи простор цркве, наос, наглашен је куполном конструкцијом са осмостраним тамбуром, која је почивала на четири стуба. Источни пар стубова служио је као граничник у односу на олтарски простор и средство артикулације истог на три функционална дела. Употреба стубова у невеликом храму и начин структурирања западне фасаде допринелу су разуђености простора, што је било најприметније у западном делу цркве.

Фасаде су компоноване као једноставна монументална платна са доминантним калканским решавањем кракова крста и западног прочеља, те употребом плитких лучних ниша. Западно прочеље Начићева је пројектовала истурањем средишњег дела у ком доминирају портал наглашен прислоњеним стубовима и окулус над њим, чиме је добијена степеновано обликована фасада. У пројектовању спољашње силуете грађевине приметна је извесна неуједначеност. Наиме, северна фасада хармонично је изграђена применом три прозора, при чему су високо позиционирани симетрично постављени једноделни лучни прозори у олтарском и западном простору храма, док је крак крста наглашен једноставном трифором лишеном украса. На јужној фасади је приметно одсуство трифоре на чијем месту се налази једноделни прозорски отвор, као и одсуство прозора у припрати, који је замењен пробијањем врата. Благим степеновањем облика пете фасаде, добијена је слојевита структура крунисана осмостраним кубетом висине која је у складу са општим изгледом грађевине.

Југоисточно од храма је, такође од камена, изграђена и звонара у којој су се налазила два звона. Веће звоно, тежине 300 килограма, било је дар Одбора и Министарства војног. Изливено је истовремено када и звона за цркву Ружицу на Калемегдану и манастир Грачаницу, у крагујевачкој Тополивници 1921. године. Друго, мање звоно, приложила је Фабрика шећера из Београда, „за покој душе изгинулима за Косово“.[21] Око цркве и звоника постављена је калдрма.[22]

За цркву је израђено и неколико мермерних плоча са натписима – две на главном улазу са натписом: *У славу и част осветницима Косова 1912. и 1913. године, овај храм подиже Одбор госпођа „Књагиња Љубица“ 1914. године*. На осталим плочама налазили су се следећи текстови: *Задужбина / Одбора г-ђа књегиње Љубице / подигнута за владе / краља Петра великог ослободиоца / а освећена за владе / краља Александра I Карађорђевића / у спомен и славу / Косовских осветника / 1912/13. године*; *Под заштитом / поглавара Српске православне цркве / а по освећењу Косова / I патријарха српства / његове светости господина / Димитрија*; *Спомен плоча / осветницима Косова / војводама: / Радомиру Путнику / Живојину Мишићу / Глигору Соколовићу / Слава погинулима / за Косово*. На једној малој мермерној плочи наводило се и име Јелисавете Начић.

---

[21] ИАБ, 1084. 75. 7. 56–57.

[22] ИАБ, 1084, 74. 6. 51. С. Покорни, Одбору госпођа, 4/17. 5. 1913. год. Урошевац.

Радови на изгадњи храма и звонаре нису текли без проблема. У новембру 1913. године већи део посла био је завршен – предузимач је известио да је црква покривена црепом и плехом, намештени крстови, омалтерисана и споља и изнутра, те да је остало још сређивање патоса.[23] Већ у јануару 1914. године почео је да опада малтер са свих виших делова храма, црква је прокишњавала, и фасадна декорација није била изведена по плану.[24] Стога је марту Јелисавета Начић отпутовала у Штимље да провери како су изведени радови, о чему је саставила следећи извештај:

„Потписата је 23.ћег овог месеца по тражењу Одбора госпођа Друштва Књегиње Љубице прегледала све извршене радове на цркви и звонари у селу Штимљу и нашла, да се имају извршити ове оправке и довршити радови, које је дужан предузимач да изврши:

1. да се црква и звонара очисте од старог малтера на местима, где је овај отпао, да се сва платна цркве прегледају и сав малтер, где је подклобучен и испуцао, да се обије и све понова да се омалтерише.

2. да се доњи део сокл очисти од старог опалог малтера и да се сокл омалтерише портланд цемент малтером измешаним туцаним каменом, да се имитује вештачки камен.

3. да се на горњем делу сокла према плану извуче венац.

4. да се цео западни изглед цр̀кве према датом плану и детаљу, који се буде послао преради. Да се уметну украси који су тач. Д. уговора предвиђени а који нису намештени и то:

а) велика розета од теракоте (или камена) иза које тек долази прозор

б) капители на стубовима улаза – старо-српски (византијски)

в) увијена пантљика над полукружним удубљењем на јужном, северном и западном изгледу.

г) преплет између розете и полукруга над улазом

д) преплети у угловима испод хоризонталног преплета над полукругом улаза

ђ) крстићи око розете.

5.) да се венци испод црепова на гибловима извуку тако да ивице буду оштре, нарочито испод самог црепа

6.) да се у висини прозорског банка у свима удубљењима извуче венац као по плану

7.) да се степени у улазу у цркву, као и у олтару поново прераде, прештокују, окрпе, залију цементом и последњи степен на улазу у цркву, да се изради једне ширине, да буде оквир око плоча у подесту.

---

[23] ИАБ, 1084, 74. 6. 78. С. Покорни, Одбору госпођа, 28. 10./11. 11. 1913. год. Урошевац.

[24] ИАБ, 1084, 74. 6. 81. Учитељ П. Чемерикић, Одбору госпођа, 10/23. 1. 1914. год. Штимље; 74. 6. 95. Ј. Начић, С. Покорном, 27. 3/ 9. 4. 1914. год. Штимље.

8. да се црква и звонара препокрију понова црепом и цреп стегне жицом, да га ветар не би дизао

9. да се сва столарија на цркви – прозори – стегну и обоје масном бојом; на звонари намести нове прозоре и нова врата, са јачим шаркама, бравом и оковом, пошто су сад намештени потпуно пропали

Сем горе наведених поправака има да се доврше радови:

1. намештање пода од плочица у цркви и на подесту испод улаза у цркву
2. намештање све столарије у цркви
3. намештање обојих врата улазних
4. намештање обојих врата у олтару у певницама
5. бојење свих врата и прозора у виду растовине
6. израда пода у звонари
7. намештање звона
8. црква и звонара споља има да се окречи, звонара да се окречи изнутра, црква да се омала и то зидови мраморирани до горњег венца, - сводови плави са звездама.

Накнадно према погодби има да се израде:

1. олуци на цркви и то тако да олуци на кубету буду са свим узани 6ф, сва се вода једном олучном цеви спушта доле, олуци на самој цркви ширине 15ф олуци висећи све од поцинкованог лима No. 18.
2. да се око цркве за два метра калдрмише плочама или ломљеним каменом, исто тако и око звонаре, претходно, да се земљиште планира и вода одведе од цркве.“[25]

Међутим и рат је учинио да се обустави декорисање цркве. Заузели су је Бугари, о чему извештава Милка Вуловић: „допаде варварима Бугарима, они је упропастише, руинираше.“[26] Стога је и након Првог светског рата Одбор предано радио на њеном довршењу. Након што је храм оправљен од бугарског напада, био је мета напада и локалних Арнаута који су полупали прозоре, кров и мермерну плочу на којој се помиње краљ Петар.[27] Храм је поново страдао 1923. године, али овај пут у елементарној непогоди, када је оштећено кубе.[28] По санацији те штете, храм је освећен на Видовдан 1923. године.[29]

---

[25] ИАБ, 1084, 74. 6. 95. Ј. Начић, С. Покорном, 27. 3./ 10. 4. 1914. год. Београд.

[26] ИАБ, 1084, 74. 6. 184. М. Вуловић, Дирекцији Плена, 21. 10/ 3. 11. 1919. год. Београд.

[27] ИАБ, 1084, 75. 7. 60. М. Вуловић, команданту Косовске дивизије области Приштина, 5/18. 8. 1920. год. Штимље.

[28] Р. Пилиповић, *нав. дело*, 281.

[29] О овој свечаности видети: „Сјајна Видовданска свечаност у Штимљу на Косову 1923. год“, *Српско Косово, лист за српску омладину и народно просвећивање*, Скопље, 1. септембар 1923, год. IV, бр. 17, 5–12.

Освећење је извршио владика рашко-призренски Михаило, у присуству владике нишког Доситеја и владике чехословачког Гораздија, као и великог броја присутних који су из Београда и целе Србије у Штимље дошли посебним возом.[30] Осим поменутих владика, говор је држала и Милка Вуловић, као и Злата Ковачевић-Лопажић, велика добротворка из Загреба.[31] За време службе над црквом су летела три *аероплана* из којих су бачена три венца, која је послала команда III армије у име официра, дофицира и редова. Након службе наступио је гуслар Перун Перуновић, а потом је приређен и свечани ручак. [32]

Храм је страдао и у нападима и паљењима 1999, 2000. и 2004. године. Оштећени су врата и прозори, ентеријер је вандализован, олтар уништен, а изгорео је и горњи део звоника. Спроведене су интревентне мере заштите, али је поново био мета напада у јулу 2012. године, када су скинути оловни кров и заштитна изолација, а ентеријер поново демолиран.

***

На изради иконостаса радило се непосредно пре освећења. Његова израда по нацрту Јована Пешића поверена је, по препоруци Уметничког одељења Министарства просвете, Милораду Пејићу.[33] Априла 1921. године склопљен уговор са вајаром Марком Брежанином, ликоресцом Милорадом Пејићем и столаром Димитријем Марковићем.[34] Првобитно је постојала идеја да се направи иконостас од материјала попут „бронзе од поломљених споменика и разлупаних топовских цеви аустријских топова“, али је он изведен од чамовог и липовог дрвета, и обојен у две нијансе боје ораховине.[35]

На иконостасу су се налазиле иконе које су биле приложнички дарови – на царским дверима налазила се представа Благовести, дар Београдског женског друштва, Милке Вуловић и Савке Радичевић. У престоном реду су се налазиле икона Христа, дар Наталије Бошковић, и Богородице са Христом, дар Савке Панић, тадашње председнице Одбора. Изнад ових икона налазиле су се иконе са представом Христовог рођења, дар Лепосаве Јовановић; затим Тајна вечера, коју је насликао и храму поклонио

[30] „Сјајна Видовданска свечаност у Штимљу на Косову 1923. год.“, *Српско Косово*, бр. 17, 1. септембар 1923, Скопље, 5.

[31] Исто, 9, 11–12.

[32] Исто, 9.

[33] Архив Југославије (AJ), Министарство вера краљевине СХС, 69–153–236, М. Вуловић, Министарству вера, 7. 9. 1921. год. Београд.

[34] ИАБ, 1084, 75. 7. 60. Уговор, 11. 4. 1921. год. Београд.

[35] ИАБ, 1084, 75. 7. 11. М. Вуловић, Дирекцији Плена, 29. 3. 1920. год. Београд; ИАБ, 1084, 75. 7. 60. Уговор, 11. 4. 1921. год. Београд.

Урош Предић 1922. године, и која је иконографски и композиционо решена попут исте која се налази на иконостасу Преображењске цркве у Панчеву;[36] и на послетку Васкрсење Христово, дар тадашње почасне потпредседнице Стане Николић. На јужним дверима налазила се икона Свете мати Ангелине, а на северним Светог архангела Михаила, дар Наталије Смиљанић.[37] Осим за икону Уроша Предића, за остале иконе на иконостасу у Штимљу не може се рећи са сигурношћу ко су били њихови аутори. У соклу иконостаса налазиле су се дуборезно изведене главе српских светитеља: „иконостас је на својим ногама, сјајан као најлепши мермер, и умећу се оне лепе уметничке фигуре и главе светитеља из лозе Немањића: Немање, Св. Симеона, Св. Саве, Дечанског, Краља Милутина“.[38]

Како је одборска задужбина у Штимљу била заокружено дело свих верника који су могли да приложе добровољне прилоге, храм је имао извесну колекцију икона које су стигле у виду дарова. Друштво Светог Саве поклонило је две иконе Уроша Предића. Икону Светог Саве, на којој је светитељ приказан у фронталном стојећем ставу, одевен у архијерејски орнат и са Јеванђељем у левој и крстом у десној руци, насликао је 1912. године. Наредне године је насликао и Светог Симеона у монашкој ризи, такође као стојећу и фронтално постављену фигуру, са моделом цркве манастира Студенице у левој руци.[39] Сликарка Полексија Тодоровић је још 1910. године поклонила икону Свете Мати Ангелине, а касније и икону патрона храма Светог архангела Михаила на дрвету и Исуса Христа на платну.[40] Икону Светог Симеона на платну поклонио је Филип Тајсић; икону Светог Николе Милица др Ђоке Јовановића; икону Свете Петке Радоје и Драга Павловић из Јагодине; икону Исуса Христа на металу Љубица З. Рајковић. Одбор је финансирао израду иконе Богородице и Исуса на да-

[36] Овај поклон сликар Урош Предић помиње и у својој аутобиографији. Видети: М. Јовановић, *Урош Предић (1857–1953)*, Галерија Матице српске, Нови Сад, 1998, 257.

[37] ИАБ, 1084, 75. 8. 26. Инвентар непокретног имања и ствари цркве освећене 15/28 јуна 1923.год. у Штимљу.

[38] ИАБ, 1084, 75. 7. 55. М. Вуловић, С. Николић, 11. 10. 1921. год. Штимље.

[39] Сликар их је израдио бесплатно, наменски за цркву у Штимљу. Видети: М. Јовановић, *нав. дело*, 30, 275. На основу списка радова које сликар саставио, закључује се да му је за израду икона Светог Саве и Светог Симеона било плаћено, док је Тајну вечеру поклонио.

[40] Полексија Тодоровић (1848–1939) сликарство је учила од Јована Дерока и сликара Стеве Тодоровића, за кога се и удала 1864. године, и са којим је често радила приликом израде иконостаса за цркве у Србији. Видети: З. Симић-Миловановић, *Сликарке у српској историји уметности*, Београд 1938, 25–28; Н. Кусовац, *Српско сликарство XVIII и XIX века*, Београд 1987, 168.

сци, Светих Константина и Јелене на плеху са грчким натписом, те малу икону на дасци са представом Васкрсења [41]

Поред тога, црква је у неким деловима била и осликана. У олтарској апсиди била је насликана представа Бога Оца мањих димензија, док су сводови били решени попут небеса, плаве боје са звездама. Западни пар стубаца је добио један осликани појас, при чему је највероватније са сваке своје стране, имао насликану по једну стојећу фигуру светитеља. Нажалост, судећи само на основу фотографија, знамо само да су на северном ступцу били насликани патрон храма Свети архангел Михаило и Свети Никола, док су на другом ступцу били насликани Свети јеванђелист Марко и Свети Пантелејмон. Није познато како су решене преостале четири површине. Није сигурно ни када је црква осликана, односно да ли је то урађено пре Првог светског рата или у току радова уочи освећења. Обавеза предузимача „да поправи покварени молерај“ и истовремено наслика звезде на своду 1920. године, не пружа сигуран одговор, јер није сигурно на шта се, осим свода, мисли.[42]

У храму су се налазили и такозвани краљев сто, односно владарски трон, са иконом Светог кнеза Лазара, и јастучетом од српског платна, као и архијерејски трон, на ком се налазила икона Светог Арсенија, као прилози Одбора.[43]

***

Спомен-црква Светог архангела Михаила у Штимљу изграђена је као национални споменик, са идејом трајног меморисања историјског догађаја и националних хероја. Подигнута је и украшена средствима верника, добротвора и пријатеља Одбора, као и залагањем самог Одбора. За сваки предмет који се налазио у храму, сваку икону, богослужбени предмет, књигу, сваки комад свештеничке одежде, позната су имена приложника, којих је било преко две стотине.[44] Крај цркве су, уз велико учешће тамошњег народа и друштвених делегата из целе Србије, 1929. године сахрањени посмртни остаци Милке Вуловић, оснивачице и дугогодишње председнице друштва.

---

[41] ИАБ, 1084, 75. 8. 26. Инвентар непокретног имања и ствари цркве освећене 15/28. јуна 1923. год. Штимље.

[42] ИАБ, 1084, 75. 7. 19. М. Вуловић, С. Николић, 29. 7. 1920. год. Штимље.

[43] ИАБ, 1084, 75. 8. 26. Инвентар непокретног имања и ствари цркве освећене 15/28. јуна 1923. год. Штимље.

[44] Исто.

Слика 1: Спомен-храм Светог Архангела Михаила у Штимљу

Слика 2: Ентеријер храма

Слика 3: Урош Предић, Свети Сава, 1912.

Слика 4: Урош Предић, Свети Симеон, 1913.

Слика 5: Владарски трон, детаљ

Summary

Ivana Ženarju

MEMORIAL CHURCH OF ST. ARCHANGEL MICHAEL IN ŠTIMLJE

Memorial church of St. Archangel Michael in Štimlje, Kosovo and Metohija, was built in 1913 on the initiative of the charity society named "Knjaginja Ljubica". This society was founded in Belgrade in 1899 by women in order to materially assist the church in the oppressed areas. In 1915 the society raised a resting place for soldiers in vicinity of the church, and an orphanage after the First World War. The founder of the society, Milka Vulović, was buried next to the church in 1929.

Memorial church was erected on the hill above the village, although, in the village there were remains of a church that could be renewed. The hill was

chosen due to its strategical and simbolic position - from there Kosovo Polje could be seen, and because there was a resting place of the Serbian army in the First Balkan War.

The memorial church was built based on the plan drafted by Jelisaveta Načić. It was built of stone, with a basis in the form of an inscribed cross and a dome on an octagonal drum. It was the first memorial erected to honor soldiers of Balkan wars and the first example of the current national style in Serbian church architecture in Kosovo and Metohija. Today it is abandoned, damaged and destroyed in the attacks of 1999, 2000, and 2004.

This memorial church was built and equipped with donations of the "Knjaginja Ljubica" society and faithful. For the icons on the iconostasis we know the names of contributors, but we do not know the artists, except for the icon of the Last Supper, painted and donated by Uroš Predić. The church was painted, and there was a figure of God the Father in the altar and figures of saints on the pillars in the nave, also painted by an unknown artist.

Божица Славковић
стипендиста
Министарства просвете и науке
Институт за савремену историју

УДК 271.222(497.11)-754-9(497.115)"1929/1937"(093.2)
373.54.014.521(497.115)"1929/1937"(093.2)

РАД ПРИЗРЕНСКЕ БОГОСЛОВИЈЕ 1929-1937. ГОДИНЕ[1]

АПСТРАКТ: Рад написан на основу истраживања у Архиву Југославије и одговарајуће литературе. Призренска богословија имала је и има велики значај у културном и просветном животу Косова и Метохије, али и целе Србије. Суочавала се са бројним потешкоћама у међуратном периоду, а аутор се бави свакодневницом наставе и рада школе на основу годишњих извештаја школе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Призренска богословија, међуратни период, просвета.

Усредсредивши се на остваривање школског плана и програма, Призренска богословија је између два светска рата заузела водеће место међу богословијама у Краљевини Југославији. У претходном периоду њен задатак је био и борба против исламизације, албанизације и бугаризације српског становништва. На основу годишњих извештаја Богословије, можемо пратити њен напредак. За школску 1929/30. постоји штампан годишњи извештај о раду, што је први такав извештај после 1906. године.[2]

Пре Првог светског рата Призренска богословија била је богословско-учитељска, а потом само богословска школа. У њеном раду све је било подређено учењу: наставници су држали часове, а ученици су слободно време проводили у учењу, одржавању хигијене или у културно-уметничким занимањима. Наставници су углавном живели у кругу Богословије, као и ректор, који је на тај начин имао стално увид у рад ученика. Симеон Поповић био је ректор Богословије од 1923. до 1934, а Војислав Катић од 1934. до 1938. године.[3] Богословија је имала добар и стручан наставни

---

[1] Рад је део пројекта „Конфликти и кризе: сарадња и развој у Србији и региону у 19. и 20. веку" (бр. 47030), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

[2] Архив Југославије (у даљем тексту АЈ), Фонд Министарства просвете (у даљем тексту 66), 66-1095-1419, Извештај Богословије у Призрену за школску 1928/29. годину.

[3] В. Бован, *Призренска богословија*, Ниш, 2007, 361-362.

кадар. Међутим, због лоше саобраћајне мреже, наставници су често премештани, што се лоше одражавало на успех ученика. Ректор Војислав Катић у годишњем извештају за 1937/38. годину истицао је да због овог проблема једна генерација ученика Богословије слуша један предмет у току петогодишњег школовања код више наставника и наглашавао је неповољност таквог стања.[4] Богословија је стално имала млад кадар, који је често ту и започињао своју стручну каријеру. Они су врло савесно обављали све дужности које су им биле поверене, а били су и васпитачи и разредне старешине, библиотекари и руководиоци ђачких дружина. Предавали су по неколико предмета, јер је сваки разред имао по једно одељење.[5] Наставно особље чинило је седам професора, три суплента, један предметни учитељ и један лекар. Професори нису били оптерећени великим бројем часова, за разлику од наставника, који су предавали по три до пет предмета. Ректор је у годишњем извештају за 1928/29. годину дао преглед важнијих одредаба Министарства просвете, везаних за нека важна питања свакодневног рада Богословије: новац од ученичких плата могао се користити само за њихово издржавање, кандидати из иностранства могли су се примати у богословију без обзира на године старости, одобравао се упис ученика, избор васпитача; управа школе је упућивана на своје обавезе према просветном одељењу банске управе у Скопљу и обавезивала се да сву преписку води са Министарством просвете; забрањивано је гомилање предмета у једном дану, одобравана лицитација у хитним случајевима, као и скраћен рад, итд.

Радило се по наставном плану за шестогодишње школовање и сви ученици у Богословији су били редовни.[6] Школске 1929/30. било је пет разреда, а пети је био завршни.[7] После њега полагао се Богословски испит зрелости. Од 1932/33 до 1937/38. године завршни је био шести разред. Министарство вера одобрило је школске 1928/29. године упис 25 ученика у први разред, а укупно их је било 163[8]; 1929/30. била су уписана у први разред 22 ученика[9], 1930/31. уписана су 32 ученика[10], 1934/35. само 19 ученика[11], 1935/36. већ 39 ученика[12], а 1936/37. опет 32.[13] У свим документима стоји да је Богословија предлагала упис мањег броја ученика, односно мањег од 30, због немогућности да се обе-

[4] AJ, 66 – 1096-1419, Извештај за школску 1937/38.
[5] В. Бован, *н.д*, 369.
[6] В. Бован, *н.д*, 381.
[7] AJ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1929/30.
[8] AJ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1928/29.
[9] AJ, 66-1095-1419, Извештај за школску 1929/30.
[10] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1930/31.
[11] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1934/35.
[12] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1935/36.
[13] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1936/37.

збеди хигијенски задовољавајући ученички простор.[14] Међутим, сваке школске године приман је покоји ученик више, по налогу црквених или просветних власти. Ученици су се уписивали у први разред преко конкурса и пријемних испита које је организовао Професорски савет. Пре свега, примани су они са најбољим резултатима, а о накнадном упису одлучивало се на вишим инстанцама, за шта радници Богословије нису сматрали да је добро јер су се ти накнадно примљени ученици доста разликовали од оних који су редовно уписали.[15] Годишњи просек броја ученика био је око 125, што је и био максималан број за ову Богословију, због услова школовања. Старост ученика кретала се од 15 до 43 године. Ђак старији од других се појављује 1934/35. године, док је осталих година просек година био 15 или 16, до 20 година.[16] Ученици Богословије били су најчешће из земљорадничких породица, па онда из занатлијских, чиновничких и свештеничких. Школовали су се о државном трошку, јер њихови родитељи нису имали већи порез од прописаних износа. То су били „благодејанци", који су могли да изгубе стипендије, ако им успех није био задовољавајући, као и због лошег владања. Ђаци имућних родитеља плаћали су трошкове смештаја у интернату и храну. Највише ученика било је пореклом из Рашко-призренске епархије, па онда Нишке и Скопске.[17]

Према школским извештајима, успех ученика је углавном био уједначен. Завршни испит зрелости био је солидан и успешан и углавном су сви ученици излазили да га полажу. Од 1930/31. године радило се по новом наставном плану.[18] Због реформи у школи и измене наставног плана, 1932/33. није било матураната, као ни 1938/39, 1939/40. и 1940/41. школске године.

Богословија је била школа интернатског типа, па су ту становали сви ученици, осим ако није било довољно места у интернату за све ученике, па су неки, углавном Призренци, становали у граду. То се догађало, на пример, онда када су неке школске зграде морале да се руше.[19]

Васпитање је било нераздвојни део школовања свештеника. Према Правилнику о српским православним богословијама, васпитачи су, споразумно са ректором, руководили васпитањем ученика и вршили надзор над њима. Сврха васпитача била је да се „од богословске омладине створе вредни, добри и свесни будући народни пастири". Требало је „усадити ученицима љубав према својој отаџбини и народу, али и према

[14] AJ, 66-1095-1419, Српска православна богословија у Призрену Министарству просвете (одељење за богословије), 20. јун 1929.

[15] В. Бован, *н.д*, 144.

[16] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1934/35.

[17] В. Бован, *н.д*, 144-145.

[18] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1930/31.

[19] В. Бован, *н.д*, 144-145.

припадницима других вероисповести јер су и они били грађани Југославије". Обраћало се доста пажње на то да ученици буду савесни и одговорни у испуњавању дужности, као и на религиозно васпитање ученика, па су ученици „скоро без изостанака радо вршили своје верске дужности и певали у свим призренским црквама".[20] Ученици су се васпитавали и у националном духу, учествовали су у манифестацијама 1. децембра, на Дан уједињења, и 17. децембра, на краљев рођендан.[21] Била су углавном три васпитача, један главни и два помоћника, који су били наставници Богословије.[22] Помагали су им редари спаваћих соба и редари ученика. Поред тога, сваке ноћи одређивана су по два редара који су обилазили цео завод у току ноћи, пазећи да се ватра не угаси или да се ученици не откривају. У годишњим извештајима се понавља да је понашање ученика било дисциплиновано и узорно, што делује немогуће у групама ђака који живе и раде заједно. Ученици школе су углавном били патријархалног васпитања из сељачких, свештеничких, занатлијских и трговачких породица, па васпитачима није било тешко да постигну овакве резултате. Податке о кажњеним ученицима имамо у извештају од 1928/29, када су четворица искључени из школе за годину дана, а тројица искључени „за свагда".[23] Такође, 1931/32. године, када су кажњена три од 125 ученика.[24] Мањи преступи кажњавани су опоменом, укором, одузимањем доручка и ручка и забраном изласка у град за извесно време.[25] Једина већа неприлика која се десила био је штрајк ученика новембра 1938. године, који је почео наводно због премештаја професора, а први услов био је да се наставници не мењају тако често.[26]

Богословија се обраћала Министарству вера више пута молбом да јој се помогне кредитом. У 1926. години одобрена је једна свота за прављење трпезарије, али није исплаћен дуг предузимачу од 17.000 динара. Једна зграда Богословије је толико пропала да није била за употребу, па је задужбина Симе Игуманова одлучила да помогне. У јулу 1928. Министарство вера је отворило преко Министарства грађевина за Богословију кредит у износу од 70.000 динара ради извршавања оправки школских зграда. Али је октобра рад на поправци школских зграда био обустављен јер је кредит био затворен. Ректор богословије је у те срхе молио да се кредит поново отвори.[27] С обзиром и на то да се средином

---

[20]AJ, 66- 1095-1419, Извештај за школску 1928/29.

[21] AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1930/31.

[22] В. Бован, *н.д*, 142.

[23]AJ, 66- 1095-1419, Извештај за школску 1928/29.

[24]AJ, 66-1096-1419, Извештај за школску 1931/32.

[25] AJ, 66- 1095-1419, Извештај за школску 1928/29.

[26] В.Бован, *н.д*, 152-156.

[27] AJ, 66-1095-1419, Призренска богословија Министарству просвете (одељење за богословије), 11. јун 1929.

године очекивало да буде готова електрична централа за осветљење града Призрена, ректор Богословије је тражио да се уведе осветљење и у школу, па да се у ту сврху отвори кредит у износу од 21.500 динара. Министар просвете је одговорио „да ће се водити рачуна о потребама богословије“.[28] Старе изгореле пећи биле су у употреби све док 1930. године нису биле замењене, само у разредима, ирским пећима, које су купљене из фонда Симе Игуманова, јер државног буџета није било.[29]

Богословија је имала само 50 својих кревета, а остало су били кревети уступљени од једне америчке мисије, који су такође били у трошном стању. Није било довољно ни покривала, а и поправке патоса биле су прекинуте јер није било довољно новца. Министарство се у том тренутку правдало да чини све што је могуће али да се мора водити рачуна о „тешким приликама у земљи и смањивању буџета сваке године.“[30]

Богословија је имала свог школског лекара, који је предавао и хигијену, или хонорарног, који је био запослен у некој здравственој установи у Призрену. Школа је имала свој здравствени стационар који је био веома скроман, али је опет био доказ да је Богословија водила рачуна о здравственом стању ученика. Просторије у којима су ученици смештани биле су недовољно простране, влажне и слабо осветљене, а у зимском периоду и веома загушљиве. Школска капела је, такође, била мала и могла је да прими само половину ученика. Школски лекар је извештају констатовао да хигијенски услови Богословије нису били повољни за интернат. Сале за учење нису постојале, а учионице су биле мале. Умиваоница је била влажна и удаљена од спаваћих соба, купатила и туш нису постојали. Нужници су били мали, без вентилације. Двориште је било мало да би ученици проводили време у њему, па се један број њих задржавао у учионицама. Спаваће собе биле су претрпане креветима, у једној је спавало преко 40 ученика (око 2-5 кубних метара по ученику). Констатовано је да је здравствено стање ученика добро захваљујући труду школе. У сарадњи лекара и ректора, поправљано је стање добром исхраном, проветравањем просторија, дезинфекцијом нужника и патоса, одржавањем зграде у највећој чистоћи. Ученици су, када је било лепо време, излазили у шетњу. Захваљујући томе, обољења ученика била су ређа, тешких болесника није било. Због лоших хигијенских услова, болести органа за дисање били су најчешће, као и стомачне болести, пре свега туберкулоза, па тифус, првенствено због загађене воде.[31] Школске 1928/29. лекару се јавило 116

---

[28] AJ, 66-1095-1419, Призренска богословија Министарству просвете (одељење за богословије), 28. јун 1929.

[29] AJ, 66-1095-1419, Српска православна богословија у Призрену Министарству просвете, 13. јануар 1930.

[30] AJ, 66-1095-1419, Српска православна богословија у Призрену Министарству просвете (одељење за средњу наставу), 1. јул 1929.

[31] AJ, 66-1095-1419, 66-1096-1419.

ученика. Највише су боловали од паразитних болести, односно пре свега маларије (35 ученика), болести органа за дисање (36 ученика), болести органа за варење (20 ученика). Школске 1929/30. за лекарску помоћ јавило се 148 ученика. Следеће, 1930/31, услед епидемије грипа, било је више оболелих ученика него претходне године, али није било тежих случајева.[32] За лекарску помоћ јавило се 271 ученик. Највише је било оболелих од болести органа за дисање (159), такође кужних болести (45), и живчаних болести (21).[33] Школске 1932/33. највећи број оболелих био је од болести органа за дисање (55), као и органа за варење (14). За лекарску помоћ јавило се 95 ученика.[34] Наредне, 1934/35, за лекарску помоћ јавило се 128 ученика. Због грипозне и тифузне епидемије, обољевање ученика је било веће него претходне године, од грипа су боловала 54 ученика, а од болести органа за дисање 24, као и трбушног тифуса – 14 ученика. Било је извршено пелцовање против тифуса свих наставника, ученика и послуге Богословије.[35] Школске 1935/36. лекару се јавило 105 ученика, највише због болести органа за дисање (24), као и органа за варење (10), али примећујемо и да се повећао број врста обољења.[36]

У свом извештају из 1930. године лекар је тражио да се за болницу Богословије одвоји једна већа соба са 10 кревета која је морала бити довољно светла, изложена сунцу и без влаге,[37] а чак је предлагао и подизање нове зграде Богословије, јер је било „немогуће подићи је на степен да би одговарала и најелементарнијим потребама интерната прописаним модерном хигијеном“.[38] Следеће, 1931. године била је сазграђена амбуланта и соба за болницу и подигнута у висину по један метар и покривена црепом уместо ћерамиде. Болница је на тај начин постала угоднија за боравак. Најтеже је било питање туберкулозних ђака који су били сиромашни и нису имали где да се лече, па су такви смештани у манастир.[39]

У фебруару 1932. занатлијски еснаф града Призрена уложио је жалбу на могуће укидање Призренске богословије које је било предвиђено по финансијском закону 1932/33, јер би они тада запали у кризу, зато што је Богословија сваке године набављала код занатлија по неколико стотина пари обућа, одела, разних намирница итд. Богословија је од 1. априла

---

[32] AJ, 66-1096-1419, Извештај о раду у Призренској богословији за друго тромесечје школске 1930/31, 4. март 1931.

[33] AJ, 66-1096-1419, Школски извештај за 1930/31.

[34] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.

[35] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.

[36] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.

[37] AJ, 66-1096-1419, Школски извештај за 1930/31.

[38] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29, Школски извештај за 1929/30, Школски извештај за 1930/31.

[39] AJ, 66-1096-1419, Извештај о раду Призренске богословије за прво тромесечје 1931/32. године, 2. децембар 1931.

1932. прешла под непосредну управу Српске православне цркве, која је требало да буде надлежна за њено евентуално укидање, а Министарство просвете је вршило само врховни надзор.[40]

У оквиру школских годишњих извештаја можемо пратити и извештаје економа. Богословија је за 1929/30. буџетску годину добила кредита 30.000 динара, што је било мало за њене потребе. Само за осветљење трошило се 1.500 динара месечно. Због ограниченог кредита за издржавање ученика, управа Богословије није била у могућности да набави ученицима летње одело на које су ученици имали право према Правилнику о богословијама. Срећом па се те оскудице нису одражавале на исхрану ученика. Од 660.000 динара, колико је било предвиђено буџетом, потрошено је све, а дневна исхрана једног ученика коштала је 9.65 динара.[41] Наредне школске године ситуација је опет била незадовољавајућа и слична као и претходне. Било је одобрено 590.000 динара кредита, што је све потрошено.[42] У 1931. години преправљена је једна зграда Богословије, па је ученичка читаоница проширена и реновирана, што је олакшало рад у ђачкој књижници.[43] У економском погледу, школска 1932/33. била је задовољавајућа јер су цене намирница постигнуте на лицитацијама биле повољне. Уместо летњег одела, сви су ђаци добили по два пара веша, три пара чарапа, четири марамице и два пешкира. Такође, добили су зимско одело са два пара панталона, зимске капуте, и по два пара ципела. Предвиђен буџет од 590.000 динара био је утрошен, а издаци за исхрану су се смањили на 8.37 динара.[44] Школске 1934/35. буџет је био осетно смањен у односу на претходну, али је, и поред тога, према извештају, исхрана била задовољавајућа, а ученици су успели да потребно одело и обућу добију на време. Исхрана је смањена на 5.61 динар, због повољно закљученe лицитације, као и због прихода које је школа имала од свог имања и свиња које је гојила.[45] Ученици су 1935/36. добили зимско одело са два пара панталона, неки су добили зимске капуте, а сви су добили по два пара ципела. Слична ситуација била је и 1936/37. године.[46] Дакле, осећао се напредак у економском стању Богословије.

Библиотека Богословије имала је велику културно-просветну улогу у Призрену. У првом реду, она је да задовољавала потребе наставника за књигама, па онда ђака, али је била и јавна библиотека за чиновнике,

---

[40] AJ, 66-1096-1419, Занатлијски еснаф града Призрена Занатској комори у Београду, 15. фебруар 1932.

[41] AJ, 66-1095-1419, Школски извештај за 1929/30.

[42] AJ, 66-1096-1419, Школски извештај за 1930/31.

[43] AJ, 66-1096-1419, Извештај о раду Призренске богословије за прво тромесечје 1931/32. године, 2. децембар 1931.

[44] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.

[45] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.

[46] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.

официре и грађане, пошто у граду није било библиотеке са већим бројем књига из појединих научних грана. Библиотека Богословије била је подељена на професорску и ђачку. Професорска је имала велики број ретких и врло вредних књига и часописа. То је била најбогатија српска библиотека у Старој Србији по броју и разноврсности књига. Из године у годину број књига у библиотеци Школе и у библиотекама ђачких удружења је растао, као и број читалаца, како из редова наставника и ђака Богословије, тако и ученика других грађанских школа и грађана Призрена. Пре Првог светског рата наставничка библиотека била је једна од највећих школских библиотека на југу, али је 1915. године била уништена од стране Бугара. Они су после рата вратили 2.300 књига и, захваљујући фонду Симе Игуманова, библиотека је обновљена. Добијено је доста књига од Друштва св. Саве и Министарства просвете. Школске 1929/30. године располагала је са 3423 нумера, а 7127 примерака књига и часописа. Број прочитаних књига је готово двоструко порастао у односу на претходне године, што је знатно утицало на побољшање писмености и интелектуално напредовање ученика. Пре свега јер су у великој мери књиге издаване и лицима изван Богословије. Наставници и ученици Богословије прочитали су преко 2000 књига.[47] Број књига повећао се 1931. године на 3506, односно 7299 примерака часописа, а прочитано је 1885 књига. Мање је издавано ученицима других школа јер су многе књиге из лепе књижевности биле неукоричене и трошне.[48] Наставничка библиотека била је увећана 1932/33. на 3765 нумера и 7796 примерака књига и часописа. Пораст је био доста скроман због оскудице у новчаним средствима. Свети Синод је поклонио богословској библиотеци велики број књига, као и управа Земаљског музеја у Сарајеву, која је поклонила 69 свезака познатог Гласника, а Краљевска академија наука у Београду уступила је своја дела за две последње године. Прочитано је 1916 књига, што је представљало знатан број с обзиром на мањи састав ученика.[49] Због недостатка средстава ни школске 1934/35. није набављен велики број књига - 3862 нумера или 8108 примерака књига и часописа. Прочитано је било 2238 књига, што је представљало знатан број с обзиром на смањени број читалаца, пошто је од 1. фебруара 1935. уведена „плата за послугу библиотеком“, односно чланарина. Та мера је била неопходна пошто је неукоричених књига и часописа било много, а „право је да читаоци створе сами средства за то“. Примећивало се одсуство добрих уџбеника. Било их је мало, али су и они били сасвим поцепани и са малим изузетком потпуно неупотребљиви.[50] Због наплаћивања чланарине од стране читалаца,

[47] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.
[48] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1930/31.
[49] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.
[50] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.

смањен је број прочитаних књига, као и број читалаца. У 1935/36. години биле су прочитане 872 књиге. Фонд је био увећан на 4034 нумере или 8435 примерака књига и часописа. Свети синод је послао 263 примерака разних књига, Народна скупштина је поклонила 14 разних, а Музеј кнеза Павла осам примерака Старинара. Била је урађена картотека по именима писаца и насловима дела.[51] Библиотека је 1936/37. била увећана на 4105 нумера или 8516 часописа. Чланарина је наплаћивана од грађанства пет динара, а од ђака два динара месечно, што је употребљавано, пре свега, за коричење књига.[52]

У периоду између два светска рата била су утицајна ђачка друштва. Прва ђачка дружина у Богословији основана је 1888. године под називом „Братство", да би 1906. променила назив у „Растко".[53] Она се у извештајима оцењује као „важан фактор у васпитању и духовном изграђивању ученика Призренске богословије. Она их навикава на самосталан рад и самообразовање". „Растко" је дуго било удружење младих стваралаца који су после постали угледни писци, пре свега требало би овде напоменути Григорија Божовића. Циљ „Растка" било је хришћанско религиозно морално и интелектулано усавршавање његових чланова, упознавање отаџбине и историје свога народа, гајење побожности и ширење добрих српских обичаја. У школској 1928/29. години ово удружење бројало је 153 члана. „Растко" је 1929. године прославио 40-годишњицу постојања и истакао свој многострук и разноврстан рад. Ученици су сарађивали на књижевном пољу, штампани су текстови у часописима. Те године, на опште одушевљење ученика, друштво „Растко" посетио је краљ Александар, који је „са осмехом и нарочитом радошћу однео на витешким грудима значку нашег друштва".[54] Председник је 1930. године био Ћирковић Богољуб, ученик петог разреда, а било је 140 чланова. „Растко" је имао своју библиотеку, а и примао је и 10 часописа. Имали су и своја финансијска средства, свој оркестар, одржавана су предавања и литерарни састанци. У 1931. години било је 125 чланова, а председник је био Бачанин Ратко.[55] Седници групе „Растко" 14. јануара 1933. били су присутни многи грађани Призрена, студенти, ђаци гимназије, ученице радничке школе и богослови. То је, управо, био резултат напредног рада. Дружинска библиотека била је увећана бројем одабраних књига, које су купљене у току школске године, дакле бројала је 1462.[56] Председник дружине 1933. био је Илић Јефрем. Број чланова „Растка" се повећао на

---

[51] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.
[52] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.
[53] В.Бован, *н.д*, 165.
[54] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29.
[55] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1930/31.
[56] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.

114, а председник је био Милован Благојевић.[57] Школске 1935/36. број чланова био је 124, [58] да би се наредне повећао на 133 члана.[59]

Друго ђачко друштво „Коло трезвене младежи Нада“ основано је још 1908. године у тежњи да будуће свештенике спреми за борбу против алкохолизма и свега онога што „понижава људско достојанство“.[60] На састанцима су читани радови чланова, песме и приповетке, да би се на крају дискутовало о вредности тих радова. Друштво је имало своју књижницу, као и благајну. У школској 1928/29. имало је 22 члана,[61] а њихов број је порастао наредне школске године, када је успело да окупи 63 члана. Председник је био Ђоко Слијепчевић, ученик 5. разреда.[62] У 1931. имало је 85 чланова, а председник је био Радуле Божовић, ученик 5. разреда .[63] На крају школске 1932/33. године „Нада“ је имала смањен број чланова - 60, али то друштву није умањило значај, и даље је радило „не са рекламом већ мирно, хришћански али сигурно и плодоносно“. Била је изабрана нова управа, са председником Миодрагом Јеремићем.[64] Број чланова „Наде“ школске 1934/35. био је опет смањен на 50, али се и даље упорно радило на томе да углед удружења „не падне са своје висине“.[65] Ово удружење је било похваљено јула 1935. на скупштини у Загребу као треће по реду у целој Краљевини. Број чланова 1935/36, био је 40, иако није било лако прикупити чланове,[66] да би се наредне повећао на 56.[67]

Рад Подмлатка Црвеног крста био је обновљен у фебруару 1933, па је те године био припремљен материјал за рад у наредној години, а чланова је било 74.[68] У току школске 1934/35. године било је 56 чланова. Ово удружење је радило мало јер су ученици имали доста школских обавеза а и били су чланови друга два удружења.[69] Школске 1935/36. имао је 48 чланова.[70] Петнаест чланова Подмлатка Црвеног крста завршило је самарићанско-болничарски течај школске 1936/37. године и оспособило се за указивање прве помоћи болесницима.[71]

Фонд сиромашних ученика основан је настојањем ректора Симеона Поповића у фебруару 1923. Његов циљ био је да помаже добрим а си-

[57] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[58] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.
[59] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.
[60] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.
[61] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29.
[62] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.
[63] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1930/31.
[64] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.
[65] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[66] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.
[67] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.
[68] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.
[69] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[70] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.
[71] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.

ромашним ученицима, док не добију црквено благодејање, да награђује оне ученике који су се истицали у настави, да помаже ученичке излете, поучне забаве и екскурзије, као и да даје сиромашним ђацима помоћ за лечење. Приходи фонда били су добровољни прилози, приходи са забава и награде за учешће ученика на сахранама. Фонд је знатно напредовао захваљујући добротворним улозима и обилном приходу светосавских забава.[72] Због смрти краља Александра, 1935. године, није могла бити одржана светосавска забава, па је био смањен приход за Фонд ученика.[73] Из финансијског извешатај Фонда види се да су средства прикупљана врло марљиво, а трошило се на најнеопходније случајеве. Износ средстава у Фонду се стално увећавао.

Подружина феријалног савеза поново је била покренута у новембру 1929, да би богослови могли боље да упознају отаџбину. Била су уписана 62 члана[74], а 1931. било их је 66.[75] Касније је број чланова опао због високе чланарине, али их је ипак било 38, што је, према броју ученика, износило више од једне трећине.[76] Број чланова је порастао 1934/35. на 50, што је показивало „свесност чланова у схватању и ширењу узвишених идеја феријалног савеза“.[77] Подружина феријалног савеза је повећала свој број на 59 чланова школске 1935/36. године. [78]

Крајем школске 1934/35. године био је основан Подмладак Аеро-клуба, који је за циљеве имао „јачање национализма, упознавање богословске омладине са ваздухопловством, ширење братства, једнакости, слоге и љубави“. Подмладак је у том тренутку бројао 50 чланова.[79] Материјално је стајао доста слабо. Чланарина је била минимална, али је ипак имао мали број чланова.[80] То се поправило школске 1936/37, када је број чланова био 70.[81]

Иницијативом Вељка Зуцајића, наставника богословије, 1935. био је основан Подмладак Јадранске страже. Циљ овог удружења је било ширење свести о Јадрану, а број чланова био је 81.[82]

У Народној хришћанској заједници, основаној 1935/36, поред ученика Богословије, био је и део грађана.[83]

Школске екскурзије биле су такође у оквиру образовно-васпитног рада школе. Неколико школских година, због непостојања финансијских

---

[72] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29.
[73] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[74] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1929/30.
[75] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1930/31.
[76] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1932/33.
[77] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[78] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.
[79] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[80] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.
[81] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1936/37.
[82] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1934/35.
[83] AJ, 66- 1096-1419, Школски извештај за 1935/36.

средстава, није било могућности да се изведу екскурзије - 1931/32, 1932/33, 1933/34. или су одлазили на неке ближе дестинације, односно манастире Св. Тројице, Високе Дечане и Пећку патријаршију. Оне су из године у годину све више постајале значајни фактори у ученичком образовању и васпитању, као и ширењу њихових погледа. У току 1928/29. године биле су изведене две једнодневне екскурзије – излет до Дрима и једна вишедневна екскурзија 2-13.11, када су посетили Ниш, Пирот, Цариброд, Крушевац, Врњачку бању и Врање. У свим овим местима била су приређена предавања са вокалним концертом. Циљ је био упознавање наведених градова са народном песмом јужних крајева, али и упознавање ученика са животом становника Северне Србије.[84]

Из свега наведеног види се да је настава у Богословији постајала из године у годину све уходанија, о чему говоре наставни процеси и одговорни наставници. Богословија је радила са поправљеним материјалним, кадровским и наставно-образовним и културним приликама. С обзиром на то да се у школским извештајима налази пуно података из званичне школске документације и статистике у којој се може пратити не само рад школе већ и појединих ученика, они представљају неку врсту летописа школе. Богословија се сасвим изградила у сваком смислу и постала веома угледна школа, и поред неповољних услова и препрека које је морала да савлађује током година. Живот и хигијенски услови ђака су се знатно поправили, од хигијенских навика до исхране и облачења.

Summary

Božica Slavković

THE WORK OF THE PRIZREN THEOLOGICAL SCHOOL 1929-1937

The work of the Prizren theological seminary has progressed significantly in the years between the two world wars. Based on school reports can track the daily difficulties and obstacles that school officials had to deal with. Thanks to the loans, which came from the Ministry of Education, as well as favorable bids and their own income, opportunities in the seminary were repaired. Hygiene and health of students, with the cooperation and efforts of the rector and the doctor were significantly improved or at least working on it. Students are due to everyday work and dedication of teachers and educators, achieved solid success and were exemplary and responsibly bred. Participated and established a large number of students' associations, which have had a very useful and noble goals. Theo¬logical library was one of the richest in the south of Serbia, and used all the in¬habitants of Prizren. Prizren Seminary became the interwar period, exemplary schools and took a leading place among the seminaries in Serbia.

[84] AJ, 66- 1095-1419, Школски извештај за 1928/29.

Небојша Стамболија
Институт за савремену историју
Београд

УДК 94(497.11)“1942/1944“
355.425.2(497.11)“1942/1944“

КОМАНДА СРПСКЕ ДРЖАВНЕ СТРАЖЕ ОКРУГА ЛЕСКОВАЧКОГ 1942–1944[1*]

АПСТРАКТ: У овом чланку се разматра настанак, организација и деловање Команде Српске државне страже Округа лесковачког. У уводном делу су објашњене промене у формацији, старешинском кадру и субординацији ове колаборационистичке војне формације. Прецизира се и простор на коме је деловала, односно границе Лесковачког округа. У главном делу рада наведене су активности и борбе, као и коначна судбина на крају Другог светског рата. Рад је писан на основу грађе из Архива Србије и Војног архива, као и одговарајуће литературе.
КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, окупирана Србија, Српска државна стража, Лесковачки округ, Српски ударни корпус, партизани, Немци, Бугари, жандармерија, Српски добровољачки корпус.

Почетком 1942. године, због потребе ефикаснијег контролисања територије окупиране Србије, долази до реорганизације безбедносно-обавештајног апарата немачке окупаторске силе. Од Више команде за нарочиту употребу и Штаба војноуправног команданта створена је институција Командујућег генерала и војног заповедника, коју је функцију вршио генерал Паул Бадер. Оперативна група полиције (Sicherheitspolizei – SiPo) и нацистичка обавештајна служба (Sicherheitsdienst – SD) спојене су, а на чело нове институције (Заповедник полиције сигурности и службе безбедности – Befehlshaber der Sicherheitspolizei und der Sicherheitsdienst – BDS) дошао је пуковник Емануел Шефер. Током фебруара у Србију долазе и четири пука полиције поретка, а тим формацијама (Ordnungspolizei – OrPo) командовао је потпуковник Андреас Меј (Befehlshaber der Ordnungspolizei – BDO). Доласком СС генерала Аугуста

[1*] Овај рад је настао као део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: између демократије и диктатуре* (177016) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Мајснера и стављањем под његову команду полицијског и обавештајног апарата (БДС и БДО), почетком фебруара, довршава се процес реорганизације.[2]

У складу са новонасталим променама указује се и потреба за реорганизацијом колаборационистичких оружаних снага. На састанцима код генерала Милана Недића договорено је да се нова формација зове Српска државна стража. Уредба о устројству је објављена 3. марта 1942. По тој уредби, СДС је била дефинисана као униформисана и оружана трупа која врши полицијску извршну и граничну службу. У њен састав укључени су припадници дотадашње жандармерије, полицијске страже, оружаних одреда и погранични органи финансијске контроле. Припадници СДС су били у служби Министарства унутрашњих послова. Српска државна стража се делила на: 1) градску државну стражу, која је вршила службу у Београду и другим градовима, 2) пољску државну стражу, која је вршила службу на целој територији земље осим на подручјима градских стража и 3) граничну стражу, која је вршила граничну службу. На територији града Београда је, као посебна јединица која је била директно подређена управнику града Београда, службу вршила Српска државна стража Управе града Београда. На челу СДС је био командант, који је са штабом сачињавао Команду СДС. Даље, територијалном поделом СДС је била подељена на окружне (градске), а ови на среске (квартне) одреде. Срески су се даље делили на потребан број станичних одељења. Припадници су морали испуњавати одређене услове што се тиче висине, старости, а била је обавезна и „припадност аријевској раси и српској народности“, с тим што је Министарство унутрашњих послова на предлог Команданта СДС могло кандидата да ослободи припадности српској народности и осталим условима, осим аријевској раси. Иако је СДС била потчињена председнику владе Недићу и министру унутрашњих послова, овом формацијом је у потпуности руководио Мајснер. Градском и пољском стражом је директно руководио Андреас Меј, а граничном стражом Франц Нојхаузен, немачки опуномоћени представник за привреду.[3]

Уредбом од 26. децембра 1941. године Србија је подељена на 14 управних округа.[4] Тада су и прецизиране дужности и обавезе окружних начелника, којима су дата широка овлашћења. У новоформирани Лесковачки округ ушло је шест срезова. Из једног полицијског извештаја[5] из

---

[2] Милан Борковић, *Контрареволуција у Србији. Квислиншка управа 1941–1944*, књ. 1, Београд 1979, 286.

[3] *Службене новине*, 3. март 1942; М. Борковић, *нав. дело*, 287–290; Бојан Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, Београд 2011, 155–158.

[4] Формирани су следећи окрузи: банатски, београдски, ваљевски, зајечарски, крагујевачки, краљевачки, крушевачки, лесковачки, косовско-митровачки, моравски, нишки, пожаревачки, ужички и шабачки. *Службене новине*, 26. децембар 1941.

[5] Архив Србије (даље: АС), фонд Безбедносно информативне агенције (даље: Фонд БИА), I/46, 16/3.

средине 1942. године можемо доћи до представе о величини тих срезова, као и о броју становника у њима:

срез	седиште	површина	број становника
Власотиначки	Власотинце	504 км^2	37.680
Добрички	Прокупље	628 км^2	60.220
Јабланички	Лебане	1.170 км^2	70.778
Косанички	Куршумлија	876 км^2	31.194
Лесковачки	Лесковац	738 км^2	70.500
Прокупачки	Прокупље	900 км^2	39.032

Први окружни начелник постао је жандармеријски пуковник Сретен Страњаковић, који је обављао ову дужност до новембра 1942. године. Њега је заменио Никола Димитријевић почетком новембра 1942. и на тој дужности остао до 28. марта 1943. године. Окружног начелника Димитријевића заменио је Живојин Ђурић који је на тој функцији остао до краја октобра 1943. године. Последњи окружни начелник је био Љубиша Митровић који је на том месту остао до повлачења колаборационистичких формација из Лесковца.[6]

Окружна команда СДС у Лесковцу је приликом формирања имала 42 официра и 1.027 подофицира и стражара.[7] По формацијском саставу из маја 1942. године, Српску државну стражу Округа лесковачког сачињава шест одреда пољске[8] (у сваком од срезова по један) и 15 граничне страже који су стационирани у јабланичком, лесковачком и власотиначком срезу.[9] Поред овога, у самом Лесковцу је, поред Штаба окружне команде,

---

[6] АС, фонд БИА, I/46, Елаборат-срез Лесковац-Недићев апарат, 1.

[7] Б. Димитријевић, *нав. дело*, 177.

[8] Наредбом Команданта СДС округа лесковачког од 29. марта 1942. одређени су следећи официри за командире: 1) окружне резерве округа лесковачког жандармеријски капетан 2. класе Сава Р. Михић, 2) лесковачког среског одреда жанд. капетан 2. класе Сава М. Богојевић, 3) власотиначког среског одреда жанд. поручник Милан Р. Главичић, 4) јабланичког среског одреда жанд. капетан 2. класе Драгомир Тошић, 5) косаничког среског одреда капетан 2. класе Милун С. Дукић, 6) добричког среског одреда жанд. поручник Бранимир С. Поповић и 7) прокупачког среског одреда жанд. поручник Ратко М. Павловић. АС, фонд БИА, I/46, 78.

[9] У јабланичком срезу постојале су граничне постаје у местима: Туларе, Медвеђа, Сијаринска Бања и Синанова; власотиначком: Грделица, Козаре, Власотинци, Шишава и Црна Бара, а у лесковачком: Миаковина, Брестина, Тумба, Борина и Вучје. Приликом формирања, Штаб граничне страже је бројао 4 официра и 7 стражара, у јабланичком је однос био 1/31, лесковачком 1/40 и у власотиначком 1 официр и 30 стражара. АС, фонд БИА, I/46, 16/4.

постојала и чета окружне резерве, која је имала задатак да интервенише на угроженим подручјима.[10] По прегледу бројног стања, са краја јуна 1942. године, окружни одред се увећао на 42 официра и 1.145 војника. Тада се појављује и одред градске страже који је имао 1 официра, 37 подофицира и стражара и 14 општинских чиновника.[11]

Први командант Окружне команде СДС је био пешадијски потпуковник Живојин Ђурић, после кога долази мајор Милутин Буквић, до тада начелник Главног штаба четничких одреда у Нишу. Почетком јуна 1942. дужност преузима потпуковник Радојица Меденица. После Меденице за команданта још једном долази Милутин Буквић да би последњи командант био Александар Стикић који је на том положају био од септембра 1943. до ослобођења.[12]

Присуство многобројних јединица постављало је проблем смештаја припадника Српске државне страже. У почетку су стражари били смештени по приватним кућама и школама, што је било недовољно и неприкладно решење. Јединице су биле и слабо и недовољно наоружане.[13]

У другој половини 1942. године долази до нове реорганизације. Било је предвиђено да у седиштима округа постоје окружне резерве од 90 стражара, у седиштима срезова 30, а у станицама пољске страже од 6 до 15 стражара којима су се могли придружити и припадници сеоских стража. Резерве нису обављале патролну службу већ су коришћене приликом додатних акција, за осигурање објеката, контролу цена и заштиту путника на железницама.[14]

Већ по формирању, јединице СДС Округа лесковачког учествовале су у току марта у првој фази тзв. „Аћимовићеве офанзиве“ која је имала за циљ да уништи партизанске одреде у југоисточној Србији. Иако је нанела велике губитке партизанима, ова офанзива није довела до њиховог потпуног уништења, што је покушано у другој фази, која је трајала од јула до септембра. Под командом окружног команданта Радојице Меденице,

---

[10] Бројно стање Штаба било је 11 официра и 11 стражара, а окружне резерве 1 официр и 129 стражара. Исто, 16/3.

[11] Живан Стојковић, Хранислав Ракић, Никола Илић, *Окупација у лесковачком крају 1941–1944*, Лесковац 1994, 82.

[12] Војни архив (даље: ВА), Недићева архива (даље: НдА), к. 143, ф. 4, бр. 39; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *нав. дело*, 82–83; Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у нишком ратном округу*, књ. 2, Ниш 1995, 105–106.

[13] По прегледу бројног стања Српске државне пољске страже Округа лесковачког из септембра 1942. може се видети да је разлика између формацијског и стварног стања у броју пушака, митраљеза и муниције поприлично велика. Тако нпр. од тражене 804 пушке недостајало је 86, од тражених 30 митраљеза недостајало је 13, а од, по формацији предвиђених, 80.400 комада муниције, недостајало је 36.360. АС, фонд БИА, I/46, 26/1.

[14] Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *нав. дело*, 89.

одред лесковачких стражара (јачине 250–300 људи) на Малом Јастрепцу уништио је Малојастребачку чету Јастребачког НОП одреда. И поред великог броја војника, ова офанзива није потпуно извршила свој циљ дефинитивног уништења устаничких јединица.[15]

Крајем октобра 1942. немачке окупационе трупе су, потпомогнуте снагама лесковачког одреда СДС, четника и Бугара, повеле операцију „Рудолф" у циљу уништења партизанских јединица на планини Кукавици. Партизанске снаге су се извукле из обруча без већих губитака, а правац офанзиве је промењен. Нова офанзива је отпочела средином новембра 1942. и била је уперена против партизана на територији Јабланице и Пусте Реке. У овој офанзиви су ангажоване знатно веће снаге, али такође без знатнијег успеха. Под командом капетана Новака Јововића, јединице окружне резерве су код села Ображда претрпеле пораз од партизана којом приликом је погинуло десет, а рањено седам стражара, укључујући и капетана Јововића.[16]

После ових офанзива, у Београду је, од 30. новембра до 5. децембра 1942. године, у Штабу Команде СДС одржана конференција окружних команди СДС. Анализирана је ситуација након офанзива и тражена решења за коначно уништење партизанских одреда. Иако је истакнуто да је ситуација у Србији генерално добра, као проблематични, са највише устаничке активности, наведени су крушевачки и лесковачки округ. Након ове, одржана је конференција свих среских одреда Окружне команде СДС у Лесковцу. Због појачане устаничке активности, Немци су одобрили повећање броја стражара у Лесковачком округу за 180 људи.[17]

Упоредо са полицијском, вршена је и пропагандна акција. Држани су скупови, конференције и предавања житељима и истицана потреба чувања реда и мира. У Лесковцу је почетком децембра одржан велики збор на коме је присуствовало преко 5.000 људи. Скуп је отворио председник градске општине Атанасије Стефановић, а говорили су министар пошта Јосиф Костић и помоћник министра Бранислав Ивановић. Истицана је потреба „да се цео српски народ окупи око Претседника српске владе Народног спаса генерала Милана Недића, коме је судбина доделила да стане на чело српскога народа у најтежим моментима његове историје и да га поведе путем спаса у лепшу и бољу будућност", а народ је упозораван „да се не упушта у ма какве авантуре и на непромишљене поступке, јер све то може да доведе кобне и судбоносне последице по даљи животни опстанак српског народа" и да му нарочита опасност долази од „агитације која се чини у име Драже Михаиловића, а тако исто и од агитације која долази од

[15] М. Борковић, *нав. дело*, 323–324. Ј. Златић, *нав. дело*, 130–131.

[16] Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *нав. дело*, 111–115.

[17] Исто, 91–94.

упропаститеља српскога народа, од такозване лондонске југословенске владе, владе народне пропасти“.[18]

Почетком јуна 1943. променом формацијског стања укинуте су среске резерве, а појачане су пољске станице којих је било 3–4 по срезу и које су бројале од 20–50 стражара. И даље је у случају потребе коришћена окружна резерва, која се није смела употребљавати за административну службу. Крајем новембра 1943. окружни начелник Љубиша Митровић у извештају шефу Српске државне безбедности стање у округу оцењује као очајно, наводећи да одреди СДС не могу становништву да пруже никакву заштиту. Забележени су многи сукоби током летњих месеци кад је убирана летина за реквизицију. Иако су стражари покушавали да обезбеде сељаке приликом скупљања жита, нису могли да покрију цео простор. Учестали су сукоби у којима су гинули и немачки војници. Да би се поправио морал и борбена способност, крајем 1943. године постојао је план о реорганизацији Српске државне страже у Српску жандармерију. Иако су се са овим сложиле и немачке власти, до стварања ове формације ипак није дошло. Из формацијског састава сазнајемо колика је била претпостављена бројност жандарма у Лесковачком округу. Предвиђено је постојање: штаба окружног жандармеријског одреда (15 официра, 3 подофицира и 46 жандарма), Окружне жандармеријске чете (3/84/87), лесковачког градског жандармеријског одреда (2/70/72), лесковачког одељења привредне жандармерије (1/41/42), власотиначког среског жандармеријског одреда (3/84/87), јабланичког среског жандармеријског одреда (5/150/155) и лесковачког среског жандармеријског одреда (2/85/87) и седам срески одељења привредне жандармерије.[19]

Преокрет на великим фронтовима, а упоредо са тим и слабљење немачке војне моћи у окупираној Србији, био је додатни мотив за јачање и омасовљавање партизанских јединица са једне, и за колебања која су резултирала многим бекствима из јединица СДС, са друге стране. Многобројни су извештаји о напуштању целих станица са пуном ратном опремом и њихов одлазак у „шуму“. Иако је већина ових бивших припадника СДС ступала у редове Југословенске војске у отаџбини, било их је доста који су ступили и у редове ривалског, комунистичког покрета отпора.[20] У извештају Начелства Лесковачког округа са почетка 1944. године наводи се да је тад у округу било 3.500 добро наоружаних и још 1.500–2.000 ненаоружаних партизана који у јабланичком и лесковачком срезу држе

---

[18] Исто, 95; *Ново време*, 8. децембар 1942.

[19] ВА, НдА, к. 26, ф. 10, бр. 22; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *нав. дело*, 128–129.

[20] Од партизанских јединица на југу Србије створена је 12. октобра 1943. Прва јужноморавска, а 20. новембра 1943. и Друга јужноморавска бригада НОВЈ. Бранко Петрановић, *Србија у другом светском рату*, Београд 1992, 340; Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *нав. дело*, 144.

под својом контролом многе општине. По његовој процени, било је потребно ангажовати четири до пет хиљада људи за борбу против ових партизанских снага.[21]

Да би се могла супротставити нарастајућим партизанским јединицама, СДС је у јануару 1944. почела са мобилизацијом младића по селима. Ова акција је била закаснела и није имала много одјека. Повољан положај са много неприступачних планина и близина демаркационе линије били су само неки од разлога због којих је средином 1944. Лесковачки округ оцењен као најугроженији од партизана, који су толико ојачали да су већ почели нападати и сам Лесковац.[22]

Због ових акција Немци су почетком јула организовали велику акцију која је имала за циљ коначно уништење устаничких јединица ради обезбеђења путног правца поводом скорог и очекиваног повлачења снага из Грчке. Операција је названа „Трумф“ и у њу су, поред немачких, укључене и бугарске јединице, четници, СДС, добровољци и Руски заштитни корпус. Поводом тога, све јединице СДС Лесковачког округа и три пука Српског добровољачког корпуса су укључени у Штаб оперативне групе којом је командовао потпуковник Радослав Таталовић. После жестоких борби у околини Лесковца и променљивог успеха, окупаторско-колаборационистичке снаге ипак нису успеле у намери да униште партизане, већ су се определиле на утврђивање и одбрану Лесковца. Организована је спољашња и унутрашња одбрана. Унутрашњу одбрану је чинило 800 Немаца, један добровољачки пук, око 500 стражара и 120 Албанаца, припадника немачких СС формација. У спољној одбрани били су стражари, четници и добровољци у утврђеним рововима. У таквој атмосфери, 6. септембра 1944. долази до савезничког бомбардовања Лесковца које је направило прави хаос у систему одбране. Борбе за Лесковац трају до 11. октобра кад се Немци и преостали стражари повлаче долином Јужне Мораве према Нишу, а у Лесковац улазе партизани.[23]

На простору Јагодине, наредбом од 6. октобра 1944, од јединица Српске државне страже формиран је Српски ударни корпус који је укључен у Југословенску војску у отаџбини. Званично је почео да делује 7. октобра као посебна јединица под непосредном командом команданта Србије ЈВуО. Командант корпуса је постао генерал Стеван Радовановић. По формацији, СУК се састојао од три дивизије од којих је свака имала три бригаде. Лесковачки стражари су ушли у састав Прве дивизије, чији је

---

[21] ВА, НдА, к. 23, ф. 1, бр. 20.

[22] Први напад се десио почетком јуна, а следећи, још већи, 15. јуна 1944. године кад су партизани напали железничку станицу, зграду електричне централе и окружну команду СДС. Тек после четворочасовних борби партизани су принуђени на повлачење. Ж. Стојковић, Х. Ракић, Н. Илић, *нав. дело*, 151–156.

[23] Исто, 157–162.

командант био пуковник Бранимир Живковић. На концентрацијски простор су, са командантом Стикићем на челу, стигли тек 9. октобра. У саставу Српског ударног корпуса, бивши лесковачки стражари се, заједно са Немцима, повлаче према Краљеву, па кроз Санџак до источне Босне. На том путу, уз сталне борбе са партизанима и без довољно опреме, припадници СУК масовно страдају и дезертирају. Почетком децембра, мајор Стикић и капетан Барачки, са деловима јединица прелазе Немцима у Сарајево. После неуспешног напада на Тузлу и саветовања старешина у Завидовићима, преостали припадници Српског ударног корпуса одлучују да се обрате Немцима ради транспорта у Словенију. То одобрење су добили и 13. јануара почиње транспорт преосталих припадника из Славонског Брода. После неколико дана пута стигли су у Беч, где су додељени немачкој радној организацији ТОТ. Са заосталим Артиљеријским дивизионом СДК, који се пробијао преко Босне, у Словенију је стигао и батаљон бивших стражара са мајором Стикићем на челу, који је након тога уврштен у састав 1. пука СДК као 3. батаљон. У саставу 1. пука СДК (касније преименованом у Шумадијску дивизију ЈВуО) прешли су крајем априла 1945. у Италију, да би се 5. маја предали британској војсци, након чега су разоружани и концентрисани у месту Палманова.[24]

Summary

Nebojša Stambolija

COMMAND OF SERBIAN STATE GUARD IN LESKOVAC DISTRICT 1942–1944.

Abstract: This article is dealing with the formation, organization and actions of local Command of Serbian State Guard in Leskovac District. Changes in the formation, officers and subordination of this collaborationist military formation are explained in the introduction. It is also specified the area of Leskovac district – where this formation acted. In the main part of the paper we are dealing with the activities and fights, and as well the final destiny at the end of the World War Two. The article is based on the archival documents from the Archive of Serbia and Military Archive in Belgrade, and the appropriate literature.

Keywords: World War Two, occupied Serbia, Serbian State Guard, Leskovac District, Serbian Strike Corps, partisans, Germans, Bulgarians, gendarmerie, Serbian Volunteer Corps.

---

[24] Б. Димитријевић, *нав. дело*, 428–451.

ПРИКАЗИ

Добросав Туровић

ПРОСЛАВЉЕНИ СРПСКИ ПУК

Мирко Добричанин, *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*,
Београд, 2012.

Поводом обелажавања стогодишњице формирања Другог пешадијског пука „Књаз Михаило“, изашла је из штампе монографија *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“*, из пера познатог историчара и књижевника Мирка Добричанина. Град Прокупље свечано је 5. октобра о.г. обележио стогодишњицу овог елитног пука српске војске. Приређен је и округли сто. О пуку је говорило више научника, историчара и писаца. Такође, у Прокупљу је 11. октобра 20л2. године, у част века „Гвозденог пука“ одржана војна парада 3. бригаде копнених јединица Војске Србије.

Писац Мирко Добричанин више година истраживао је архивску грађу архива и музеја Србије, као и објављене публикације и мемоаре. Прошле године, успешно и зналачки, објавио је прво издање књиге *Топлички гвоздени пук „Књаз Михаило“* (Београд, 2010, стр. 525). Књига је наишла на велико интересовање, те је тираж брзо распродат. Ретке су данас историјске књиге које доживе два издања. Друго, допуњено издање *Топличког гвозденог пука „Књаз Михаило“* (Београд, 2012, стр. 550) изашло је поводом обележавања 100-годишњице борбеног пута ове прослављене јединице.

Ово капитално историјско дело говори о формирању и борбеном путу 2. пешадијског пука „Књаз Михаило“, о сјајним победама пука у Првом и Другом балканском и Првом светском рату 1912–1918. године. Такође, говори о храбрим војницима, капларима, наредницима и официрима прослављеног пука.

Књига садржи: уводне напомене, почетак операција 1912. у рату са Турцима, Други балкански рат 1913, затим Први светски рат 1913–1918, Церска битка, битка на Дрини, Колубарска битка, ратна 1915. година, Солунски фронт 1916–1918, потом списак погинулих и рањених

војника и официра пука на Солунском фронту, наредбе о испољеном јунаштву војника и официра. Дат је и списак од 254 војника одликована Карађорђевом звездом, Белим орлом, златном и сребрном медаљом за храброст.

Монографија „Гвозденог пука“ пружа документовану причу о подвизима српског ратника у ослободилачким ратовима Србије 1912–1918. године. Аутор Мирко Добричанин је ово дело написао надахнуто, прегледно и читљивим књижевним језиком. Треба истаћи, под заставом овог пука борило се око 16.000 војника и официра Топлице, Јабланице, Косанице, Заплања, Мораве и Лесковца. Више од половине је остало на бојиштима Србије, Македоније и Грчке. Само на Солунском фронту, у најжешћим борбама, од 12. септембра до 25. новембра 1916. из строја пука избачено је 1.559 војника и официра. Међу погинулим су и четири команданта пука: Владимир Ристић, потпуковник, Душан Пурић, пуковник, Миливоје Стојановић, пуковник и Димитрије Милић, пуковник.

Елитни пук Српске војске, Други пешадијски пук „Књаз Михаило“ одликован је са седам највиших војних одликовања: три су савезничка, а четири Краљевине Србије. Две су Легије части Француске и Ратни крст са палмом. Одликована су Карађорђевим звездама 254 српска јунака из његових редова. Из лесковачког краја одликовано је преко 40 војника и официра високим српским и савезничким одликовањима. Међу одликованима су и две жене – Енглескиња Флора Сандес и српска јунакиња Милунка Савић.

Све похвале писцу Мирку Добричанину и издавачу, јер је створили су дело трајне вредности, повесну читанку за млађе нараштаје, да се напаја слободарством и патриотизмом наших предака, јунака „Гвозденог пука“. Треба одати и признање рецензентима проф. др Гојку Миљанићу и Радулу Јовановићу.

Иначе, писац – књижевник Мирко Добричанин је аутор више књига: „Славни гуслар Перон“, „Епске песме Србије и Црне Горе 1912–1918“, „Јуначка епика српског народа 1840–1905“, „Добричани родом Морачани“, „Народни гуслар Душан Добричанин”, „Филип Вишњић“, „Гусларско друштво „Вук Караџић“ и др.

Мирослав Радивојевић

СТАРА СРБИЈА - ИЗВОРИШТЕ СРПСКОГ ИДЕНТИТЕТА

Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX-XX век), драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област,*
Православна реч – Историјски институт, Нови Сад – Београд 2012, 659.

Проучавању Старе Србије, „средишта старе српске цивилизације“, како аутор наводи, није посвећено довољно пажње у српској науци. Напротив, десило се да се овом темом баве страни аутори, често тенденциозно и у складу са дневнополитичким потребама, махом противно интересима српског народа. У књизи пред нама, Славенко Терзић покушао је, супротно оваквим тежњама, на целовит начин, уз коришћење бројне литературе, објављених извора и архивских докумената, да покаже реалну слику историјских збивања.

Поред *Предговора,* књига садржи 23 главе подељене на поглавља, *Епилог, Прилог*, *Резиме* на енглеском и немачком, списак *Извора и литературе*, *Именски регистар* и *Географски регистар.* Издање је опремљено великим бројем илустрација, фотографија, карата и статистичких табела.

Пратећи ово питање кроз два бурна века, уз повремено враћање на претходни период, аутор је обухватио мноштво тема са циљем да га осветли са што више страна. На почетку, дефинисао је *Појам и границе* Старе Србије, упозоравајући на заборављање старог имена и елементарно непознавање појмова. Данас се, тако, простор Рашке чешће назива Санџак, Косово наводи без Метохије (која је историјски такође постојала као посебна област), док је Скопско-тетовски регион у саставу Републике Македоније изгубио старосрбијанска обележја. На идејном плану посматрано, а то писац на бројним примерима показује, у питању је процес преобликовања историје, са тежњом прилагођавања историјском легитимитету „независног Косова“ и мењања идентитета становништва рашке области. Континуитет овакве политике, дугорочно гледано, прати се још од делатности Аустро-Угарске на почетку XX века, преко Немачке

и Италије у Другом светском рату, до САД, НАТО-а и Турске у новије време, а све у склопу стратегије свођења Србије на границе од пре 1912. године. Ослонцем на изворе и историјску баштину Старе Србије, показује се да је ова област још од раног средњег века представљала средиште српске државе. Због њене традиције, значаја и ширине косовског мита, као и бројних материјалних споменика, чак, изводи се да је Стара Србија у самој сржи „националне бити, идентитета и културе" нашег народа.

Славенко Терзић прати историјат политике Кнежевине/Краљевине Србије према овој области, издвајајући делатност најзначајнијих личности, попут Стојана Новаковића, Владимира Карића, Светислава Симића, Бранислава Нушића и др. Проблем Старе Србије тежи се сагледати са више страна, између осталог, скретањем пажње на дипломатске грешке, описивањем сукоба са грчком и бугарским националном пропагандом, али и обраћањем пажње на економске проблеме и просветне прилике српског народа на овом простору. Као преломни моменти у односу Србије према овом питању наведени су Берлински конгрес, аустроугарска окупација Босне и Херцеговине, те потоња блиска сарадња са северним суседом, који су тежиште српске ослободилачке акције усмерили ка југу. У књизи је, такође, описан један од мање познатих детаља из историје „отоманских Срба". Реч је о оснивању и делатности *Српске демократске лиге*, политичке странке настале 1908, након Младотурске револуције, која је, како се може видети, блиско сарађивала и имала добре односе са новим режимом у Царевини.

Пишући о ослобођењу Старе Србије у балканским ратовима, аутор се није бавио само током војних операција, већ и сложеним међунационалним односима на терену, политиком Аустро-Угарске и осталих великих сила према акцији балканских држава, те патриотском атмосфером и пожртвованошћу целог српског народа у овим догађајима. Такође, скренута је пажња на ревизионистичке елементе, пре свега бугарски и албански, који су, уз помоћ неких страних држава, готово одмах након мировних споразума почели деловати против стања насталог мировним уговорима, што се, како је већ поменуто, дешавало током целог XX века.

Највећи део књиге, управо, посвећен је српско-албанским односима, који се на међународном плану приказују у складу са пропагандним политичким тумачењем историје и тенденциозном тврдњом о шиптарском староседелачком, илирском пореклу и насиљима „српских досељеника". Право лице албанске политике илустровано је у злочинима и насиљу „угрожених Албанаца", уз прећутну подршку османских власти, који су се пренели и у XX век, с тим да су Шиптари мењали само савезнике. Њима је, како се наводи, подједнако одговарала Аустро-Угарска до краја Првог светског рата, ревизионистичке државе и Коминтерна у међуратном пе-

риоду, фашистичка Италија и нацистичка Немачка за време Другог светског рата, те западне силе и Турска након 1945. године, а све са циљем стварање „Велике Албаније“. У томе су им умногоме помогле и југословенске комунистичке власти, давањем широке аутономије и самоуправних ингеренција, која су ишла готово све до права аутономне покрајине Косова у нивоу федералне републике у СФРЈ.

Стратегију КПЈ за „слабљење српског фактора“, према писцу, Шиптари са Косова и Метохије искористили су за стварање снажног иредентистичког покрета, који је у своје темеље уградио мржњу и насиље према свему српском. Манифестација и кључни догађај у оваквој оријентацији једине партије у држави био је Брионски пленум (1966) и смењивање Александра Ранковића, након чега је дошло до „легализације великоалбанског покрета неутралисањем српске и југословенске службе безбедности на Косову и Метохији“. Извештаји безбедносних структура, између осталих и Војина Лукића, републичког секретара за унутрашње послове Србије из 1962, који је дат у *Прилогу* књиге, занемаривани су, док су покрајинске партијске власти, махом у рукама Шиптара, наставиле да чине све у правцу стварања „етнички чистог Косова“ и његовог прикључења Албанији.

Систематском анализом демографских прилика аутор је предочио и објаснио процес мењања етничке структуре овог простора. Исламизација и исељавање Срба, омогућена нередовним приликама у Османском царству током XIX века, умногоме је променила национални састав Старе Србије. Када се томе дода небрига комунистичких власти и погром српског народа на Косову и Метохији последњих година, долази се до поражавајућих чињеница. Ситуацију додатно компликује питање идентификације становништва исламске вероисповести у Рашкој и развој „бошњачког идентитета“. У том смислу, користећи податке најзначајнијих истраживача овог проблема, попут Ејупа Мушовића и Салиха Селимовића, историјске изворе, али и лично учешће у теренским истраживањима САНУ на овом простору (2005-2011), Славенко Терзић говори о српском пореклу већине становништва ових крајева, што потврђују и остаци материјалне културе, топоними и усмена сведочанства.

Међу темама које се ретко покреће спада и питање српског народа у Македонији, које се у књизи прати најпре кроз улогу КПЈ у формирању македонске нације и републике у федерацији, а све у складу са слабљењем српског фактора у Југославији, до завршног корака и проглашења независности 1991, после проблематичног референдума са „двосмисленим“ питањем. Ови процеси, како се наводи, били су праћени исељавањем око 170.000 и страхом од јавног изјашњавања око 250.000 Срба, што се на крају показало као чињење услуге Албанцима, који су након

Другог светског рата наталитетом и досељавањем променили етничку слику западне Македоније.

Имајући у виду тренутна догађања, може се наслутити да су историјски процеси, који су се јављали као резултат друштвене непажње према територији Старе Србије, имали катастрофалне последице на националном плану. Дело Славенка Терзића, у том смислу, први је корак у правцу упознавања са проблемима српског народа на овом простору, али и опомена стручној јавности и званичним круговима да више пажње треба посветити пределима који су у правом смислу речи „изворишта српског идентитета“.

Бранка Иванић

СУДБИНА САВРЕМЕНОГ УМЕТНИКА ИЛИ: ДА ЛИ ЋЕ СВЕТ ДА СТАНЕ?

С. Марковић, *Павле Ђокић графички дизајнер и сликар,*
Лесковац-Београд 2012

Писац широког формата, аутор многих студија и прилога, у својој новој књизи пажњу усмерава на приказ живота и дела уметника који је својим радом допринео изградњи модерне ликовне естетике пре свега у граду у којем је живео, Лесковцу као и на ширем простору југословенске ликовне сцене. Дугогодишњи предавач и педагог, професор историје модерне уметности на Факултету уметности Универзитета у Нишу, др Срђан Марковић већ дуги низ година следи две стазе: на једној страни је истраживање увек иноваторских и авангардних појава у послератној југословенској, српској и београдској средини. У тим радовима (*Леонид Шејка и медиала,* 1993; *Светомир Арсић Басара или скулптура као судбина* 2004; *Децембарска група*, 2009), Марковић се бави аналитичком потрагом за увидом у интеракцију уметникова свест – друштвена средина. Насупрот овом општекорисном послу, професор Марковић у низу радова (од којих је овај који се сада препоручује пажњи читаоца - најцеловитији) као стрпљиви и будни хроничар бележи, анализира, вреднује и тиме обогаћује појаве у ликовном животу уже, локалне средине, знајући добро да многе вредне манифестације, оне у којима се повремено открије лепота истинског стварања, могу остати и најчешће остају, незабележене и изгубљене за потоњу активност у овом случају, на плану ликовних уметности.

Графички дизајнер и сликар Павле Ђокић (1930-2001) завршио је Академију примењених уметности у класи професора Васе Поморишца (1951-1957). Вратио се у Лесковац и запослио као „сликар примењених уметности Међународног сајма текстила и текстилних машина“ и наредних година, до 1971, сваке године ова манифестација била је праћена плакатима и другим рекламним материјалом који је осмислио Павле

Ђокић. Истим послом бавио се и на другим радним местима (Невена Лесковац, Дом пионира у Лесковцу и комбинат Делишес у Владичином Хану). Осим у области графичког дизајна, Ђокић је упоредо сликао платна у којима је формирао индивидуални израз у коме је био посебно заокупљен проблемом улоге предмета у структури сликарске представе. Ови једноставни подаци о животу и раду једног од посленика на пољу уметности, за писца његове биографије представљају тачку од које права авантура тек почиње.

Године стицања сликарске вештине проведене у Београду током прве половине шесте деценије 20. века, биле су године које су пресудно утицале на сликарски сензибилитет и уметничку поетику Павла Ђокића. Како аутор ове монографије пластично представља, у Београду је наступало доба изузетног снажења ауторске уметничке самосвети. У области књижевности влада занимање за егзистенцијализам, седма уметност стиче афирмацију и пријем у „високе уметности“, а у театар на мала врата увлаче се Бекет и Јонеску. Интелигенција и стваралаштво је почело да налази пут којим се тражила слобода израза и обзнањивала немогућност уметности да истовремено слободно ствара и да служи идеологији. Процеси раскидања са соцреалистичким и програмски усмереним уметничким стваралаштвом су тек започињали у атељеима и на изложбама које су приређивали поједини аутори или уметничке групе, од којих је најзначајнија била Медијала, коју су сачињавали млади сликари, писци, филозофи, архитекте, композитори. Свим члановима Медијале била је заједничка једна једина идеја: љубав према уметности и веровање у њене свеукупне моћи.

Већ сасвим зрела свест о главним тековинама Модерене, добија своју пуну потврду при изради првих плаката Павла Ђокића за Међународни сајам текстила и текстилних машина у Лесковцу. Ови плакати делују изузетно монументално. Павле Ђокић је био заступник и демонстратор тзв. „вруће“ форме плаката као медија. Његова „топлота“ постиже се, према тумачењу др Срђана Марковића, „повећањем броја визуелно и значењски синхронизованих елемената информације које ваља декодирати и у том процесу доћи до јасно одређеног смисла визуелне поруке.“ Сажете анализе неколико одабраних, особито успешних Ђокићевих плаката омогућавају лакше сагледавање поступака примењених при веома студиозним припремама Павла Ђокића за свако појединачно графичко – дизајнерско решење. Оно што је у њима и данас привлачно је то што је успешно изазван позитиван утисак о просперитету и снази „неозначен“ икаквом пропагандом. Другим речима, Ђокић је једноставно овим плакатима веома сугестивно, пропагирао само – текстил.

Послератни апстрактни експресионизам и уметничке идеје које су искуство енформела успешно удруживале са испитивањем несвесног, била је ликовна проблематика коју је Павле Ђокић одабрао за своја истраживања. Овај ликовни пут био је диктиран избором који је у том тренутку имао пред собом уметник. Или ће служити потребама владајуће мањине, или ће, како каже аутор монографије, „белину платна претворити у сопствено острво слободе на које ће да пројектује своје мисли“, или ће критички реаговати на свет у којем живи. Наравно, у стварности није увек све баш јасно одељено и може се рећи да је Ђокић, као разуман и моралан човек, увек био на граници друге и треће могућности, што се, како се може осетити међу редовима ове занимљиве књиге, лоше одражавало на изгледе за озбиљнију подршку оних у чијим се рукама налазила моћ доношења одлука и распоређивања средстава.

Павле Ђокић је имао само две самосталне изложбе. До прве (1966) дошло је готово случајно, као да су Ђокићева платна сама себи нашла пут до Тоскане у Италији, и галерије уметничког кружока Arigo del Rigo у малом граду Прату, центру текстилне производње. Италијанска критика тачно је одредила Ђокићево сликарство као технички изванредно, ангажовано на описивању реалности која је превише евидентна па стога и близу сопствене пропасти. Такође, „запажена је надреалистичка структура исказа... која се огледа у опредељењу за однос међу предметима који у природи не постоји, већ потиче из склапања у животу доживљених ситуација и сопствених кошмарних снова.“ Са друге стране, тумачи Срђан Марковић, одређење према ликовној синтакси, последица је наслеђа историје, која се може пројектовати у уметничко дело. Друга изложба Павла Ђокића била је организована у Лесковцу 1972. године у фоајеу ондашњег дома Југословенске народне армије и представљала догађај сезоне. Овом изложбом сликар је отишао, како тумачи С. Марковић, даље и у сигурности израде и у проширењу тематског оквира. Поплаве у Италији исте године када је и он боравио тамо довеле су до наноса муља који је тада прекрио многе уметничке споменике. Ови догађаји као да су побудили у Ђокићу посебан уметнички одговор и у наредним годинама водене бујице доминирају на његовим платнима, добивши претходно углађену и савршену форму која на тај начин, као инат, пародира егзистенцијалну сумњу. На сликама је наглашено негативно сагледавање света који као да је нагризен од сопственог отрова, као да жури да нечистоћу свакидашњице спере у општем потопу који ће најзад донети уништење и престанак оптерећења. За овог сликара, укупна егзистенција чека своје уништење још пре него што је и створена, како се то сугерише сликом Дилувијум (1968/9) и како је препознаје и тумач сликарства Павла Ђокића у својој монографији.

Наредних година овај сликар радио је све мање. Стиче се утисак да је томе узрок не само животна чињеница која погађа све уметнике – посао који се обавља да би се осигурао пристојан живот за себе и породицу онемогућава дубље бављење сопственим интересовањем – већ и неко интимно питање о сврси било какве амбиције у атмосфери несигурности и туге. Сачувано је више десетина изванредних цртежа које је Павле Ђокић радио тих година напољу или преносећи утиске са шетњи у природи. То су „чудесна структура каменова у реци, старо изувијано дрвеће са ожиљцима и шупљинама“; ови цртежи откривају да је можда тада прихватио једину истину са којом човек може да напусти овај свет - да су једино важни они моменти када се човек у препуштању лепоти и разноврсности природе саживљава са њом осећајући себе делом укупног постојања.

Ова сетна књига приказује судбину модерног уметника. Павле Ђокић се, као и многи други уметници његове генерације, стасале током Другог светског рата, осећао осујећено, пре свега због дубоке беде и агресивне послератне идеологизације свих друштвених средина. У друго доба уметници су осујећени нечим другим. То се може рећи са данашње позиције полуокупиране земље. Павле Ђокић је задужио југословенску и српску уметност графичког дизајна. Живо писана монографија др Срђана Марковића посвећена раду овог уметника обезбеђује му у тој области југословенске ликовне уметности првих послератних деценија угледно место. Томе доприносе и колор фотографије укупног опуса Павла Ђокића.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ

Лесковачки зборник
књ. LIII

***

Издаје
Народни музеј Лесковац

***

Одговорни уредник
Јован Ранђеловић

***

Лектор
Живојин Тасић

***

Превод резимеа на енглески
Валентина Костић

***

Прелом
Владимир Тасић

***

Тираж: 300 примерака

***

Штампа: „ Медија-арт Графосистем д.о.о.“ - Лесковац

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

08

ЛЕСКОВАЧКИ зборник = Leskovački zbornik / одговорни уредник Јован Ранђеловић. - 1961, бр. 1- . - Лесковац : Народни музеј, 1961- (Лесковац : Медија-арт Графосистем). - 24 cm

Годишње
ISSN 0459-1070 = Лесковачки зборник
COBISS.SR-ID 4022274

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА "ДЕСАНКА МАКСИМОВИЋ"

З С 008
ЛЕСКОВАЧКИ зборник
2013

400000207

COBISS

НАРОДНИ МУЗЕЈ

ЛЕСКОВАЦ